

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (545)
березень-квітень
2019

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *О.О.Рафальський*
(Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
Т.Г.Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко*
(Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реент* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реент*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №3 від 28.03.2019 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO,
ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Slavic Humanities Index,
РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №53
Підписано до друку 25.04.2019 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

***

До 450-річчя Люблінської унії

Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) 4

Михайловський В. Сенатори Руського, Подільського та Белзького воеводств на Люблінському сеймі 1569 р. 46

***

*До 80-річчя проголошення незалежності
Карпатської України*

Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення 67

***

Блануца А., Вікторова Л. З історії формування маєткових комплексів князів Чорторийських у Великому князівстві Литовському (кінець XV–XVI ст.) 94

Станіславський В. Російсько-турецькі суперечності щодо чорноморського торговельного сполучення (на прикладі подорожі купців на чолі з І.Кадмінім у 1702–1703 рр.) 114

Danylenko O., Kononenko V. National Education in a Context of Preserving Identity of Jewish Communities of Podillia 132

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Куций І. (Тернопіль). Образи Сходу й Заходу в українській історіографії: між реальним та уявним простором..... 144

Романова О. Становлення музейної египтології України: лист С.В.Доніча до П.П.Курінного..... 161

ДИСКУСІЇ

Корнат М. (Варшава, Польща). Від війни між імперіями до геополітичної революції у Центрально-Східній Європі 172

ПУБЛІКАЦІЇ

Гадяцьке продовження «Літопису Грабянки» з 1758 р. (**вступна стаття й публікація Д.Вирського**) 189

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Реєнт О., Сердюк О. Торговельний баланс України на початку ХХ ст. (**А.Климов, Старобільськ**) 203

Мальшина К. Тернистий шлях словенського державотворення (1918–1941) (**М.Станчев, Харків**) 208

Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження (**В.Масненко, Черкаси**) 212

ХРОНІКА

Масненко В. (Черкаси), Тельвак В. (Дрогобич). Міжнародна наукова конференція «Спільна спадщина. Річ Посполита Обох Народів в польській та українській історичній думці ХІХ–ХХ ст.» 229

ЮВІЛЕЇ

Барановська Н. (Київ), Січкаренко Г. (Переяслав-Хмельницький). До 80-річчя доктора філософських наук, професора В.Онопrienка 232

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 237

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

***

До 450-річчя Люблінської унії

УДК 35.073.53[(477.82)+(477.41)]001.361:342.56«1569/1648»

НАТАЛІЯ СТАРЧЕНКО

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ теорії і методики археографії та джерелознавчих наук,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАНУ (Київ, Україна);
наукова співробітниця (за сумісн.), сектор соціальної історії,
Інститут історії України НАНУ (Київ, Україна)
interregnum@ukr.net

ЛЮБЛІНЬСКА УНІЯ ЯК РЕСУРС ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУ ПОЛІТИЧНОГО «НАРОДУ РУСЬКОГО» (1569–1648 рр.)*

Проаналізовано, як привілеї, надані Волинському, Київському та Брацлавському воеводствам на Люблінському сеймі 1569 р., прислужилися формуванню у шляхти цих теренів уявлень про себе як про політичний «народ руський» – третього члена Речі Посполитої. Стаття складається із трьох основних блоків. У першому увагу зосереджено на центральному, як видається, питанні дискусії на Люблінському сеймі з приводу приєднання українських (руських) воеводств до Корони Польської. Волинська шляхта, котра виявилася у фарватері сеймової боротьби, розглядала цей акт як приєднання зі своїми правами, що мали бути гарантовані присягою короля, сенату, шляхетських послів. Такий варіант передбачав суб'єктність української шляхти та претензії її на паритетність у перемовинах із «коронярами». Натомість представники Корони вважали, що ці території мають бути повернуті до її складу як питома частина, а руська шляхта таким чином долучиться до прав, що ними володіла коронна, одноосібно присягнувши королю та Короні. У підсумку волиняни в обмін на відмову від своїх вимог – взаємної присяги коронних представників на підтвердження їхніх прав – отримали можливість самим скласти текст привілею, що включав їхні права, які король мав гарантувати своєю присягою. Очевидно, що текст, запропонований волинянами, був відредагований іншою стороною – членами спеціально створеної для цього комісії, звідси й певні суперечності на рівні риторики. Цей незбіг очікувань сторін щодо об'єднання

(приєднання «з правами» чи «до прав») буде зафіксовано й у претензіях волинян по унії. Аналізується судова практика Волині, яка демонструє увагу шляхти до чіткого дотримання двох пунктів привілеїв: використання руської мови у судочинстві й адміністрації та II Литовського статуту як «свого» права для Волинського, Київського, Брацлавського воеводств. Видається, що саме судове повсякдення виявилось тією сферою, де, починаючи від Люблінської унії, мало чи не щодень українська шляхта відточувала аргументи на захист своїх прав і своєї території, відповідно до уявлення про себе як окремий політичний «народ». Ці доводи сповна будуть використані в релігійній полеміці щодо Берестейської унії 1596 р. Аналізується, як люблінські привілеї в полемічних текстах Мартіна Броневського, Захарії Копистенського та Мелетія Смотрицького прислужилися конструюванню територіально-правової концепції «руського народу» (що проживає на певній території й має власні права), яка складе поважну конкуренцію конфесійній моделі (руський народ як народ православний). Водночас ця концепція буде озвучена українською шляхтою на політичній сцені в 1620–1640-х рр. Завдяки опертю на люблінські привілеї як підстави суб'єктності українських воеводств автори релігійних трактатів та шляхетські парламентарі вироблять на середину XVII ст. уявлення про руський народ як про третього члена Речі Посполитої, паритетного полякам і литвинам. Насамкінець пропонуються деякі міркування щодо перспектив українського історієписання.

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, Корона Польська, Люблінська унія, сейм, шляхта, привілеї, право, суд, полемічна література, Берестейська унія.

Пошуки витоків ідеї руського народу як третього члена Речі Посполитої, що постане під час дискусій над Гадацькою угодою 1658 р. й Великим князівством Руським, неминуче повертають дослідника до «початку» історії – багатоликої Люблінської унії. Вона, трансформувавши персональну унію між Великим князівством Литовським і Короною Польською у спільну державу Річ Посполиту Двох Народів, стала для українських теренів новою точкою відліку та сильним поштовхом у формуванні шляхтою своєї окремої від литвинів і поляків¹ «руської» ідентичності. Перебіг подій Люблінського сейму 1569 р. детально прописано², тож я зупинюся лише на тих його моментах, які демонструють рівень самосвідомості волинських князів і шляхти та задають дещо інший модус для аналізу подальшої історії українських земель у складі Польського королівства. Як видається, вони до сьогодні недооцінені досить великою та різноманітною у своїх підходах

¹ «Литвинами» й «поляками» називали мешканців, відповідно, Великого князівства Литовського та Корони Польської незалежно від етнічного походження. На означення Волинського, Київського, Брацлавського воеводств та їх населення вживатиму прикметники «руські»/«українські», що є в даному випадку технічним терміном.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1993. – С. 386–417; Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915; Лимвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р.: Між унією та інкорпорацією // Його ж. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. із пол. – К., 2016. – С. 414–436.

* Моя велика вдячність Є. Сагал та А. Шпірту за допомогу з літературою під час роботи над цією статтею.

історіографією³. Передусім аналізуватиму, як люблінські привілеї, надані «Волинській землі» (Волинське і Брацлавське воєводства) й «Київському князівству»⁴, стали важливим ресурсом для формування у шляхти прилучених до Корони українських теренів уявлень про себе як про політичний народ – третього члена Речі Посполитої⁵. Для дослідження реакції української шляхти на Люблінський сейм і його наслідки для мешканців руських воєводств я скористалася матеріалом волинських судових книг, адже саме вони демонструють, за яких обставин у судовому повсякденні «пригадували» отримані привілеї. Цей матеріал практично не використовувався в історіографії, адже його пошуки пов'язані з копітким переглядом записів судових процесів, під час яких сторони або їхні адвокати апелювали до люблінських привілеїв (на жаль, подібні матеріали для Київського і Брацлавського воєводств не збереглися). Важливим джерелом стала також полеміка між прихильниками та супротивниками Берестейської унії після 1596 р. Її значення для формування уявлень про руський народ було зауважене й частково проаналізоване дослідниками, а проте їхній висновок про переважно конфесійний характер поняття «руський народ» потребує серйозної корекції з уведенням до аналізу ще одного параметра – люблінських привілеїв. Саме «власне право», отримане/підтверджене на Люблінському сеймі, у контексті легалістичного мислення ранньомодерної людини⁶ – важлива складова конструювання православними авторами концепції «руського народу» як політичного народу Речі Посполитої (паритетного полякам і литвинам), що мешкає на власній території й «сидить» під «своїм» правом. Велике питання – чи були ці автори конструкторами, а чи лише відповідно оформили шляхетські уявлення – потребує прискіпливішого дослідження. Однак цілком можливо, що підвалини для територіально-правової моделі «руського народу», яка оформилася в полемічних наративах і водночас озвучувалася українською шляхтою на політичній сцені 1620–1630-х рр., було закладено впродовж перших трьох десятиліть по Люблінській унії. Ці та інші питання, які розглядатимуться (частково артикулюватимуться) нижче, мають спонукати вітчизняних дослідників до ширших рефлексій

³ Див., напр., огляди історіографії з приводу Люблінської унії: *Яковенко Н.* Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // *Український гуманітарний огляд*. – Вип. 14. – К., 2009. – С. 9–42; *Білоус Н.* Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // *Український історичний журнал*. – 2010. – № 1. – С. 65–83.

⁴ Такі формулювання вживалися у привілеях, хоч на той час ці адміністративно-територіальні одиниці існували як Київське й Волинське воєводства.

⁵ Див. таку спробу: *Borzęcki J.* Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej // *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*. – Lublin, 1999. – S. 60–83. Однак у цьому разі йдеться радше про історіографічний огляд, аніж про дослідження. Натомість ця тема, хоч і не спеціально, так чи інакше зринає в розвідках *Н.Яковенко*, присвячених різним аспектам складання ідентичності руських князів і шляхти (див.: *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С. 16, 378–380).

⁶ Про важливість права для тогочасної політичної думки Речі Посполитої як засадничого елементу мислення про державу, суспільство, стосунків між особою і спільнотою, міжперсональних взаємин див.: *Grześkowiak-Krwawicz A.* Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – Toruń, 2018. – S. 77–137.

над історією української шляхти як політичного суб'єкта в Речі Посполитій, відповідно й над способами писання про українську Річ Посполиту.

У рамках гранд-нарративу М.Грушевського та в тих його модифікаціях, що існують на сьогодні в українській історіографії, Люблінська унія – це «чорна» дата, що відкрила браму на українські терени для польського панування в усіх сферах. Певними захисними бар'єрами перед домінуванням «королярів» стали умови Люблінської унії, однак вони, за М.Грушевським, були швидко зламані, зокрема й через інтенсивну колонізацію та покатоличення руської-української шляхти. Уважається, що руська еліта – князі і шляхта – згаяли свій шанс на Люблінському сеймі ввійти в новопосталу державу рівноправним її членом: вони його «проспали» чи не помітили⁷, задовольнившись мало не подарованими привілеями як платою за лояльність. Водночас Я.Пеленський, котрий активно дотримувався цієї думки та акцентував увагу на мінімалізмі люблінських надань, зауважив, що українські князі та шляхта не могли претендувати на більше, адже не мали у складі Великого князівства Литовського бодай якоїсь автономії. Брак претензій князів і шляхти на повноправне членство в Речі Посполитій, як зауважує історик, демонструє не стільки низький рівень їхньої політичної активності чи самосвідомості, скільки специфіку правової ситуації⁸.

Суттєві зміни в підходах до Люблінської унії можна зауважити у статтях, що з'явилися на момент 440-ї річниці цієї події. Зокрема Н.Яковенко свій тематичний огляд української та польської історіографії підсумовує спостереженням: нові студії увиразнюють присутність у Речі Посполитій «третього члена» з власною позицію, часто відмінною від решти мешканців Республіки⁹. Власне, це увиразнення в межах української історіографії передусім завдячує і проблематизацією, і дослідженням багатьох її аспектів самій Н.Яковенко¹⁰. Зміни, що стосувалися безпосередньо аналізу унії, чи не найяскравіше представлено у працях Г.Литвина й Т.Кемпи. Перший, детально аналізуючи перебіг приєднання до Корони Польської українських воеводств на Люблінському сеймі, уперше в історіографії говорить про

⁷ Для Н.Яковенко важливо було «десакралізувати» цю дату через антропологізацію історії, урахувавши той факт, що для ранньомодерної людини зв'язок із державою значною мірою мислився як зв'язок із володарем, спільним для ВКЛ та Корони. Тож, на думку дослідниці, Люблінська унія практично не була помічена її сучасниками. Вона зауважує, що на самому сеймі послам від шляхти «випало зіграти роль радше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом. [...] Зокрема, шляхетські послани на Люблінському сеймі взагалі мовчали, передавши слово князям», а ті висували мінімальні вимоги (див.: *Яковенко Н.* Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України / Вид. 2-ге, перероб. та розшир. – К., 2005. – С.200–202).

⁸ *Pelenski J.* Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia // *Przegląd Historyczny.* – Т.65. – З.2. – 1974. – С.243–262.

⁹ *Яковенко Н.* Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії)... – С.35.

¹⁰ Див., напр., спільну працю Н.Яковенко й Т.Хинчевської-Геннел, підрозділ якої безпосередньо стосується формування уявлень про руський народ як про третього члена Речі Посполитої в першій половині XVII ст., спровокованого, зокрема, полемікою навколо Берестейської унії: *Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N.* Społeczeństwo – religia – kultura // *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie.* – Lublin, 2000. – С.111–151. Див. також: *Jakowenko N.* Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku // *Unia lubelska i tradycje integracyjne...* – С.79–83.

високу суб'єктність волинських князів і шляхти, котрі запропонували себе як повноправного партнера в перемовинах. Дослідник звернув увагу, що у привілеях Волинській землі та Київському князівству не стільки йшлося про «інкорпорацію», скільки про права шляхти цих теренів, відповідно привілеї нагадують радше суспільну угоду двох відносно рівноправних сторін, аніж акт приєднання. Як зауважує Г.Литвин, рівень партнерства українських земель щодо Польського королівства був, поза сумнівом, дещо іншим, аніж у Великого князівства Литовського, яке мало статус члена федерації. А проте регіональна автономія українським воєводствам була гарантована¹¹. Т.Кемпа, який розпочав свої дослідження задовго до ювілейної дати, говорить про потребу відмовитися від підходів, де позиція волинських князів і шляхти сприймається винятково як підпорядкована інтенціям двох головних гравців – коронярів і литовської еліти. Він наголошує на власній позиції української сторони та її ключовій ролі в постанові Речі Посполитої, адже за солідарних її дій із литовською елітою та жорсткої відмови від входження до Корони наслідки Люблінського сейму могли бути іншими. Натомість позиція волинян, що ґрунтувалася на розумінні своєї окремішності у Великому князівстві й вигодах від входження до Корони, вибила з рук литвинів карти для можливих торгів. Т.Кемпа детально зупиняється на причинах, які штовхали князів і шляхту українських теренів до об'єднання з королівством: вони тривалий час були відтиснуті від ключових позицій у Литві і як православні (за умовами Городельської унії), і як мешканці далекої провінції, обмежені в наданнях урядів, нерухомості переважно своєю територією. Звичайно, траплялися унікальні ситуації, як тримання православним князем Костянтином Івановичем Острозьким урядів гетьмана, віленського каштеляна, троцького воєводи, однак великий князь під тиском литвинів окремо застеріг, що воєводство князеві надавалося як виняток. Входження до Корони натомість забезпечувало українським князям і шляхті нові можливості – участь на рівних із представниками інших воєводств у політичному житті країни та збільшення потенціалу для кар'єрних і майнових очікувань¹². Остаточна ліквідація Сигізмундом Августом обмежень для православних у Литві привілеями 1563

¹¹ Литвин Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С.431.

¹² Тим більше, що матримоніальні пов'язання найвпливовішого на Волині князівського роду Острозьких на той час уже сягнули Корони: князь Ілля Острозький був одружений із Беатою Костелецькою, а його брат Василь-Костянтин – із Софією Тарновською. Про стосунок князів Острозьких до унії див.: Кемпа Т. Kniaziowie Ostrogscy wobec idei unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Велика Волинь: Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29–30 червня 2001 р. – Т.23. – Старокостянтинів, 2001. – С.12–23. Про позицію руських князів і шляхти в переддень і під час унійного сейму див.: Кемпа Т. Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Т.16. – 2001. – С.5–25; *Idem*. Rusini wobec unii lubelskiej: Czy ruscy mogli i szlachta chcieli ściślejszego połączenia z Polską w 1569 roku. – Unia lubelska. Unia europejska. – Lublin, 2010. – С.83–94; *Idem*. Możliwość i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569) // Liublino unija: idea i jej tęstinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja. – Vilnius, 2011. – С.172–187; Кемпа Т. Волиняни і Люблінська унія 1569 року // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012. – С.240–265. Ширше про становище українських земель у Речі Посполитій див.: Кемпа Т. Ziemie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – obrębności prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku: Państwo czy wspólnota. – Toruń, 2007. – С.129–148.

і 1568 рр. в переддень Люблінського сейму 1569 р. була яскравою демонстрацією цих авансів і мала збільшити, як зауважував Ю.Бардах, ряди симпатиків унії серед руської шляхти¹³.

Люблінський сейм як незбіг очікувань: волинська «пристойна спілка» versus коронна «реституція»

Тож зупинімося на кількох подіях весни 1569 р. Нагадаю, що в ніч на 1 березня представники Великого князівства Литовського покинули Люблінський сейм на знак протесту проти намагань коронярів позбавити Литву ознак суверенності. Їхній приклад наслідували й волиняни, щоправда дехто без зайвого поспіху¹⁴. У відповідь на сеймі прозвучала пропозиція вилучити Волинь (Волинське, Брацлавське воєводства) та Підляшшя зі складу ВКЛ і приєднати їх до Корони. 5 березня король видав інкорпораційні привілеї. Інформацію про це було надіслано волинянам у вигляді королівського універсалу, яким князям та представникам шляхти наказувалося прибути на сейм для складання присяги на вірність королю й державі. Однак волиняни до Любліна не квапилися, почергово надсилаючи листи з відомостями про наглу хворобу, що спіткала чи не всіх без винятку регіональних достойників. 29 березня на своєму зібранні волиняни уклали петицію до короля, в якій заявляли, що загалом раді «пристойному сполку» з Коронаю, однак для них неприйнятний у цій справі примус – декрет чи наказ, адже вони люди вільні, рівні у правах із коронною «братією». Волиняни пропонували зібрати окремий сейм на кордоні свого воєводства й Польського королівства, де могли б обговорити умови унії. Позицію волинян К.Мазур потрактував як таку, що перебувала у фарватері литовської політики й була спровокована тиском на них литвинів із метою затягнути час¹⁵. На користь такого пояснення свідчать кілька листів, якими представники литовської еліти обмінялися між собою та з деякими волинськими князями. Волиняни на позір виявляли готовність координувати свої дії з литвинами та запевняли їх у своїй лояльності. Утім навряд чи можна напевно розраховувати у цій ситуації на щирість гравців. Т.Кемпа зазначає, що декларована солідарність волинян дисонувала з подальшими подіями – неочікуваною для литвинів поступливістю позірних союзників у питанні унії по прибутті їх до Любліна в кінці травня¹⁶. Звернімо увагу на фрагмент листа литовського земського підскарб'я Миколая Нарушевича до віленського воєводи Миколая Радзивілла Рудого від 11 червня 1569 р., уже після включення до Корони Польської Київського воєводства, де він із гіркотою мав констатувати: «Підляшшани, без найменшого сумніву, самі прагнули того одірвання, але і по панах волинцях теж бачу, що [вони], не відчуваючи на собі великого тиску, самі до того

¹³ Bardach J. Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) // Unia Lubelska i tradycje integracyjne... – S.18.

¹⁴ Скажімо, ще на тиждень затримався в Любліні князь Костянтин Острозький.

¹⁵ Mazur K. Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.2. – К., 2003. – С.50.

¹⁶ Кемпа Т. Rusini wobec unii lubelskiej... – S.84, 93.

поспішили». Більше того, як зауважував підскарбій, саме вони виступали ініціаторами відмежування від ВКЛ Бреста й Пінська аж по річку Ясельду¹⁷.

У цьому контексті логічно інтерпретувати петицію як вияв суб'єктності волинської шляхти. Вона не заперечувала проти входження до складу Корони, однак розглядала цей акт не як «інкорпорацію», а як унію, зокрема й на власних умовах, запропонувавши себе як рівноправного самостійного партнера в перемовинах.

Волинські князі та шляхта, прибувши наприкінці травня, після тривалого зволікання, до Любліна, у відповідь на вимогу присягати на вірність королю й Короні висунули свої побажання. Спочатку послали від шляхти 23 травня «домовлялися – якщо мають присягати, аби також корона їм присягла»¹⁸, а наступного дня і князі погоджувалися присягати лише в тому випадку, якщо їм складуть присягу навзаєм король, пани-рада (сенат) і коронне рицарство, тобто всі репрезентанти Польського королівства. За такою схемою 1 липня відбулося присягання представників Корони й Великого князівства Литовського, тож чи не може ця вимога вказувати на розуміння волинськими князями і шляхтою входження до Корони як партнерського союзу? Чим були в такому разі унійні привілеї для української шляхти: мінімумом, отриманим із ласки, а чи компромісом поміж їхніми вимогами та позицією короля, коронних сенаторів і послів?

Коронний варіант передбачав приєднання Волині як акт реституції – повернення територій, що віддавна належали Польському королівству й були певний час від нього відірвані¹⁹. Ось таке пояснення прозвучало у відповідь на вимогу волинян взаємної присяги від короля та Корони. Волинська шляхта отримувала в результаті свого «повернення» ті права, якими користувалася їхня коронна «братія» як рівні з рівними. Ці права та свободи вже було підтверджено присягою короля, а коронна шляхта, своєю чергою, присягла на вірність йому й королівству. Тож українська шляхта, долучаючись до Корони, мала поклястися у вірності її репрезентантам, отримуючи

¹⁷ Ширше цитата звучить так: «[...] o Podlaszany nic nie wątpię, że sami tego pragneli oderwania, alie y po panach Wołyńcach tosz widzę, że tesz tak wielkiego gwałtu na się nie mieli, alie się sami pośpieszyli do tego. Jakosz i teraz: instigatorow większych nie masz przeciwko Litwie, iako panowie Wołyńcy, chociazs znać nie wszyscy (bo y Brześć Litewski wszystek y Pińsk także aże po Jasioldę rzekę odgraniczają do Corony)? A zwłaszcza pan Bokiej, którego panowie Poliacy, dla wielkiej wiadomości rzeczy, cronika zową» (див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – Вильно, 1870. – С.44).

¹⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. О.Коялович. – Санкт-Петербург, 1896. – С.377 («domawiały, – gdi maуа przisyadz, aby thyz korrona onim przisieglą»). У підсумку того дня представники волинської шляхти присягнули. Серед них були: луцький земський суддя Гаврило Бокій (людина великих знань, якого називали «Хронікою»), господарський маршалок і володимирський городничий Василь Загоровський, володимирський земський суддя й активний учасник у майбутньому політичного життя волинян Богдан Костюшкович-Хоболтовський, луцький ключник, знаний парламентар під час перших безкоролів'їв і майбутній луцький староста Олександр Жоравницький, представники двох дрібніших князівських родин – Якуб Воронецький (зі Збаража) та Остафій Сокольський.

¹⁹ Там же. – С.378 («tho przislo za sprawiedliwym dekretem iego kroliewskiej moszczi, ze wroczyzc raczil, czo bylo zdawna koronnego»).

гарантований, спільний для всіх, набір «свобод і вольностей»²⁰. Як додав маршалок Посольської ізби від імені послів, наголошуючи на рівності обох сторін та прагненні коронярів до братерства: «Просимо, аби ваша милість не відмовлялися чинити згідно з повинністю своєю, адже сталося те за справедливим декретом його королівської милості, який вирішив повернути, що здавна було коронним»²¹.

Однак волинська шляхта мала власне уявлення про акт приєднання. Звичайно, можна припустити, що, вимагаючи від короля й Корони присяги, волиняни лише хотіли гарантувати собі «участь у всіх свободах і правах коронної шляхти»²², як і підляшани, котрі перед тим теж вимагали присяги від Корони. Однак події 24 травня підважують цю тезу. Того дня про вигому взаємної присяги заявила волинська еліта-князі – воєвода волинський Олександр Чарторийський, староста луцький, брацлавський і вінницький Богуш Корецький, київський воєвода, волинський маршалок і володимирський староста Костянтин Острозький, Костянтин Вишневецький. Спочатку князь Корецький наголосив у своєму виступі на договірному характері приєднання: важливо, аби присягали не лише ті, хто приєднується, а й «той присягав, хто кого до себе бере»²³. Далі князь Костянтин Вишневецький нагадав королю, що стосунки його предків уклалися з предками волинян згідно з правом, відповідно й нинішній монарх мав чинити так, щоб ні у чому не було порушено їхні вольності. Вишневецький заявляв: «Приєднуємося як люди вільні, аби не були в почитивості своїй шляхетській принижені, адже ми є народ такий почитивий, що жодному народові не поступимося, і чуємося в тому шляхетстві рівними кожному народові»²⁴. Отже волинський воєвода окреслив суб'єктність спільноти, що її він репрезентував, як окремого народу зі своїми власними «вольностями»-правами, а не частини, що поверталася до цілого.

Г.Литвин задається доречним питанням: який же народ мав на увазі князь? І відповідає: очевидно, «руський». Однак, на його думку, поняття

²⁰ Там же. – С.377 («nam niepotrzeb tego, abysmy waszmoscziom przysiegacz mieli, abowiem waszmosciow bierzemy na przysiegy na swe, ktoesmi przysiegy koronye, yz waszmosciow, jako braczya, do wsitkich wolnosci swich bierzemi; nyehczemy miecz nycz wieczei nad waszmosciow; przethoz nam tego niepotrzeba, bo wsitkiego szcenszczya wspolek z waszmoscziami uzywacz bedziemy, nieszczescia – takze, yakoz braczya, a czlonki yuz koronnimi»).

²¹ Там же. – С.378 («zawzdi rowni z rownego sie weseli, a my sobie waszmosciow za rowne bicz we wsem rownemi rozumiemy: przetho thyz z waszmoscziamyi braterstwa pragnieni. Prosimy, abyście sie waszmosczie z powinnoscy swey czynycz niewymawaly, gdyz tho przislo za sprawiedliwym decretem iego krolewskiej mosczy, ze wroczycz raczil, czo bylo zdawna koronnego»).

²² Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony... – S.160.

²³ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.381. Князь Корецький відповів: «Gdiz to wola wassei krolewskiej mosczy, abismi przysiege czynili, tedi prosimi, abi tez nam przysiega bila ucziniona od wassei krolewskiej mosczy y od rad koronnych y od riczerstwa, gdiz to iest slusna rzecz – kto komu przysiega, a do kogo przystaie, abi ten przisiagl, czo go do sibie bierze». Він також пояснив зволікання волинян із приїздом на сейм тим, що надісланий до них королівський лист було скріплено печаткою Корони, чого ніколи не було (цей аргумент став аналогічним раніше висловленому в березневій петиції волинської шляхти).

²⁴ Там же. – С.381–382 («Iz przistaiemi ludzje wolni, swobodni, abismi nie bili w zacznoscziach swich slacheczkich unizeni, gdizesmi iest narod tak potczywi, iako zadnemu narodowi na swiecie naprzod nycz niedami, y czuieimi sie w tim, zesmi kazdemu narodowi sa rowni sliacheczstwem»).

«русь» і «руський» надто розмиті для того, щоб можна було говорити про опертя «руської національної програми» Вишневецького на певну територію чи етнічну спільноту. Зайве полемізувати з тезою про багатоаспектність поняття «русь» для останньої третини XVI ст., яке залишалося таким і для першої половини XVII ст., позначаючи, скажімо, сукупність православних у рамках Київської митрополії, себто в Короні та ВКЛ, а водночас спільноту трьох (а з появою Чернігівського воєводства – чотирьох) українських воєводств, чия суб'єктність виразно оприявлена на 1630–1640-ві рр. Тож чи не потрапляємо ми в лінгвістичну пастку, ототожнюючи розмитість означника з розмитістю/браком власної ідентичності в етнічних спільнот, що назагал називали себе «русинами»? Чи багатоаспектність поняття «руський народ» може напевно свідчити про те, що етнічні українці не відділяли себе від етнічних білорусів? Листування представників литовської еліти між собою й окремими волинськими князями під час унійних перегонів фіксує розуміння руською шляхтою єдності Київщини, Волині та Брацлавщини, а, можливо, і ширших етнічних теренів. Про належність до цієї спільноти заявила й шляхта Берестейського воєводства, для якої страх розірватися із «братією» інкорпорованих воєводств виявився сильнішим за можливе прощання з «ойчизною» – Великим князівством Литовським²⁵. Н.Яковенко, аналізуючи творення панегіричної та геральдичної традиції князів і шляхти українських теренів від 1570-х рр., зазначає, що в їхній ментальній географії за межами «свого» простору як політичної цілості «абсолютно і безальтернативно» залишалися російські й білоруські терени²⁶.

Утім князь Вишневецький не конче мав готову та вичерпну відповідь на питання, задане істориком, однак можемо констатувати існування вужчої спільноти «своїх» – волинян, брацлав'ян і киян, засвідчене дискусіями й подіями навколо Люблінської унії²⁷. В осерді прокресленої території, чий шляхетні обивателі надалі активно формуватимуть цю єдність, перебуватиме Волинське воєводство, зокрема і як «вітчизна» кількох десятків князівських родів. Характерно, що волиняни, клопочучись про приєднання Київського воєводства до Корони, твердили про належність Києва саме до

²⁵ Див., напр., про ширші претензії волинян на Берестя й Пінщину: *Литвін Г.* Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С.427.

²⁶ Про окреслення території української «Русі», що обіймала руські воєводства Корони «від Києва до Львова», див.: *Яковенко Н.* Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII ст. // *Її ж.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.175; *Її ж.* Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) // *Її ж.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.250–251. Авторка зазначає, що її дослідження «переконаливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття “Русі” як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час/внаслідок Хмельниччини» (див.: Там само. – С.250).

²⁷ Характерно, що шляхетні мешканці новоприєднаної коронної «русі» по Люблінській унії надійно «забудуть» про свою недавню «милу ойчизну», усіляко виявляючи вірність посталій Речі Посполитій уже за три роки по унії, у часи двох перших безкоролів'їв. Див.: *Lulewicz H.* Gniwów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. – Warszawa, 2002. – S.162, 202.

Волині, а не до Русі, під якою у цьому випадку розумілися руські землі ВКЛ²⁸.

Власне, є ще одне питання, відповідь на яке поки що лежить у сфері гіпотез, однак принаймні сформулювати його варто: про які права «почтivityого народу» говорив князь Вишневецький у своїй промові? Претензії волинян на паритетність із Короною як окремого народу (чи частини народу) з власними правами, озвучені під час дебатів про унію, відкривають для істориків зворотню перспективу – потребу у скрупульозному дослідженні становища українських земель у складі ВКЛ та факторів, що могли сприяти формуванню у князів і шляхти цих теренів уявлення про свою окремішність²⁹. Можливо, варто детальніше придивитися до шляхетських прохань, звернених до короля в останні десятиліття перед Люблінським сеймом 1569 р. Чи не є, була, підтвердження великим князем у 1547 р. Волинського земського привілею, який до запровадження I Литовського статуту 1529 р. (загальнодержавного кодексу) регулював правові стосунки у Волинській землі, яскравим фактом важливості для волинян «свого» права, відмінного від решти територій ВКЛ?³⁰ Особливо у ситуації, коли це право вже перетворилося на символ.

Автор щоденника Люблінського сейму, цитуючи промову князя Вишневецького, перерахував ті «вольності», збереженням яких переймалися волиняни (а чи волинські князі) – передусім права князів як еліти, непорушність руської церкви та свободи совісті її вірних, недоторканність власницьких прав шляхти на нерухомість, тобто вилучення шляхетних обивателів Волинської землі з-під езекуції маєтків. Назагал вимог набиралося небагато, як констатують історики. Особливо порівняно з унійними привілеями, що прокреслили автономні «кордони» для трьох «інкорпорованих» воєводств, задекларувавши незмінність території, збереження в недоторканності права – II Литовського статуту, до якого могла вносити зміни лише місцева шляхта за погодженням із королем, руську мову як мову суду й адміністрації, рівність православної релігії з католицькою та заборону силоміць переводити її вірних в іншу конфесію, надання королем земських урядів лише місцевій шляхті³¹. Утім вимог волинян могло бути й більше, адже автор щоденника лаконічно підсумував їхні виступи: «Інші прохання подавали,

²⁸ Археографический сборник документов... – Т.7. – С.38.

²⁹ Перспективним видається дослідження тих актів, в яких мешканці Волині та Київщини формулювали свої потреби. Див., напр., статтю, присвячену аналізу прохань від волинян до великого князя напередодні Люблінського сейму: *Поліщук В.* Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547–1568 // Парламентська структура ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Мінск, 2008. – С.61–79. Цілку імовірно, що периферійне становище українських земель та особність місцевої шляхти, її орієнтація на просування соціальними шаблями винятково в межах свого регіону, сприяли формуванню в неї окремої ідентичності.

³⁰ *Любаўскі М.* Очерк истории Литовского-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.364–367. Дякую Д.Вашуку, який звернув мою увагу на цей факт.

³¹ *Volumina Constitutionum.* – Т.ІІ (1550–1609). – Vol.1 (1550–1585). – Warszawa, 2005. – S.221–232.

яких тут не писали, бо не потрібні були інші»³². Отож що саме автор уважав неважливим для фіксації та чому? Тому, що пунктів у «князівській програмі» було більше, аніж виявилось в підсумку в інкорпораційних привілеях, а чи волинські вимоги на сеймі звучали надто дражливо для коронних вух? У будь-якому разі очевидно, що претензії представників Волинської землі були більшими від зафіксованих у щоденнику Люблінського сейму.

Аналізуючи перебіг унії, варто пам'ятати, що історик, на відміну від учасників сейму, знає, чим закінчилися драматичні баталії, тож часто не зауважує інших можливостей, що відійшли в небуття під тиском різних обставин, зокрема ситуативних. Зволікання волинян із приїздом на сейм могло бути пов'язане не з їхнім «огляданням» на литвинів, а з обережним ставленням до непевного майбутнього, світоглядним упередженням щодо змін тогочасних людей, які творили нову реальність, щоразу шукаючи у *старовині* зразки для майбутнього. Опис сейму кінця травня 1569 р. навіть за лаконічності автора щоденника сповнений напруги справжньої драми. Учасники подій з обох сторін напевно не знали, чим завершиться справа унії, і ця непевність виразно проступала в низці деталей: у паузі, яку фіксував автор, що зависла по тому, як позиції та вимоги сторін (коронярів і волинян) було озвучено, однак жодна не погоджувалася на поступки; у нарадах короля із сенаторами після чергових заяв із боку непоступливих русинів; у стійкості князів у справі присяги («Ми приїхали добровільно, а не з примусу будь-кого»)»³³. Король серед гамору – коли посла намагалися вмовити волинян присягнути – заявив: «Дайте їм спокій, не вмовляйте їх, бо вони вільні присягати або не присягати, не робиться тут нічого з неволі, а лише за доброю волею. Якщо не хочуть, хай ідуть, а я вчиню згідно з правом»³⁴. «Чинити згідно з правом» у цій ситуації означало: спадковий володар – великий князь литовський Сигізмунд Август – мав можливість позбавити непокірних урядів і маєтків. Зайве говорити, що це був сильний аргумент, який і поставив крапку у справі Люблінської унії. Варто згадати, що в тексті королівського універсалу від 25 травня, надісланого на Волинь до всіх обивателів Волинської землі, «так рыцерского, яко теж и местского стану», із вимогою присягнути на вірність королю й Короні, звучало попередження: хто не присягне, «именя его, которые бы мел на Волини, конфишковат будем». А старости або їхні заступники були зобов'язані укласти список неприсяглих і вписати його до актових книг, віддавши виписи комісарові, «абысмы оттол ведати могли, против которым яко непослушным правомъ поступоват бысми мели»³⁵.

³² Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.382 («Jnnich prozb czynili, ktore sie tu niebissali, bo niepotrzebne bili drugie»).

³³ Там же. – С.384.

³⁴ Там же. – С.385.

³⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.252 зв. Луцька шляхта присягла 16 і 17 червня, міські урядники і представники міщанської (на маґдебурзькому праві) єврейської, вірменської та караїмської громад – 23 червня. Володимирські шляхтичі й міські урядники чинили присягу 16–18 червня. Водночас значна частина шляхти не з'явилася. Можливо, була непоінформована. Адже, як зазначено у запису про присягу, ті, хто не мав справ у місті, можуть до замку по кілька років не з'являтися (див.: Akta unii Polski z Litwą 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz. –

Претензії волинян на окремішність свого «почтивого народу» як цілком паритетного коронній шляхті в Польському королівстві, які можна ідентифікувати за пропозиціями, уміщеними до волинської березневої петиції, чи настійливими вимогами взаємної присяги на підтвердження власних вольностей, не мали шансів на реалізацію. І через початкові інтенції коронної шляхти, що гарячково шукала в королівській канцелярії та в давнішій історії підстав для твердження про споконвічну належність теренів Волинської землі та Київського князівства до Польського королівства, і через розтягнутість у часі приєднання до Корони окремих територій, де мешкав «почтивий народ» (Волині з Брацлавщиною й Київщини)³⁶. Годі у цьому разі було сподіватися на повноправне членство українських воеводств у новопосталій Речі Посполитій, куди Корона ввійшла вже зі своїми щойно набутими, «повернутими, прищепленими, впаяними в одне єдине і нероздільне тіло» частинами³⁷. Невипадково ця обставина – належність «Волинської, Київської та Підляської земель [...] до Польської Корони власне і здавна ще перед початком тієї унії» – була підкреслена в першому параграфі «Підтвердження унії між народами польським і литовським, скінченої на Люблінському вальному сеймі 1569 року», датованого 11 серпня того ж року³⁸. На цей факт звернув увагу своїх читачів і свідок тих подій Лукаш Ґурницький: «[...] унія відбулася, але не раніше, аніж король приєднав Підляшшя і Волинь до Корони»³⁹.

А однак звернімо ще раз увагу на акт присяги, проти якої виступали волиняни, мотивуючи свій спротив страхом обтяжити сумління кривоприсяжництвом. Адже, присягаючи королю та Короні, вони мали зламати попередню присягу великому князеві й ВКЛ. А порушення слова, де гарантом виступав Бог, належало до категорії «смертних гріхів». У відповідь коронярі запевняли волинян, що візьмуть можливу «образу сумління» своїх «братів» на себе: згідно з тогочасними уявленнями більший гріх падав на того, із чієї волі вона чинилася, аніж на особу, що присягала з примусу⁴⁰. Очевидно, що Сигізмунд Август як великий князь мав «зняти» присягу зі своїх підданих, щоб вони могли присягнути йому як королю. Автор щоденника, проте, згадував про цей ритуал лише у зв'язку з присягою князя Романа Сангушка,

---

Kraków, 1932. – S.321–324, 325–328). Джерел, що засвідчили б спротив присязі на локальному рівні, немає. Найпізнішу зафіксовану в луцьких книгах присягу – Миколая Харленського з дружиною, було вчинено 11 липня згідно з королівським листом, в якому монарх наказував старості або підстарості прийняти від них присягу згідно з універсалом від 25 травня (див.: ЦДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.324 зв. – 325).

³⁶ Справа приєднання Київського воеводства, яку значною мірою зініціювали самі волиняни після присяги на вірність королю й Короні, викликала на сеймі дебати та остаточно була залагоджена після присяги князя Костянтина Острозького як київського воеводи 6 червня 1569 р.

³⁷ *Volumina Constitutionum*. – Т.ІІ. – Vol.1. – S.222, 228 (другий пункт інкорпораційних привілеїв Волинській землі та Київському князівству).

³⁸ *Ibid.* – S.243.

³⁹ «Skończyła się unia, lecz nie pierwiej, aż król Podlasze i Wołyń do Korony przyłączył» (див.: *Górnicki Ł. Dzieła wszystkie*. – Т.3: *Pisma oryginalne: Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572*. – Warszawa, 1886. – S.235).

⁴⁰ *Starchenko N. Oath as Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century) // Lietuvos statutas: Temides ir Klejos teritorijos*. – Specialusis «Lietuvos istorijos studijų» leidinys. – Т.13. – Vilnius, 2017. – P.259–277.

який спізнився та виголошував її окремо. 1 червня король як помазаник Божий перед цілуванням князем хреста поклав руку на голову укляклому перед ним гетьманові й тим звільнив його від попередньої присяги представників його роду великому князеві та князівству⁴¹. Примітно, що перший пункт привілеїв для Волинської землі й Київського князівства звучав так: король, «узавши на себе їх присягу», запевняв, що «то їм і їхньому потомству нічого і ні в чому і ніде не буде шкодити на вічні часи»⁴². На відміну від привілеїв Волинській землі та Київському князівству, у привілеї Підляській землі (другий артикул) зауважувалося лише, що підляшан король «випускає з юрисдикції» ВКЛ⁴³. А у завершальній частині привілеїв, виданих українським воеводством, зазначалося, що король гарантує всі їх пункти своєю присягою, натомість у привілеї Підляській землі монарх лише скріпив його своїм підписом і печаткою⁴⁴.

Важливість взаємної присяги для подібних «альянсів» зауважував і Миколай Нарушевич у своєму листі до віленського воеводи Миколая Радзивілла. Він, указавши на корисність для ВКЛ триматися унії на зразок привілею великого князя Олександра, тобто практично варіанту персональної унії, далі писав:

«Панове волинці, які самі так просто присягу Короні учинили, не забезпечивши собі наперед святою присягою взаємних зобов'язань від панів коронних, тепер уже до того прийти не можуть. Але те їм дано, аби, висадивши своїх депутатів, самі собі привілей написали, як найкраще і найкорисніше [для себе] розуміють. А його королівська милість із Короною обіцяли їм такий привілей дати. Наші [литвини], бачу, уважають, аби були взаємні зобов'язання, якщо до того прийде»⁴⁵.

Наостанок автор листа долучив текст присяги волинців. Примітно, що литвини ще на початку червня, менше, аніж за місяць до унії, розглядали можливість взаємної присяги з боку Корони як гіпотетичну. Звичайно, категорична відмова від присяги двох коронних станів, що представляли державу на сеймі (сенату й послів від шляхти), знизили рівень паритетності угоди між Польським королівством та українськими воеводствами. Однак поступка волинян, як зауважив Нарушевич, забезпечила їм можливість компромісу – пріоритетну участь в опрацюванні своїх привілеїв. Ця обставина, очевидно, і прислужилася постанову саме такого тексту, який був гарантований українським воеводствам королівською присягою. Він містив кілька моментів, що дозволяли трактувати його як унію поміж Руссю й Короною: і на рівні конкретних «прав і свобод», наданих українським воеводствам, і на рівні риторики, яка ввійде пізніше в арсенал аргументів на користь тези

⁴¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.399–400.

⁴² Volumina Constitutionum. – Т.ІІ. – Vol.1. – S.222.

⁴³ Ibid. – S.217.

⁴⁴ Ibid. – S.219, 225, 231.

⁴⁵ Лист від 5 червня 1569 р. (див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – С.41).

про Русь як третього члена Речі Посполитої (скажімо, широковживаний фрагмент привілею, де декларувалося приєднання українських теренів «як рівних до рівних, вільних до вільних [...] з усім і всіляким правом, панством і власністю»)⁴⁶. Г. Литвін, аналізуючи зміст привілеїв та процес їх узгодження на Люблінському сеймі, підсумовує, що за фактом «відбулося укладення своєрідного державного зв'язку між Коронаю та “поверненими землями” на підставі двосторонньої угоди»⁴⁷. Особливо це очевидно на фоні приєднання Підляшшя й тексту виданого для нього привілею, де йшлося про фактичне включення цих теренів до складу Корони. Водночас волинський і київський привілеї містили низку суперечливих риторичних формул, які, очевидно, були наслідком компромісних рішень руських парламентарів, що подали королю свій варіант 13 червня, і коронярів, членів принаймні двох комісій, які скликалися для доопрацювання привілею. Остаточний його варіант постав десь в останні дні червня⁴⁸. Скажімо, декларуючи поширення на населення цих теренів «всіх привілеїв, вольності, свобод Польського королівства», тобто правову уніфікацію, монарх водночас гарантував українським воеводствам збереження окремої від Корони правової системи, до якої могла вносити зміни лише місцева шляхта⁴⁹. А ствержуючи давню належність Волині та Київщини до Корони, король присягав не порушувати їхніх кордонів.

У першому пункті унійного акта між Польським королівством і Великим князівством Литовським було задекларовано, що землі Волинська, Київська й Підляська, які належали до Корони ще до завершення об'єднавчого процесу, прилучені до неї «коронним привілеєм *vigore restitutionis*, [...] як до власного тіла його властиві члени»⁵⁰. Утім так звану «реституцію» самі сучасники вважали унією, скажімо, вписуючи київський привілеї до Коронної метрики як «*privilegium unionis terrae et ditionis Kijoviensis cum Regno Poloniae*», або реєструючи шляхту, яка у Володимирі 16–18 червня 1569 р. «присягу о унею з Коронаю Полскою [...] вчинили»⁵¹. У тексті королівського універсалу від 25 травня, надісланого на Волинь із вимогою присягти всім обивателям Волинської землі на вірність королю та Короні, повідомлялося, що за попереднім королівським універсалом вони мали ставати «под унию» ще 14 травня⁵².

Трохи забігаючи наперед, зауважу, що у судових земських і ґродських книгах Волинського воеводства можна натрапити на згадки, де шляхта, боронячи свої права, посилалася на привілеї та «унію», яка прислужилася його постанові («за унею и сприсяженемь едности»⁵³). Водночас в одній і тій самій справі можна зустріти поняття «уніі»/«з'єднання» та «приєднання»

⁴⁶ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1. – S. 222, 227–228.

⁴⁷ Литвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С. 429.

⁴⁸ Про напружену роботу над привілеєм див.: *Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku*. – Warszawa, 1914. – S. 611.

⁴⁹ Volumina Constitutionum. – Т. II. – Vol. 1. – S. 224.

⁵⁰ Ibid. – S. 243.

⁵¹ Акта унії Polski z Litwą 1385–1791... – S. 325; Литвін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С. 430.

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 252 зв.

⁵³ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 120 зв.

як синонімів: «доводили тежъ того свядецтва своего привилъемъ унеи» – «по зъедначенью и прилученью воеводства Волынского с Короною Полскою»⁵⁴. Широковживана була формула «ведле привилею, на унии в Люблине воеводству Волынскому даного»⁵⁵. Щоправда, мені зустрілася і згадка про «реституцію» у випадку, де сторона боронила вживання руської мови у судочинстві: «[Позов] мел быти писаныи руским писмом водле привилею, при реституцыи до Корони воеводства Волынского в Люблини тисеча пятсот шестдесят девятого року даного»⁵⁶. А проте зустрівся й інший приклад: шляхта, апелюючи до люблінських привілеїв, мислила характер зв'язку Волині з Короною як «конфедерацію, которою ест злучоно воеводство Волынское с Короною Полскою»⁵⁷. Такий зв'язок мали творити рівноправні сторони: «панства Волынского [...] на унеи зъедночене се с Короною стало»⁵⁸.

Чи могла шляхта не помітити унії?

8 липня 1570 р. на сеймі волинські, брацлавські та київські послы звернулися до короля з проханням внести зміни в текст підтверджувального привілею на «вольності та права» Великого князівства Литовського, які були отримані в Любліні 1569 р. Послів не задовольняв фрагмент, де йшлося про приєднання до корони «Київських, Волинських і Підляських земель». Ось як звучав текст, що викликав нарікання: «[...] ні в чому не понижуючи привілеїв, [наданих] з приводу повернення Київських, Волинських і Підляських земель, які і щодо екзакуції, і в інших всіх артикулах мають бути збережені в силі та цілості на вічні часи».

Замість нього послы пропонували такий варіант: «[...] ні в чому не понижуючи привілеїв, наданих їм від нас [короля] згідно з усіма їхніми вольностями з приводу повернення до Корони тих земель, Київського, Волинського та Брацлавського воеводств; мають бути збережені [ті привілеї] і щодо екзакуції, яка їх ніколи не зачіпатиме, так і в усіх артикулах, в силі та цілості на вічні часи»⁵⁹.

Тобто послы, з одного боку, пропонували об'єднати Київське, Волинське та Брацлавське воеводства як реципієнтів привілеїв, вилучивши з цієї комбінації Підляшшя⁶⁰. З іншого – було зазначено різницю у характері приві-

⁵⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1160.

⁵⁵ Там само. – Спр.23. – Арк.341 (аналогічно: Там само. – Спр.22. – Арк.598, 1581 р.). Попри те, що «унія» могла в різних контекстах виступати синонімом «приєднання» як інкорпорації, а не з'єднання, усе ж варто пам'ятати про ширші конотації поняття «унія» як спілки рівноправних партнерів, котрі неминуче були присутні за будь-якого смислового навантаження.

⁵⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.210.

⁵⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.419 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.526 зв.

⁵⁹ Akta unii... – S.384. Див. також: Ліввін Г. Київщина, Волинь і Брацлавщина у 1569 р. ... – С.430.

⁶⁰ Нагадаю, що Брацлавське воеводство не отримало окремого привілею, а було долучене до привілею Волинській землі як його частина, тож текст підтверджувального привілею загалом взурався на реальну ситуацію – існування привілеїв Волинській землі, Київському князівству та Підляській землі. Така комбінація вписана й у перший параграф «Підтвердження унії» від

леїв, наданих Підляській землі й українським воєводствам: перша отримала свої права на Люблінському сеймі у зв'язку з приєднанням, решта – «згідно з усіма їхніми вольностями», тобто привілей лише закріпив права, якими населення цих теренів володіло раніше. А це повертає нас до питання про те, чим уважала інкорпораційні привілеї українська шляхта: лише долученням до коронних «свобод і вольностей», а чи гарантією збереження *своїх власних вольностей* і можливістю на цій підставі претендувати на осібне місце в новопосталій Речі Посполитій?

У відповідь на вимогу українських послів, канцлер і підканцлери відмовили, заявивши, що підтвердження («забезпечення») привілею для ВКЛ уже видане й оприлюднене (*публіковане*), тож до нього неможливо внести жодних змін. Цей аргумент не переконав послів і вони вимагали, аби в такому разі українським воєводствам було видано окремі підтвердження люблінських привілеїв, як це зроблено для Великого князівства Литовського. Для нас же важливий не лише зміст претензій, заявлених представниками української шляхти, а й сама поява цього акта. Він представляє королівський лист, виданий на прохання послів «для ліпшої віри і свідчення у братії», тобто його мали пред'явити послі своїм виборцям на реляційних сеймиках під час звіту про сейм та їхню діяльність. Отож послі напевно знали настрої, рівень обізнаності й очікування тих, чіми репрезентантами виступали, відповідно – дбали про доказ своїх клопотань із приводу додаткових гарантій для місцевих «вольностей». Мусили знати, що принаймні активна частина шляхетського загалу розуміє різницю між поняттями «надані привілеєм права» і «привілей, наданий згідно з усіма їхніми вольностями».

Десь наприкінці 1569 р., тобто трохи більше, ніж за півроку до цих «лінгвістичних» дебатів, шляхта Волинської землі зібралася на свій з'їзд у Луцьку для «слухання привілею». В останньому, одинадцятому, його пункті було записано, що всім тим «артикулам, свободам і вольностям» жодні акти, зокрема й ухвалені на сеймі, не можуть шкодити, гарантією чого служила королівська присяга. Поза сумнівом, на з'їзді мали витлумачити суть центрального питання приєднання українських воєводств до Корони – приєднання «до прав» чи приєднання «з правами». Дразливість самого факту зібрання волинської шляхти засвідчує відповідь короля 11 січня 1570 р. на її звернення, що було підготовлене в Луцьку. Першим пунктом королівського листа йшла довга тирада про те, що волиняни посміли «чинити собі з'їзди» «з великої сміливості та ваги» без погодження з монархом і відповідної його ухвали. І хоч мета зібрання була «добра та учтива» – «для слухання привілею», однак для всіх важливих справ є відповідний час і місце, тобто повітові сеймики. Натомість такі нелегальні зібрання, ішлося в королівському листі, дуже підозрілі, адже під виглядом «пристойних справ» можуть «діятися і множитися якісь шкідливі для Речі Посполитої бучки». Очевидно, що творці Речі Посполитої побоювалися хиткості своєї конструкції.

---

11 серпня 1569 р., де йшлося про приєднання до Корони Волинської, Київської та Підляської земель ще перед унією її з ВКЛ.

Ці дві події засвідчують, що українська шляхта не лише чула про унію, присягаючи на вірність королю й Короні по своїх воеводствах після ухвалення акта інкорпорації на Люблінському сеймі, а й була добре обізнана з текстами привілеїв. Цілком можливо, що шляхта збиралася для «слухання привілею» не лише наприкінці 1569 р., і не лише в Луцьку. Про те, як жваво шляхтичі обговорювали по міщанських садибах і корчмах важливі події, приїжджаючи до міста чи там мешкаючи, свідчить дещо пізніший епізод, пов'язаний із так званою образою королівського маєстату, яка трапилася у володимирській корчмі відразу по обранні на трон Сигізмунда III Вази⁶¹. Цим каналом інформації теж не варто нехтувати.

Водночас ці два епізоди додатково засвідчують, що центральним питанням у дискусіях на Люблінському сеймі з приводу приєднання українських воеводств було приєднання «з власним правом», що забезпечувало доволі високий рівень суб'єктності шляхетним мешканцям цих теренів, а чи приєднання «до права», тобто розчинення в Короні. Цей важливий перший раунд руська шляхта виграла, хоч і заплативши неминучими компромісними рішеннями.

Річ Посполита воєводства Волинського в обороні «свого» права. Люблінські привілеї versus уніфікаційні процеси

Король, відповідаючи на звернення волинян своїм листом від 11 січня 1570 р., відразу після тиради про недопустимість нелегальних зібрань торкнувся мовного питання. Волинська шляхта скаржилася, що коронна канцелярія, усупереч привілею, надсилає на Волинь листи, писані польською мовою. Волиняни хвилювалися не безпідставно. У луцькій гродській книзі за 1569 р. можна знайти кілька актів, написаних польською, однак перекладених і вписаних руською мовою: королівський універсал про присягу від 25 травня, універсал від 6 травня з вимогою негайно сплатити податки, королівський лист від 3 червня з Любліна у приватній справі Павла Брянського з його матір'ю Ографеною Хоревською з приводу розподілу маєтку Бряни; згадується також лист, писаний латиною, у справі про присягу подружжя Харленських⁶². Імовірно, що саме ці факти підштовхнули шляхту зібратися в Луцьку для ознайомлення з привілеєм. Тож підозри короля щодо протестного характеру волинського зібрання могли бути цілком умотивованими. У відповідь король обіцяв розпорядитися, щоб так надалі не чинили, а проте додавав: із канцелярії йому відповіли, що готують і видають листи тією мовою, якою бажають прохачі⁶³. П.Кулаковський інтерпретує королівську

⁶¹ Старченко Н. Образа королівського маєстату: волинські репліки останньої третини XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.15. – К., 2015. – С.93–97.

⁶² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.252–253, 297 зв. – 298, 260 зв. – 262, 324 зв. – 225.

⁶³ *Semkowicz W. Po wcieleniu Wołynia (Nielegalny zjazd w Łucku 1569 r. i sprawa językowa na Wołyniu) // Ateneum Wileńskie. – R.2. – №5/6. – 1924. – S.186–187.*

репліку як легітимацію порушення привілею персоналом канцелярії⁶⁴. Тож далі спробую проаналізувати, із чим могли зіткнутися (й зазвичай стикалися) особи, які «просили» про листи польською, коли надходив час пред'являти їх у волинських судах.

5 жовтня 1570 р. в луцькому земському суді адвокат Казимир Ледницький вимагав не брати до уваги королівський лист, писаний по-польському, який подав слуга холмського підкоморія Миколая Дзялинського – супротивника клієнтів Ледницького. У листі оповідалося, що Дзялинського не мають позивати до будь-якого суду, допоки він перебуває «на послужі господарській» і Речі Посполитої «в Інфлянтах». Присутні на «роках» королівські маршалки князь Лев Сангушкович Кошерський, Петро та Василь Загоровські, а з ними й уся шляхта, що зібралася у суді, «усилне о то мовили и за то жедали», аби такі листи, «противко волностямъ и свободамъ всихъ обывателей земли Волыньское», не приймалися, адже вони могли порушити привілей. Судді, зваживши на пораду, відхилили королівський лист, обґрунтувавши своє рішення пильністю задля збереження «вольностей і свобод»:

«[...] штобы *реч посполитая* на волностяхъ своихъ уближеня жадного не терпила, кгда ж привилеемъ земскимъ от г[оспо]д[а]ря к[о]р[о]ля его м[и]л[о]сти есть то обваровано, иж с канцляреи его к[о]р[о]левское м[и]л[о]сти в кождыхъ справахъ болшихъ и меншихъ листы писмомъ польскимъ на врьд и до каждыхъ особъ выдаваны быти не мають, с тыхъ слушныхъ причин, жебы тымъ *привилеи* волностей и свободъ н[а]шихъ всеи речи посполитое *нарушеня жадного не милъ*»⁶⁵.

Під поняттям «речі посполитої» напевно малася на увазі «річ посполита воеводства Волинського», як дещо пізніше окреслюватиме себе в подібних випадках волинська шляхта, боронячи «власне» право і свою суб'єктність. У підсумку Дзялинського визнали особою, що не з'явилася до земського суду.

Саме факт існування на момент Люблінської унії високої суб'єктності українських шляхти може пояснити цей та інші приклади з судової практики, де шляхта протестувала проти будь-якого порушення привілеїв, реального чи уявного⁶⁶. Примітно, що й у 1590 р. в аналогічній справі судді відреагували так само, як і в 1570 р. Іван Одинець заявляв, що лист, надісланий Криштофом Риминським через уповноваженого Комаровського з повідомленням про хворобу свою і дружини, не має братися до уваги, адже

⁶⁴ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Л., 2002. – С.76.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.238–240 зв.

⁶⁶ Низку прикладів із відстоювання свого права та своєї мови можна знайти: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. ... – С.51–85 (з деякими інтерпретаціями, щоправда, я не згодна); Mazur K. W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S.364–386; Старченко Н. Честь, кров і риторика: Конфлікт у шляхетському середовищі Волині: Друга половина XVI – початок XVII ст. – К., 2014. – С.344–352.

написаний по-польському. Тож відповідачі були визнані суддями за осіб, які ухилилися від судового позову: «Не такие [листы], якобы ся годило, але писмомъ таковымъ, то есть полским, которое *водлугъ прав н[а]ших и привилію, на унии на сеиме в Люблине даного*, и коньстытуцьи на сеиме в року прошлом осмьдесятъ девятом у Варшаве учиненое, тутъ у воеводстве Вольнъском у каждого суду и права приимовано быти не маеть»⁶⁷.

Такі випадки не були рідкістю у волинських судах. Урешті шляхта не обмежувалася лише реагуванням на порушення привілею на регіональному рівні, а й зверталася зі скаргами до короля, причому не лише волинська. Так, київські шляхтичі у своїй петиції 1571 р. просили, аби вся офіційна документація та «кожна справа» згідно з привілеєм, «при сконченю унії» виданим, «не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и езиком до земли Киевское писаны и выдаваны были». Щоправда, вони додавали й суто прагматичну аргументацію свого прохання: нерозуміння польської, якої їх не вчили. А водночас пропонували, аби привілей був перекладений і виданий під печаткою та підписом короля⁶⁸.

Це питання було озвучене волинською шляхтою й перед щойно коронованим Стефаном Баторієм на Торунському сеймі (19 жовтня – 29 листопада 1576 р.), про що довідуємося з відповіді короля, вписаної до луцьких земських книг:

«З стороны писма руского, ижъ просять, абы всякие sprawy их воеводства Вольнского руским писмом выдаваны и отправованы были, тые се водле потребы каждое с канцлерей к[о]р[о]ля его м[и]л[о]сть не инакшим, одно руским писмомъ выданы и отправованы бывають. Што ся дотычетъ справъ сполныхъ коронныхъ, которые ся звыкли были полским писмомъ выдавати и выдаваны до того часу были, росказати его королевская м[и]л[о]ст рачи на потом в таковыхъ всехъ справъ сполныхъ коронныхъ до воеводства Вольнского руским писмомъ преклады посылать»⁶⁹.

7 липня 1577 р. вже брацлавська шляхта листовно звернулася до короля через свого посланця Яцковського з приводу позивання окремих осіб на королівський суд польськомовними позовами. Брацлав'яни демонстрували на позір свою слухняність монаршій волі, пояснюючи, що ті позвані шляхтичі не могли прибути на суд через татарський напад. А водночас заявляли, що така практика «нам деет над право и волности наше, же листы з с канцлерее Вашеи королевской милости до нас писмом полскимъ выдавають», і пропонували на цій підставі звільнити «братію» від судового провадження. У підсумку автори листа, під яким стояли 22 печатки, «покірно» просили, аби король «при привилею и свободах наших нас заховати а до нас

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.26. – Спр.7. – Арк.75 зв. – 78, 1590 р.

⁶⁸ *Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego.* – Kijów, 1912. – S.77.

⁶⁹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.72 зв., 1585 р. Сейм відбувався між 19 жовтня і 29 листопада 1576 р.

листы с канцлерее Вашей королевское милости руским писмом выдавати росказати рачил»⁷⁰.

Така ж реакція очікувала і спроби запровадження до судочинства будь-яких нових елементів чи норм, навіть якщо їх появу вмотивовували нагальні потреби⁷¹. Прагматика, схоже, відступала там, де йшлося про підозри на порушення норм II Литовського статуту, чия недоторканність захищалася люблінськими привілеями. Волинська шляхта швидко засвоїла той факт, що лише вона сама має ексклюзивне право на внесення змін до статуту: «Мы те право сами только на себе и воеводство наше творимъ»⁷². І навіть король, як зауважував адвокат під час одного судового процесу на Волині, не може його порушувати: «Волна поправа статуту Великого князства Литовского воеводству Волынскому у привилею волынском, при оним на сойме Любелском даным, ест воеводству Волынскому позволена. Тогда покол тот статут стоит и в уживаню ест, [...] тогда не толко [...] суд який, але ани корол его милост того ламати, нарушати албо отменяти не може»⁷³.

Тож підозра на вторгнення до сфери «свого» судочинства коронних елементів відразу оприлюднювалася та наражалася на гостру критику. Як-от поява на Волині возних із питомо коронних територій (попри те, що генеральні возні вповноважені були виконувати свої функції на теренах усїєї Корони, а чи й Речі Посполитої). Так, у Володимирському гродському суді 5 квітня 1609 р. адвокат князя Олександра Заславського заявляв, що хоч возний і показав свій «автентик» на вознівство в межах Корони, однак у ньому не зазначено, що він може вручати позов на Волині, яка «право свое особное и звычайи правные мает». Далі правник уточнив, що під «правом» він мав на увазі привілей від 1569 р.: «Привилием униєю то остережено, иж водлугъ права, воеводству Волынському служачого, а не правом корунным обиватели тутошние сужоны и писмом руским sprawy их отправованы быти мають»⁷⁴.

Текст Люблінського привілею, на який посилалися під час судового процесу в разі порушення (а чи підозри на порушення) певних норм, схоже, належав до обов'язкового набору нормативних актів в адвокатському «портфелі». Так, адвокат Андрій Черневський, заперечуючи визнання у суді письмового свідчення возного, оформленого польською мовою, не лише посилався на привілей, а й продемонстрував його перед судом: «На то поведил, ачь уния воеводства Волынского с Короною Полскою дошла, але под право коронное не поддегает, на што показал привилеи любелски и конституцию краковскую, иж под тые поступки правные

⁷⁰ Semkowicz W. Po wcieleniu Wołynia... – S.188–189.

⁷¹ Ширше приклади цієї аргументації див.: Старченко Н. Волинська шляхта у боротьбі за «свое» право: втрати і здобутки (1569 р. – початок XVII ст.) // Феномен мультикультурності в історії України і Польщі. – X., 2016. – С.154–172. Див. також: Кулаковський П. Люблінська унія 1569 г. і еволюція правової системи українських воеводств Речі Посполитої // Проблеми інтеграції і інкарпарації у развітті Центральної і Усходньої Ууропы у перыяд ранняга Новага часу: Матерыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 440-годдзю Люблінскай уніі. – Мінск, 2010. – С.246–259.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.162, 1595 р.

⁷³ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.149, 1579 р.

⁷⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.123 зв., 1609 р.

не подлегаєт воеводство Волыньское, але статутом Великого кн[я]зства Литовского судити се маєт»⁷⁵.

Будь-який акт, що міг бути витлумачений як порушення Литовського статуту, видається, викликав побоювання в можливості підваження легітимності привілею у цілому (створювався небезпечний прецедент). Саме таке розуміння демонструє фрагмент пізнішого полемічного тексту, де на правових аргументах вибудовувалася низка доведень: «Зміна одного права тягне за собою упадок усіх прав»⁷⁶ (детальніше про це див. нижче). Тож сторони й судді щоразу мали зважувати і приміряти ступінь ризику для «волинського права», яке могло бути порушене через найменші зміни. Відповідно, для «новин» шукалися аналогії у статutowих приписах. Так, скажімо, «шкрутинію» («scrutinium») – слідчу процедуру через опитування свідків, що ввійшла до волинських судів після ухвалення конституції 1588 р. – адвокати порівнювали з прописаним у статуті доведенням через свідків. Очевидно, що за деякими протестаціями приховувався звичайний прагматизм – спроби однієї зі сторін затягнути судовий процес на свою користь. Можна також витлумачити їх як спротив шляхти модернізаційним процесам і звичну орієнтацію на «старовину»⁷⁷. А водночас можливе й інше пояснення – боротьба за збереження власної суб'єктності в рамках Корони та, ширше, Речі Посполитої. Це виразно декларувалося у заяві волинського шляхтича, який наголошував, що у суді стереже не лише своїх маєтностей, а й «посполитыхъ правъ, свободъ и волностей того панъства Волинъского, абы ся [...] правомъ обчимъ и констытуцыями правъ и волностей нашихъ посполитыхъ не ламано»⁷⁸.

Адвокатська риторика з приводу недопущення норми, якої не містив II Литовський статут, могла сягати високого рівня осмислення права як фундаменту буття народу та важливості зберігати його в непорушності, хіба примножувати за рахунок монарших надань. Адвокат Іван Бобрикович наголошував, що у суді йдеться не про приватну справу його клієнта, а про те, «абы на потом нас и брати н[а]шое, и потомковъ н[а]шихъ таковыє речи над волности н[а]ши не потыкали», адже «їхні» предки вмiли не лише «потужно» берегти давні «свободи і вольності», а й збільшували наданнями від володарів за їхні заслуги:

⁷⁵ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.120 зв. Низку подібних прикладів можна знайти в моїй статті, присвяченій люблінським унійним привілеям як аргументу шляхти на захист своїх прав (див.: *Starzenko N. Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wolyńskiego (na przykładzie praktyki sądowej pierwszych pounijnych dziesięcioleci) // Unia Lubelska: idea i jej kontynuacja.* – Vilnius, 2011. – S.190–201). Копії привілеїв українським воеводствам було виготовлено 6 грудня 1570 р., як зазначалося, згідно з конституцією сейму 1569 р., в якій передбачалося, що копії видаватимуться тим, хто їх потребуватиме, під коронною печаткою (див.: *Akta unii...* – S.387–388).

⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.1. – Т.VII. – К., 1887. – С.523.

⁷⁷ Про ті зміни, які відбувалися у судовій практиці Волинського воеводства, та реакцію на них шляхти див.: *Старченко Н.* Волинська шляхта у боротьбі за «своє» право...

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.253.

«Не ку жадным приватом н[а]шимъ, [...] але наболшеи ку воли, праву, свободамъ и волностямъ н[а]шимъ, кгдажь каждое панство и кождыи народ не толко тут в панствах его королевское м[и]л[о]сти, але и в ынших панствах хрестянских, навет в земляхъ и народех поганских, з волностеи, прав и свобод своих веселятся. Немнеи тежь з веков давных продкове н[а]ши, породевшия в обфитых свободах и волностях своих, не толко же, деи, бы их про неострожность або недбалость свою упустит и в чомъ уменьшити мели, але за учтивыми поступками и заслугами своими у господарей своих, помазанцовъ Б[о]жих, от часу болшеи набывати и того добре а потужне стеречи умели, што се и нам, потомком ихъ, вцале и ненарушоне зостало»⁷⁹.

Легітимаційним ресурсом таких заяв виступав акт Люблінської унії: «Привилеи, на унии в Люблине нам даньи, права, волности и звычайи н[а]ши правные потвержают и во всемъ при моци зоставуют»⁸⁰. Однак важливим аспектом є і твердження про давність прав, наданих попередніми монархами, які лише були підтвержені на сеймі в Любліні. Навіть якщо припустити, що подібні заяви були передусім адвокатською риторикою, спрямованою на потребу конче виграти процес, немає сумніву – вони апелювали до знайомих загалу цінностей і виголошувалися за присутності великої кількості шляхтичів, які слухали, сприймали їх за зразок реагування в разі потреби, та принагідно відтворювали.

Звичайно, судова сфера – прагматична, тож напевно важко сказати, кого мав на увазі адвокат Іван Бобрикович у цитованій вище справі, говорячи про «наших» предків, які від народження володіли сумою прав, примножених за їхні славні вчинки «Богом даними» володарями. Чи йшлося лише про волинську шляхту, а чи ширше – про терени, долучені до Корони на Люблінській унії? Другий варіант цілком можливий. Нагадаю про вияв солідарності волинських, брацлавських і київських послів уже на сеймі 1570 р. На користь існування відчуття єдності між шляхтою трьох українських воеводств на той час свідчить також той факт, що з початком коронування Сигізмунда III Вази (1588 р.) конституції зазвичай ухвалювалися відразу для них усіх. На цей час припадає й поява протестацій на сеймах від послів цих воеводств проти поширення на них окремих загальнокоронних конституцій. Ми не знаємо, чим же вони аргументували свої заперечення, адже про них довідуємося з принагідних згадок у самих конституціях. Однак із великою долею ймовірності можна говорити про випробувані в місцевих судах прийоми – заяви про відсутність цих норм у II Литовському статуті, яким судилися українські воеводства згідно з люблінськими привілеями, тож – порушення самих унійних привілеїв. Можна, звичайно, припустити, що поштовхом до активізації протестацій на сеймах із приводу запровадження нових норм, яких

⁷⁹ Там само. – Спр.21. – Арк.696 зв. – 697.

⁸⁰ Там само. – Арк.697. Див. аналогічну заяву: «За приверненъемъ земли Волинское ку Коруне Польской данъ есть привилей, абы земля Волинская своимъ правомъ и статутомъ справовалася, и листы его кролевской милости до всехъ обывателей земли Волинское абы не инъшимъ языкомъ ани писмомъ, толко рускимъ писаны были» (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.341, 1590 р.).

не знало «волинське» право, послужила Берестейська унія та спровоковане нею відчуття загрози для своєї окремішності. Однак ця гіпотеза потребує детальнішого дослідження. У будь-якому разі, наприкінці 1580-х рр. шляхта українських воєводств і її представники, схоже, уже узгоджували свої позиції перед сеймом і під час його тривання, а це засвідчує розуміння ними своєї єдності. З іншого боку, ця єдність вже мала бути очевидною і для гравців центральної політичної сцени, зокрема й через публічну позицію українських послів.

Отож судове повсякдення виявилось тією сферою, де, починаючи від Люблінської унії, мало не на щодень шляхта «приєднаних» до Корони українських воєводств відточувала аргументи на захист своїх прав і своєї території. Під час таких дискусій вона утверджувала стійке й цілком конкретне уявлення про себе як окремих політичний «народ». Цей процес ішов паралельно з інтелектуальними зусиллями слуг та клієнтів (переважно католиків і протестантів, «поляків» і нешляхтичів) значних княжих родів щодо творення ідеї князівського *сакрум* – віртуального простору влади руських князів-володарів над руськими теренами, які охоплювали на заході й Руське та Белзьке воєводства, тобто всю українську етнічну територію. На такий спосіб в останній чверті XVI ст., як вважає Н.Яковенко, закладався фундамент для руської ідентичності, паритетної польській. Ця картина суттєво підважує усталену в історіографії думку, що процес творення руської ідентичності йшов обіч із захистом православ'я, поставленого на межу існування Берестейською унією, а в основі конструйованої «руськості» лежав чи не винятково конфесійний чинник⁸¹.

Люблінські привілеї та концепт «руського народу» в полемічних наративах

Звичайно, Берестейська унія змусила проартикулювати складні питання, пов'язані з поняттям «руськості», значно детальніше, перенісши їх у центр публічних дискусій та боротьби наративів. Під пером православних авторів швидко категоризувалося й саме поняття «руський народ», і його місце поміж інших у Речі Посполитій. У боротьбі наративів було розширено ресурс аргументів на захист «старожитної руської віри», зокрема активно розпочалося «пригадування» давньоруського минулого⁸². Проте важливою їх частиною залишалося право, у тому числі й люблінські привілеї 1569 р., – підґрунтя шляхетської моделі окремішності українських воєводств. Т.Хінчевська-Генель у своїй статті, присвяченій правовим аспектам боротьби шляхти за «заспокоєння релігії грецької», коротко згадує про них⁸³. Однак присутність згадок про

⁸¹ Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів»... – С.231–269; *Її ж.* Внесок геральдики у творення «території з історією»... – С.202–203.

⁸² Див.: *Затилюк Я.* Минуле Русі у київських творах XVII ст.: тексти, автори, читачі: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2013.

⁸³ *Chyncewska-Hennel T.* «Do praw i przywilejów swoich dawnych»: Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. // *Między Wschodem a Zachodem: Rzeczpospolita XVI–XVII w.* – Warszawa, 1993. – S.53–60.

люблінські привілеї та їх контекст у полемічній літературі досі детально не проаналізовано. Тим часом уведення цього параметра в дослідження може суттєво скоригувати наші відповіді на питання, що саме полемісти вклали в поняття «руський народ» та як за допомогою унійних привілеїв і «старожитних прав» викроювали місце для третього члена на вже сформованій мапі Речі Посполитої Двох Народів. Очевидно, що для подібного студіювання потрібний спеціальний фронтальний аналіз полемічних творів. У цій статті спробую попередньо продемонструвати перспективи такої дослідницької опції, узявши за основу тексти двох авторів (Мартіна Броневського й Захарії Копистенського), які згадували ці питання принагідно, та детально аналізуючи досить суперечливий наратив Мелетія Смотрицького, для якого формування «руський народ» набуло болісно-особистісного пошуку.

Твір «Апокрисис Христофора Філалета», що з'явився польською мовою невдовзі по Берестейському соборі (1597–1598 рр.), належав перу клієнта князя Костянтина Острозького, етнічного поляка та протестанта Мартіна Броневського⁸⁴. Із великою долею ймовірності можна стверджувати, що автор у своєму тексті відтворював уявлення про «руський народ» шляхти та інтелектуальної еліти Волині, того середовища, до якого на той час належав. Для Філалета православні – «церкви Орієнтальной Греческой сынове», «старожитной Греческой рели люде», духовні і світські – водночас мешканці Корони Польської, Великого князівства Литовського і «панствъ, до Корони належачих»⁸⁵. Легітимність «набоженъства старожитного хрестіянского» була забезпечена існуванням «правъ, привилеовъ и конфедерацій и присегъ»⁸⁶, тобто сукупністю вольностей, отриманих від «княжат Русских» і пізніше підтверджених польськими королями⁸⁷. Передусім це стосувалося, згідно з авторським твердженням, привілеїв, даних королем Сигізмундом Августом під час «повернення» Волинської землі та Київського князівства до Корони Польської, які містили пункт про рівність «Грецького і Римського закону» (в «Апокрисисі» цитувалися відповідні фрагменти обох привілеїв)⁸⁸. Далі автор звертався до Варшавської конфедерації (акта про релігійний мир), ухваленої на сеймі 1573 р. представниками «Великої і Малої Польщі», Великого князівства Литовського, «Кіева, Воляня, Подляша, земли Русской и прочая»⁸⁹. Попри неясність згадки про «Руську землю», її важко проінтерпретувати інакше, аніж збірну назву для Волинського, Київського, Брацлавського воєводств і Підляшшя, адже поряд із цими територіями фігурували Велика та Мала Польща, тобто власне Польське королівство, і Велике князівство

⁸⁴ «Апокрисис або odpowiedź na książki o Synodzie Brzeskim 1596». Руською мовою це видання побачило світ у 1598–1599 р. (див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – Т.7. – Кн.1: Памятники полемической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1882).

⁸⁵ Там же. – С.1034. Див. також: «нась, Греческой рели людей, особливе обывателей великаго князства Литовского».

⁸⁶ Там же. – С.1044 («за утверженемъ правъ, привилеовъ и конфедерацій и присегъ спокойне держано»).

⁸⁷ Там же. – С.1070.

⁸⁸ Там же. – С.1071.

⁸⁹ Там же. – С.1076.

Литовське. На ототожнення «Руської землі» саме з воєводствами, що були приєднані до Корони на Люблінському сеймі, указувала й наступна згадка, де автор, скаржачись на кривди вірних грецької церкви, звертався до короля як «присяглого сторожа прав і свобод», «абы, ведлугъ привилеовъ, *народови Рускому и Литовському* наданыхъ, урядовъ духовныхъ рели Греческой не затлумяль»⁹⁰. Очевидно, що малися на увазі люблінські привілеї, надані «литовському народові», котрий мешкав у ВКЛ, і «русському народові», тобто обивателям Волинського, Київського та Брацлавського воєводств. Складовою частиною обох народів були вірні східного обряду⁹¹: православний «зацний Руский а притомъ Литовский народ»⁹².

Отож в «Апокрисисі» коронні «панства», які містилися обабіч Великої та Малої Польщі – це «русська земля», населення якої має своєю складовою православних, точнісінько як і литовський народ, що мешкає у Великому князівстві Литовському⁹³. Відповідно, православні не складають окремого народу, натомість руський народ постає як сукупність мешканців Русі, шляхти та міщан, наділена на Люблінському сеймі 1569 р. окремими правами⁹⁴.

У «Палінодії» Захарії Копистенського (1621 р.) кілька разів зринала тема Люблінської унії як «зъєдноченя народу Роского зъ Ляхами»⁹⁵ і ширше – як рівноправного об'єднання трьох народів, «[...] правом вчным през кроля Августа всю реч посполитую народовъ и становъ Полскихъ, Роскихъ и Литовськихъ есть варовано и упривилеевано, и присягами на онъ часъ, и отъ наступуючихъ королевъ» стверджено⁹⁶. В одному з фрагментів, присвячених цьому сюжетові, поряд із Великим князівством Литовським і Короною Польською поставали Київ та Волинь (найімовірніше, згідно з привілеями): «[...] въ року 1569 на сейм въ Люблин, князство Литовское и Кіевъ и Волинь зъ королевствомъ Полскимъ зъєдночилися заедно быти, и еднихъ волностей и свободы заживати, и заровно тяжары поносити»⁹⁷. В іншому місці Копистенський об'єднував руські землі під назвою «Волинь», яка виступала партнером «Литви» й «Королівства Ляцького»: «гды Литва и Волинь з королевствомъ Ляцкимъ за кроля Августа свои зъєдночили панства»⁹⁸. А вже через речення автор, пишучи про те, що на Люблінському сеймі та пізніше королями під час коронацій були підтверджені привілеї, надані різним

⁹⁰ Там же. – С.1292.

⁹¹ Цікаво, що Філалет лише в поодиноких випадках говорить про руський народ як про сукупність православних. Скажімо, у польськомовному фрагменті: «Azaż unia Florentska Ruskiego narodu duchowne z zwierzchności patryarchow Greckich była wyięła?» (див.: Там же. – С.1171).

⁹² Там же. – С.1584.

⁹³ Про литовський і руський народ див. також: Там же. – С.1330.

⁹⁴ На існування в «Апокрисисі...» територіально-правової моделі руського народу звернула увагу Н.Яковенко (див.: *Яковенко Н.* Топос з'єднаних народів... – С.257).

⁹⁵ Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской археографической комиссией. – Т.4. – Кн.1: Памятники полемиической литературы в Западной Руси. – Санкт-Петербург, 1878. – С.955.

⁹⁶ Там же. – С.1043.

⁹⁷ Там же. – С.1042.

⁹⁸ Див.: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.7. – С.38.

станам «руськими князями» (особливо щодо віри), водночас апелював до Варшавської конфедерації 1573 р. «становъ Полского и Литовского, Роского народу»⁹⁹. Тобто цілком очевидно, що у цих сюжетах Захарії Копистенського Русь поставала територіальною одиницею, окресленою люблінськими привілеями, а її мешканці різних станів складали спільноту «руський народ». Водночас останній в автора – це й сукупність православних, які мешкали в «панствахъ Корунныхъ и Литовскихъ, поготовю въ Рускихъ»¹⁰⁰. Очевидно, що й у цьому фрагменті йшлося саме про спільноту православних: князі Вітовт, Казимир, Олександр «дали Руси и Литвѣ, христіанскую вѣру ведле церкве всходной визнаваючимъ, привилеи и волности, варуючи имъ, абы вѣчными часы въ вѣрѣ своей без жадныхъ перешкодъ зоставали»¹⁰¹. Чи, скажімо, митрополит і п'ятеро владик, порушивши присягу, дану константинопольському патріархові, та перейшовши під зверхність папи, тобто вдавшись до кривоприсяжництва, говорили «іменем всього народу Руського», який нічого про те не відав¹⁰².

Отож у «Палінодії» Копистенський увиразнить рівноправне партнерство в Речі Посполитій трьох народів: «народъ Росскій многій и можный, зъ народомъ Полскимъ и Литовскимъ въ згоди и въ милости живучій, и повиновацтво зъ собою маючій; сполный межи ними о речи посполитой промыслъ, на войны згода, ровность и пошанованье впелякое»¹⁰³. Це – політичні народи, рівні у своєму доступі до влади вирішувати державні питання. Територія, на якій проживав «руський народ» Копистенського, як і Мартіна Броневського, збігалася з межами трьох українських воєводств. Однак, як і у другого, у першого православні не складали окремого народу, а були частиною руського й литовського народів. Водночас у текстах цих авторів фіксується імпліцитне розуміння руського народу принаймні як католицького і православного, особливо в тих фрагментах, де вони цитували люблінські привілеї. Із цими на позір суперечливими конструктами в полемістів проблем не виникало.

Варте зауваги і твердження Захарії Копистенського про вічність і непорушність люблінських привілеїв, які, за автором, неможливо скасувати жодними іншими правовими актами, адже їх гарантовано присягою королів, Сигізмунда Августу і його наступників¹⁰⁴. На цій деталі як на базисі правового статусу вірних східного обряду після укладення Берестейської унії фокусує увагу Г.Литвин. Він зауважує, що проголошення унії церковними ієрархами на соборі в Бересті мало винятково синодальний характер і не могло анулювати акт конституційного рівня, якими були люблінські привілеї. Не міг позбавити православних свободи віровизнання й королівський

⁹⁹ Русская историческая библиотека... – Т.4. – С.1075.

¹⁰⁰ Там же. – С.1056.

¹⁰¹ Там же. – С.1033–1034.

¹⁰² Там же. – С.1055.

¹⁰³ Там же. – С.1146.

¹⁰⁴ «Тое право такъ есть важное и такъ вечное, же ему жадное вынайдоване, жадній привилеи, жадній конституції соймовыи, прешлыи и пришлыи, не могутъ и мочи не мають шкودити, и ни въ чомъ ублизжати вечными чась» (див.: Там же. – С.956). В «Апокрисисі...» теж зустрічаємо згадку, що Берестейська унія скасовує всі головні коронні права (див.: Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – Т.7. – Кн.1. – С.1112–1113).

універсал від 15 грудня 1596 р., що затверджував унію. Натомість уніати не мали жодного привілею, який регулював би їхню релігійну свободу. Можна припустити, що вони перебирали на себе права вірних східної церкви, однак, як зауважує Г.Литвін, обґрунтувати цю правову колізію було не так просто, чим уповні скористалися православні¹⁰⁵.

Відновлення православної ієрархії спровокує на самому початку 1620-х рр. спалах полеміки між православними під зверхністю константинопольського патріарха та прихильниками «послушенства» папі. Найпалкішим захисником «старожитної грецької віри» виявиться нововисвячений єпископ, блискучий полеміст Мелетій Смотрицький. Тож за основу візьму його тексти початку 1620-х рр. у період його полеміки з уніатами. У найранішому з них – «*Verificatio niewinności*» (1621 р.) – Смотрицький, на відміну від попередніх авторів, спробував розробити конфесійну модель руського народу, ототожнивши його винятково з вірними православної церкви, а поляків і литвинів – із католиками: «Ми Русь східного послушенства і визнання – люди тере релігії Грецької Католицької: Панове Поляки і Литва Західного послушенства і визнання – Релігії Римської Католицької»¹⁰⁶. Територія цього конфесійного руського народу досить плинна, адже він мешкає «по всіх Коронних і Литовських Панствах і Руських»¹⁰⁷, що мало збігатися з Київською митрополією, а водночас – у «панствах наших руських» як сукупності адміністративно-територіальних одиниць¹⁰⁸. «Панства руські» в окремих випадках конкретизувалися як воеводства Волинське й Українське¹⁰⁹. Водночас у Мелетія Смотрицького з'явилося поняття «країни нашої Руської», схоже, як політичний концепт. Він стверджував: народ руський «старожитної релігії» – духовні і світські – на основі контракту з польськими королями отримав від них певні права, підтвержені монаршою присягою¹¹⁰. Права руського народу поширюються не лише на конфесійний народ (шляхту та «люди посполитий»¹¹¹), а й на всю його територію – країну Руську¹¹² («права країни нашої Руської»). Смотрицький підкреслював важливість для кожної країни зберігати в непорушності свої права і трактував будь-які зміни як нелегітимні¹¹³, застерігаючи, що зміна релігійних форм тягне за собою скасування світських прав: «Якби те, що королі їх милості, пани наші милостиві, під своєю присягою нам затвердили, самі порушили, залишилися б узагалі ні при чому, самі б усіх наших вольностей позбулися».

Водночас Мелетій Смотрицький у «Верифікації...» підкреслював, що власне право має лише руський народ «грецької віри». Тож піднесено

¹⁰⁵ Литвін Г. Правовий статус православної та унійної церков у Речі Посполитій у XVII ст. // *Його ж.* З народу руського... – С.169.

¹⁰⁶ Див.: Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.325.

¹⁰⁷ Там же. – С.301.

¹⁰⁸ Там же. – С.319.

¹⁰⁹ Див., напр., згадки про «воеводства Волинське і Українське» (Там же. – С.284, 293).

¹¹⁰ Там же. – С.342.

¹¹¹ Там же. – С.308.

¹¹² Там же. – С.309.

¹¹³ Натомість уніати «права країни нашої руської порушили та іншу незвиклу форму духовних прав до церкви руської запровадили, тому вони самі й та незвикла форма в нас важна не була й бути не може» (див.: Там же. – С.312).

виголошував: «Де хоч одне право, хоч одна конституція, хоч один привілей, який народові руському на послушенство західне і в обороні у нас релігії римської служить? Жодне – але всі служать людям релігії грецької послушенства східного»¹¹⁴. Утім патетика цього пасажу, згідно з яким народ руський поставав як моноконфесійна спільнота з окремими правами, що мешкає у своїй країні Руській, непрямо вказувала на існування іншої думки, з якою й полемізував Смотрицький. Хиткість такої конструкції «руського народу», схоже, розумів і він сам. У другому виданні «Верифікації...» автор відступив від своєї попередньої концепції та вказав ще на одну ознаку руськості – кров або походження, що єднає і православного русина, і русина-католика, тобто запропонував поряд із конфесійною етнічну модель народу:

«Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Хто з руського народу римську віру приймає, не стає одразу ж іспанцем чи італійцем, а по-старому залишається шляхетним русином. Отже не віра русина – русином, поляка – поляком, литвина – литвином робить, а народження і кров руська, польська, литовська»¹¹⁵.

Власне, це твердження не стало винаходом Мелетія Смотрицького. Скажімо, до поняття народу як єдності крові раніше апелював і Ян Щасний Гербурт (католик із Перемишльської землі, чий предки були вихідцями з Силезії), подаючи свій голос на захист православної Русі «в Русі»¹¹⁶.

Як уже зауважувалося, для Мелетія Смотрицького існували ще два важливих чинники, окрім власної релігії і «крові», що виокремлювали руський народ із решти «обивателів» Речі Посполитої – наявність власних прав і території. У «Верифікації...» автор, з одного боку, стверджував, що свої права руський народ отримав від королів, які скріпили їх непорушність присягою, тим самим узявши на себе функції «опікунів, сторожів та оборонців» свобод і вольностей. А водночас він мимохідь указував на давнє існування «старожитних прав» русинів. У наступному творі – «Obrona Verificatiey» (1621 р.) – Смотрицький однозначно розв'язав цю дилему на користь існування в руського народу власних прав, наданих їм «руськими» князатами. Ці права польські королі лише підтвердили під час інкорпорації руських народів до Корони й Великого князівства Литовського. Автор майже точно цитував текст люблінських привілеїв Волинській землі та Київському князівству, «приєднуючи», однак, до Польського королівства не Волинь, Київщину і Брацлавщину з їхніми обивателями – волинянами, брацлав'янами чи киянами, а «Руську землю» та «народ Руський» – «як людей рівних до рівних, вільних до вільних». Характерно, що серед реципієнтів вольностей і свобод Люблінського привілею, себто народу руського, що

¹¹⁴ Там же. – С.341.

¹¹⁵ *Smotrycki M. Verificatia niewinności.* – Wilno, 1621. – S.60.

¹¹⁶ Він акцентував на своєму походженні від «зацного народу руського», «з якого і я, і дружина моя кров узяли» (див.: *Z dziejów Ukrainy...* – S.89). Добре знайомство з текстом Гербурта на той час демонстрував, скажімо, інший православний автор, Захарія Копистенський, розлого цитуючи його у своїй «Паліноді».

мешкав у Руській землі, виявляються рівною мірою «духовні стани *римського і грецького закону*». Приєднання руського народу до Корони подавалося проте як повернення власного і правдивого члена до раніше єдиного тіла та зрівнювання всіх і кожного, духовних і світських, «із честю, вольностями і свободами» цієї ширшої спільноти¹¹⁷. Відповідно, Смотрицький трактував долучення русинів до коронних прав як уніфікацію, відмову від своїх власних прав, однак це твердження стосувалося лише світської сфери, натомість духовні права церкви в «панствах коронних» паритетні римському костелові й не підлягають жодним змінам¹¹⁸. Щоправда, автор, задекларувавши на позір правову уніфікацію світської сфери, водночас підкреслив момент суб'єктності руського народу як співвласника колективного коронного спадку:

«Хіба то не *руське право*, коли король зволить говорити: “Приймаємо народи руські, як людей рівних до рівних, вільних до вільних усіх станів кожного згідно з його становищем, станом, достоїнством, усіх привілеїв, вольності свобод Королівства Польського, так, як інші обивателі Корони Польської нарівні уживати, постановляємо й чинимо”»¹¹⁹.

Наголошення на єдності світських прав для всієї Корони для Мелетія Смотрицького могло бути риторичним прийомом для виокремлення особливих прав православної церкви. Адже він не міг не знати, що одним зі здобутків українських воеводств на Люблінському сеймі було збереження у судочинстві «старого права» – II Литовського статуту. Цілком можливо, що Смотрицькому аргумент про особливі права православних у Польському королівстві міг знадобитися як відповідь на твердження уніатів у тексті «*Sowita wina*» (1621 р.): «У вільній Речі Посполитій, де всі уживають одного права, водночас веселяться з прав і свобод своїх, усіляка нерівність шкідлива». Тож, за автором, «панства руські», інкорпоровані до Корони, підлягають тим правам і звичаям, які на той час були в Короні; якщо ж православна церква має особливі права, то повинна на підтвердження продемонструвати свої привілеї¹²⁰. На цей чи подібний пасаж, схоже, відповів Мелетій Смотрицький, виділивши права старожитної руської церкви, підтверджені королем, як цілком окремішні.

У наступному своєму трактаті «*Elenchus*» (1622 р.) Смотрицький, окреслюючи «народ руський» через кривди, завдані йому в Литві та Білій Русі, очевидно мав на увазі православних. Д.Фрік, хоч і зауважує існування у Мелетія Смотрицького Русі як етнічного та політичного народу, однак схильний уважати, що все ж в основі виокремлення «народу руського» лежав конфесійний чинник¹²¹. Утім характерно, що Смотрицький,

¹¹⁷ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.349–350.

¹¹⁸ Там же. – С.392.

¹¹⁹ Там же. – С.438–439.

¹²⁰ Там же. – С.452–453.

¹²¹ Frick D. Meletij Smotryc'kyj and Ruthenian Question in Early Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.8. – №3/4. – 1984. – P.356, 358–359.

уживаючи лексему «народ руський», зазвичай уточнював: «народ наш руський, що перебуває під східним духовним послушенством»¹²². Тобто, з одного боку, у нього «церква наша руська» однозначно тотожна церкві східного обряду¹²³, натомість «народ руський» – поняття в багатьох випадках, схоже, ширше, ніж спільнота православних. Фрагмент з інкорпораційних привілеїв, процитований у «Obrona Verificatiey» – «духовні стани римського і грецького закону» – з'являється не випадково. В «Elenchus» Смотрицький зупинився на ньому дуже детально, розвинувши ідею руського народу не як монорелігійної спільноти, а єдності двох конфесій. Він, спираючись на інкорпораційний привілей, стверджував, що народ руський поділений на два «закони» – «грецький» і «римський». Обидві Русі володіють усіма правами та свободами Корони Польської, натомість у привілеї немає згадок про уніатську Русь, адже її документ не фіксував. Утім уніати теж належать до народу руського, хоч і відступилися від прав, наданих руській спільноті двох «законів»¹²⁴. «Русь уніатська» має визначитися: якщо вона Русь «закону римського», то повинна остаточно відмовитися від прав Русі «закону грецького». Смотрицький розвивав свою думку далі, стверджуючи, що русин, який переходить з однієї *legitimної* конфесії до іншої, лише змінює одне «руське» право на інше «руське» право:

«Якщо русин закону грецького стає русином закону римського, то тим самим він переходить із права, даного русі закону грецького, до права, даного русі закону римського. І навпаки, русин закону римського, стаючи русином закону грецького, через такий свій учинок переходить із права, даного русі закону римського, до права, даного русі закону грецького»¹²⁵.

Тож коли Смотрицький писав «весь народ наш руський, який є під послушенством східним»¹²⁶, це не конче означало, що він мав на увазі тотожність

¹²² Elenchus piśm uszczypliwych, przez zakonniki zgromadzenia Wileńskiego Świętey Troyce wydanych... // Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VIII. – К., 1914. – С.604–605 (див.: «narod nasz Rusky, pod wschodnim posluszeństwem duchownym będący»).

¹²³ Там же. – С.609.

¹²⁴ Мелетій Смотрицький не відмовляв у «руськості» й уніатам (див.: Там же. – С.438, 441–442).

¹²⁵ Там же. – С.611–612 («Krol Zygmunt August, przywilej narodowi Ruskiemu pod czas inkorporaciey dając, ludzie narodu Ruskiego na dwa zakony dzieli: jedne być mienie zakonu rzymskiego, drugie zakonu graeckiego. A oboiego tego zakonu Ruś wszytkich praw, swobod y wolnosci y zawołania Korony Polskiej uczestnikami czyni»; «Takiey, iakiey wy iestescie, unitskiey rusi y prawa nasze nie znaią; nieznał y krol jego m. August, który to prawe ferował y rozdział ten miedzy rusią a rusią poważny uczynił, bo o niey żadney zmianki w tym swym, narodowi Ruskiemu danym, przywileiu nie czyni, ale czyni o rusi zakonu rzymskiego y o rusi zakonu graeckiego. Ieśli wy ruś unitska iestescie, ruś zakonu rzymskiego, macie przestawać na prawie y wolnosciach rusi zakonu rzymskiego danych, a nam, rusi zakonu graeckiego, y prawom naszym macie dać czysty pokoy, bo do nich nie należycie, ponieważ nie iestescie tego zakonu graeckiego ruś, ktorego byli ci, którym to prawo iest dane»; «Zostaie który rusin zakonu graeckiego rusinem zakonu rzymskiego, tym samym przechodzi z prawa, rusi zakonu graeckiego danego, do prawa, danego rusi zakonu rzymskiego. Y wprzeciw, zostaie rusin zakonu rzymskiego rusinem zakonu graeckiego, tym samym swym postępkem przechodzi z prawa, rusi zakonu rzymskiego danego, do prawa, danego rusi zakonu graeckiego»).

¹²⁶ Там же. – С.614, 617.

«весь народ наш руський – під послушенством східним». Цілком можливо, що в авторській нараці йшлося лише про православну частину спільноти «руський народ», яка не дорівнює цілому.

Отож якщо підсумувати висловлені Мелетієм Смотрицьким у його полемічних трактатах 1621–1622 рр. тези, інколи досить суперечливі, то отримуємо таку картину: руський народ із давніх-давен мав старожитні права від своїх князів, а коли був зі своєю «країною Руською» інкорпорований до Корони Польської, то отримав права, спільні з усією Короною, зокрема власні права отримали русини православні й русини-католики. Наявність особної території і прав, що поширюються на все населення «країни Руської» «грецького й римського закону», перетворювало спільноту «руський народ» на політичний суб'єкт. Під «Руською країною», очевидно, розумілися три воеводства, яким належали інкорпораційні привілеї – Волинське разом із Брацлавським і Київське, що мало другу назву – Україна. Звичайно, русини жили й за межами «Руської країни» – це православні, а водночас ті, хто походив із руського народу. Очевидно, що поняття – «руський народ», «власні права», «інкорпораційні привілеї», «Руська земля» – були широкоживаними до Смотрицького, однак у результаті полеміки вони актуалізувалися, під впливом різних чинників (зокрема й аргументів супротивників полеміста) сповнилися напруги та вирости до рівня концептів. Суперечності, що трапляються по текстах Смотрицького, засвідчують інтелектуальний процес вироблення складних понять, які самі по собі сповнені суперечностей, що їх автор якраз і намагався подолати. Політична суб'єктність руського народу, що поставав під пером Мелетія Смотрицького, здобулася на своє завершення в тексті «Justificacia niewinności», поданому від імені православного духовництва на сейм 1623 р., і який традиційно атрибутують саме Смотрицькому. Автор виводив на авансцену три рівних народи Речі Посполитої – руський, польський, литовський. Він стверджував: руський народ, приєднавшись до Корони зі своїм власним правом і тим самим ставши одним цілим із двома іншими «вільними» народами, отримав «свободи» «поряд з їхніми милостями з двома народами польським і литовським, як із рівними, сидіти у сенаторській поважності, про добро своїх панств і вітчизни радитися, тішитися з належності до всіх достоїнств, прерогатив та урядів, свобод, прав і вольностей Польського королівства»¹²⁷. Свої права руський народ, зберігши в непорушності та отримавши їх підтвердження через королівські привілеї і присягу, має зберігати й надалі, до «кінця світу», поки існує сам руський народ і його «великі княжата»¹²⁸. Реципієнтами прав, які урівнювали руський народ із

¹²⁷ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.515 («obok Ich M. zarowno z dwiema narodami Polskim i Litewskim w senatorskiej poważności siadać, o dobrym państwie ich a oyczyzny swej radzić, y ze wszystkich krolestwa Polskiego dostoięństw, praerogatiw, urzędow zawołani, swobod, praw, y wolności cieszyć się»).

¹²⁸ Там же. – С.515 («народ наш руський при княжатах своїх вольності тої набув, із нею до преславного Королівства Польського інкорпорований, її королі їх милості польські привілеями і присягою підтвердили, її він упродовж усіх минулих часів зберігав непорушною, її він має сьогодні втримати й перелити на своїх потомків, і переливати повинен за Божою поміччю поки триватиме він сам і його великі княжата, тобто аж до кінця світу. Із тою такою вольністю з вільними народами польським і литовським руський народ з'єднався в одне тіло та з однією

польським та литовським, згідно з люблінськими привілеями, постають князі, пани, шляхта, рицарство, духовні й міщани, себто всі стани. Очевидно, що тут ішлося не про конфесійні народи (литовці та поляки – католики, русини – православні). Автор говорив про політичні народи, ті, які вирішують державні справи на сеймах, зокрема як сенатори, дбаючи про добро «панств своїх і своєї ойчизни», де «панства», найочевидніше – це питомі території проживання трьох народів, що забезпечені окремими правами (себто Литва, Корона та «країна Руська»), а «ойчизна» чи Вітчизна – Річ Посполита¹²⁹.

На підтвердження своїх слів Смотрицький цитував Волинський і Київський унійні привілеї, однак вони, як і в раніших його текстах, поєднувалися в один, даний «усій Руській землі». Я.Пеленський, порівнюючи люблінські привілеї для ВКЛ та українських воєводств, зауважує відсутність в останніх будь-яких згадок про народ чи народи руські на відміну від привілею Великому князівству Литовському, яке населяють «народи литовські, руські, жмудські та інші»¹³⁰. Цілком імовірно, що брак згадки про руські народи у Волинському та Київському привілеях, отриманих на Люблінському сеймі, пояснювався домінуванням на той час саме коронного варіанту приєднання цих теренів як «повернення» частини до колись роз'єданого цілого. Смотрицький урешті виправив цю історичну помилку.

Наостанок він ще раз повернеться до питання про джерела права руського народу та підкреслить: король Сигізмунд Август надав руському народові не «нове якесь, ніколи не існуюче право», а затвердив «давнє їх право і старожитні звичаї», з якими вони були прилучені до Корони Польської¹³¹. Автор також нагадував про необхідність зберігати права як сукупність у недоторканності, адже «зміна одного права тягне за собою упадок усіх прав»¹³².

Отож і з коротких згадок у творах Мартіна Броневського та Захарії Копистенського про «руський народ» у контексті його стосунків із двома політичними народами Речі Посполитої – поляками та литвинами, і з напруженого пошуку Мелетієм Смотрицьким підстав для виокремлення третього члена «об'єднання», «руський народ» поставав передусім як поліконфесійна спільнота зі своїми правами на своїй території, а не розмита єдність вірних «старожитної релігії грецької», як прийнято вважати в доволі широкій історіографії¹³³. Власне, опертя цих оборонців православ'я на люблінські привілеї

головую пов'язався і сперся». Про «пов'язання» руського народу і його володарів-князів див.: Яковенко Н. Топос «з'єднаних народів»... – С.232–236.

¹²⁹ Д.Фрік зауважує, що Смотрицький уживав поняття «вітчизна» лише на такий спосіб (див.: Frick D. Meletij Smotryc'kyj and Ruthenian Question... – P.355). Утім попри кількісне переважання саме такої тотожності, у Смотрицького зустрічається й «Руська земля, ойчизна наша» (див.: Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.391).

¹³⁰ Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony... – S.237.

¹³¹ Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.524.

¹³² Там же. – С.523.

¹³³ Див., напр.: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – S.115 (авторка вважає погляди Мелетія Смотрицького дуже оригінальними, невластивими навіть освіченій частині руської спільноти, для якої саме православ'я було тим елементом, що визначав «народ руський»). О.Неменський зауважує, що критерії руськості у Смотрицького, вибудовані на етнічно номінованій території без прив'язки до церковних інституцій, дуже нагадують структури сучасної ідентичності,

як підставу суб'єктності руського народу спонукало саме до такої конструкції. Утім питання, як було представлено подібний концепт в інших наративах, і чи був він представлений, потребує ширшого дослідження.

«Руський народ» на політичній авансцені

Характерно, що в тексті «Суплікації», поданої на сейм 1623 р. від імені усіх православних мешканців Речі Посполитої, імовірно авторства волинського шляхтича Лаврина Древинського¹³⁴, знаходимо таке ж обґрунтування «руського народу», як і у «Виправданні невинності» Мелетія Смотрицького. Схоже, що писалися два тексти в одному колі. Можливо, що розмежування істориками тогочасної руської спільноти на окремі середовища – духівництво та шляхетський загаль, що виробляли свої специфічні моделі «руського народу», є радше дослідницьким методом, аніж реальністю. Адже духівництво, котре конструювало тогочасні знакові наративи, попри закиди недоброзичливців щодо його сумнівного (нешляхетського) походження, принаймні культурно виростало зі шляхетського середовища. Отож на початку «Суплікації» руський народ поставав як конфесійний народ, тобто сукупність вірних «руської» церкви східного обряду, якому чиняться кривди («видерті нам права, видерті свободи і вольності»)¹³⁵. Нав'язувані зміни, що стосуються церкви, нищать права народу руського¹³⁶, здобуті кров'ю «при боці княжат їх милості руських і королів польських»¹³⁷. Ці права було підтверджено в момент добровільного приєднання народу руського до польського народу й надалі гарантуються

однак уважає, що такі погляди були, по-перше, оригінальними, а по-друге – відображали не «формування у Смотрицького якихось нових певних форм ідентичності, нових концепцій руськості», а «метання, пов'язані з утратою старих понять і гострою потребою в отриманні нових» (див.: *Неменский О.Б.* *Формы русской идентичности у Мелетия Смотрицкого // Анфологион: власть, общество, культура в славянском мире в средние века. – Вып.12. – Москва, 2008. – С.312*). Щоправда, пізніше О.Неменський детально зупиниться на формуванні у православних полемістів концепції Люблінської унії як договору трьох рівноправних народів, де руський народ представлено всіма станами, що об'єднані у своєрідну корпорацію зі своїми власними правами і правовою історією. Дослідник говорить про унікальність такої концепції для тогочасної Європи, де руський народ нагадує модерну європейську націю. Утім, указуючи на конструювання православними полемістами протонаціональної ідентичності, він несподівано завершує свій аналіз твердженням, що ця протонація не була світським об'єднанням, адже членство в ній повністю обумовлювалося належністю до православної церкви. Попри існування, як на мене, й інших дискусійних моментів у статті О.Неменського, багато його спостережень безперечно цікаві (див.: *Неменский О.* *Протонационализм в западнорусской мысли первой половины XVII в. // Вопросы национализма. – 2013. – №3(15). – С.174–189*). Для С.Плохія теж «географічні кордони руської нації, конструйованої в перебігу церковної полеміки, збігалися з ареалом розселення русинів у польсько-литовській Речі Посполитій і територією канонічної юрисдикції київської митрополії». Він уважає, що релігійна солідарність руської еліти «була суттєво міцнішою за солідарність, що ґрунтувалася на історичних і правових засадах» (див.: *Плохий С.* *Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / Пер. з англ. – К., 2015. – С.221–222*). Попри цей висновок, історик говорить і про спроби Мелетія Смотрицького роз'єднати релігію й етнічність, які, утім, не знайшли підтримки у спільноті (див.: Там само. – С.214).

¹³⁴ Був клієнтом князя Костянтина Острозького й ревним оборонцем православ'я (див.: *Supplementum Synopsis z Manifestatją y Revelatją // Архив ЮЗР. – Ч.1. – Т.VII. – С.585*).

¹³⁵ *Z dziejów Ukrainy...* – S.100 («wydarte nam prawa, wydarte swobody i wolności»).

¹³⁶ *Ibid.* – S.102.

¹³⁷ *Ibid.* – S.105.

королями. Руський народ, «великий і могутній, із народами польським і литовським у згоді та любові живуть та родичаються між собою»¹³⁸. Така громадянська згода («*zгода civilis unionis*») тримається на збереженні цілісності Вітчизни, «свобод, прав і вольності усіх трьох народів», інакше вона має шанс перетворитися на фікцію, унію між вовком і вівцею¹³⁹.

Отож конфесійний руський народ, задекларований на початку «Суплікації», перетворювався на народ політичний, що мешкає на певній території поряд із двома іншими народами («панства» «*Polonia, Lithuania, Russia*»¹⁴⁰) та володіє сумою прав, отриманих під час «інкорпорації». Автор також уточнював, що король Сигізмунд Август розділив «шляхту народу руського» інкорпораційним привілеєм на два «законои» – «римський» і «грецький». Відповідно, «не діється тому праву івалт, не призводить то до зневолення вольності, коли русин грецької релігії переходить з неї і стає русином релігії римської», адже «добровільно відступається від прав, які служать грецькій релігії, і зостається при правах релігії римської». Наводячи фрагмент інкорпораційного привілею, який підтверджував збереження честі й достоїнства князів обох «законоів», автор констатував: обидві частини руського народу володіють однаковим комплексом «свобод, вольності та прав»¹⁴¹. Себто руський народ поставав як політична спільнота, паритетна Польській Короні й Великому князівству Литовському. Членство в ній належало однаковою мірою і католикам, і православним, що мешкали на певній території (за винятком уніатів, яких не фіксував привілей, отже вони мали проживати в руських землях як іноземці).

Очевидно, що автор «Суплікації» добре розумів плинність поняття «руський народ», тож мав розмежовувати і його конфесійне значення, і політичне. Він давав собі раду з цією проблемою, зазвичай уводячи уточнення в тих випадках, де говорив про вірних східного обряду – «руський народ із релігії старожитної грецької»¹⁴², «народ руський релігії грецької»¹⁴³. В одному місці він удався до уточнення, яку саме «Русь» мав на увазі, через протиставлення: порушуються права, свободи й вольності «не всієї Русі, але лише Русі грецького набоженства під послушенством грецьким», які були надані привілеєм Сигізмунда Августа¹⁴⁴. Примітно, що перераховуючи міста Корони Польської та Великого князівства Литовського, в яких порушувалися права православних, автор не користувався на означення скривджених прикметником «руський», а називав їх «людьми набоженства старожитного грецького, які право» мають від польських королів та великих княжат литовських і руських¹⁴⁵.

¹³⁸ Ibid. – S.107.

¹³⁹ Ibid. – S.110 («Póki tedy jeszcze stoi zupełna, ku obronie całości Ojczyzny, swobód, praw i wolności wszystkim trzem narodom, tedy się ta zwady kość, fictitiae unionis, z pośrodku ich niech wyrzuci»).

¹⁴⁰ Ibid. – S.107.

¹⁴¹ Ibid. – S.105.

¹⁴² Ibid. – S.100.

¹⁴³ Ibid. – S.110.

¹⁴⁴ Ibid. – S.103 («nie simpliciter Rusi, ale specialiter Rusi greckiego nabożeństwa pod posłuszeństwem greckim»).

¹⁴⁵ Ibid. – S.108.

Тобто права, що їх отримали православні Київського, Волинського, Брацлавського воєводств, були поширені на всіх православних Корони і ВКЛ, однак не всі православні тотожні народу руському. Підпис під текстом «Суплікації» теж містив указівку на те, яка саме Русь скаржить на свої кривди: «Обивателі коронні і Великого князівства Литовського Русь релігії грецької старожитної послушенства східного».

Поширеність серед шляхти ідеї політичного «народу руського», ознакою якого було проживання на території українських воєводств та володіння «власними» правами, затвердженими під час інкорпорації, засвідчувала волинська сеймикова ухвала від 21 серпня 1632 р. Шляхтичі, зокрема католики і протестанти, заявляли, що з усіх правових порушень («ексорбітанцій») «руські» воєводства найбільшою мірою турбує проблема «заспокоєння релігії грецької», причому вона стосується не лише православних, а «нас усіх, народ руський». Тож волиняни вимагали, аби права були відновлені «totaliter, так, як містить привілей інкорпорації Київського, Волинського і Брацлавського воєводств»¹⁴⁶. Папський нунцій Вісконті в листі до понтифіка оцінював волинський сеймик як найдошкульнішу поразку церковної унії: «Найбільше мене однак обурило те, що у Волинському воєводстві, де велика кількість католицької шляхти, всі їхні (схизматиків) пропозиції пройшли без спротиву»¹⁴⁷. Хтозна, чи зрозумів нунцій той факт, що саме належність волинян-католиків до руського народу і їхня солідарність із «братією» виявилася сильнішою за конфесійну лояльність, а відновлення всіх прав «релігії грецької» означало збереження легітимності буття «руського панства». Очевидно, що не унія зазнала найдошкульнішої поразки, а сформована територіально-правова руська ідентичність здобула блискучу перемогу.

Немає сумніву, що у своїй знаменитій промові на сеймі 1641 р. Адам Кисіль, захищаючи право руських князів на вживання титулів, використав аргументи, добре знайомі на той час руському мовцеві. Як зауважив Ф.Сисин у своїй статті, присвяченій детальному аналізу цього тексту, у центрі уявлень Киселя про «старожитний руський народ» лежала концептуалізація «своєї» території та її окремого правового статусу, витвореного люблінськими привілеями¹⁴⁸. Князівські титули, цілком можливо, були для спадкоємного волинця тим, чим для руських католиків – права «старожитної грецької віри». Порушення привілею у частині, де король обіцяв збереження князям їхнього символічного капіталу – гідності, влучало, на думку тогочасних людей, по самому привілею та його непорушності, гарантованій королівською присягою монархів.

Адам Кисіль підкреслював, що право, тобто люблінський привілей, який поєднував чотири руських воєводства з Короною Польською, представляв собою договір двох народів. Це право було надане й підтвержене королями

¹⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч.ІІ. – Т.1. – С.203.

¹⁴⁷ *Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. – Opole, 1986. – S.59.*

¹⁴⁸ *Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.6. – №2. – 1982. – P.167–190. У додатку – текст самої промови Киселя (див.: Ibid. – P.186–190).*

«не тій Русі, якої ще не було, а тій, яка вже була», і як окрема територія – руські князівства, і як народ – «руські сармати», що добровільно об'єдналися з «польськими сарматами». Право, яке мало регулювати становище Русі, за словами Киселя, включало у себе три фундаментальних вольності – свободу совісті, себто рівність *грецького закону з римським*, непорушність «стародавніх» почестей і достоїнств шляхти та князів, недоторканність власності. Однак усі ці права було порушено, відтак руський народ опинився «в ярмі неволі». Наостанок промовець ще раз нагадав про суб'єктність Русі й народу, до якого належав, у фрагменті, що сягав рівня метафори: «Ми приєдналися до нашої спільної Вітчизни не як до країни, але з країною, не до релігії, але з релігією, не до титулів і почестей, але з титулами й почестями»¹⁴⁹. Промова Адама Киселя цілком резонувала з позицією його предків на Люблінському сеймі, котрі, заявивши про себе як окремий народ, спромоглися отримати гарантії власних прав, що стануть підставою для розбудовування їхніми нащадками концепції Русі як третього члена Речі Посполитої.

Невипадково в інструкції послам від Волинського воеводства, датованій 7 січня 1645 р., знаходимо вимогу домагатися обрання маршалком (головуючим) у Трибуналі раз на три роки (поперемінно з представниками Малої та Великої Польщі) представника від воеводств, що судяться «Статутом і письмом руським». Волиняни заявляли, що в разі ігнорування їхніх вимог вони готові організувати власний трибунал у Луцьку, до чого прагнуть, зокрема, і через те, що коронярі зневажають їхнє право¹⁵⁰. Ідея окремої апеляційної інстанції для українських воеводств, яку не вдалося зреалізувати в 1578 р. (через непевні причини відбулася лише одна сесія Луцького трибуналу), виявилася досить живучою.

Цілком імовірно, що на середину XVII ст. руській ідентичності, у формуванні якої люблінські привілеї прислужилися важливим ресурсом, виявилася затісно в рамках, заданих для «почтивого» руського народу творцями Речі Посполитої на сеймі 1569 р. Затісно виявилася для шляхти, яка заявляла про паритетність руського народу з литовським і польським у політичній сфері; затісно – для православного духовництва, котре взорувалося у своїх претензіях на католицьких ієрархів, представлених на сеймі та у Трибуналі; затісно – для козаків, новоявленого «рицарства», яке претендувало на рівність зі шляхтою завдяки своїй військовій службі на захисті Вітчизни. У підсумку козацька шабля в розламі старої форми виявилася дієвішою від інтелектуальних наративів і парламентських способів боротьби політичних русинів-шляхти.

Про деякі історіографічні перспективи

Отож попри розпливчатість поняття «руськості», ті, хто вважав себе причетними до Русі, не переймалися винайденням нового точнішого

¹⁴⁹ Ibid. – Р.189.

¹⁵⁰ Архив ЮЗР. – Ч.ІІ. – Т.1. – С.295.

самоозначника, а намагалися закріпити за собою старий, конкретизуючи його на той спосіб, який увиразнював їхнє правонаступництво й щодо руської землі-території, і щодо символічних ознак руськості, зокрема давньої руської спадщини. Засоби монополізації, попри зазвичай міфічне зображення минулого, були цілком сучасними. Символічні аргументи відступали там, де в полеміці вимагалось покласти на стіл останній і найвагоміший доказ – право. Ним якраз і володіли три руських воеводства (а з 1634 р. – уже чотири), моделюючи його частини так, як того вимагав момент. Люблінські привілеї були тим матеріалом, який скріплював українські воеводства в окремий регіон – як руський народ на своїй території, водночас сепаруючи його від іншої «руси», що мешкала у Великому князівстві Литовському й Короні Польській. Однак чи були ці території поза виокремленою привілеями «легітимною» руссю рівною мірою «чужої»/«свої» для неї? Себто чи вважалася *коронна русь* більшою мірою своєю, аніж *русь* Великого князівства Литовського?

Проведене Н.Яковенко дослідження процесу конструювання клієнтами князя Костянтина Острозького в кінці XVI ст. князівського сакрум – віртуальної влади законних господарів політичної Русі, демонструє збіг українських теренів у складі Корони (включно з Руським і Белзьким воеводствами) з уявною руською «державою»¹⁵¹. Видається, проте, що панегіристи не стільки конструювали територію Русі під владою своїх питомих руських князів, скільки вишивали за вже готовою канвою. Існування уявлень про єдність руських (українських) земель, що нарешті опинилися в одній державі – Польському королівстві, попри майже двохсотлітнє існування в межах різних державних утворень, насправді засвідчив ще період перших двох безкоролів'їв (1572–1576 рр.). Так, белзький староста Ян Замойський у своєму листі до Якуба Гербурта в листопаді 1572 р. пропонував перед скликанням сеймиків 13 грудня в межах усєї Корони зібрати з'їзд руських воеводств для подальших солідарних дій, «аби окремо про те радячися, ті землі не розірвалися»¹⁵². Ця спільнота обіймала Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воеводства. Далі майбутній канцлер підкреслював давню традицію спільного врядування цих земель: «[...] у такий час і в таких речах за предків наших ті всі воеводства не окремо, а разом радилися про себе і свої вольності»¹⁵³. Показовим було й утягування шляхтою Руського, Белзького воеводств своєї волинської «братії» в політичне життя новопридбаної «Ойчизни» під час двох перших безкоролів'їв та опіка над нею. Прикметна спроба монтування холмськими шляхтичами спільного руського минулого з волинянами. Так, 29 вересня 1572 р. холмська шляхта, зав'язуючи конфедерацію та шукаючи підґрунтя такої практики в минулому, «згадувала» конфедерацію 1436 р. на річці Раці. Про цю подію відомо хіба те, що її проголосило Руське воеводство. Утім в ухвалі холмської шляхти підкреслювалося: поряд із предками

¹⁵¹ Яковенко Н. Топос з'єднаних народів... – С.250–251.

¹⁵² Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. – Т.1 (1553–1579). – Warszawa, 1904. – S.15 («aby roznie o tem rządząc, the ziemie nie zerawali się»).

¹⁵³ Ibid. («pod taki czas i w takowych rzeczach tedy za przodkow naszych te wszystkie woiewodztwa spolem o sobie i o swych wolnosciach, a nie osobno radzili»).

шляхти з різних земель Руського воєводства (Холмської, Перемишльської, Галицької, Сяноцької) стояла подільська та (sic!) волинська шляхта. Тож на знак цієї давньої єдності сеймик постановив вислати послів для координації дій: Амброзія Жулинського – до Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, Щасного Луговського – до Руського й Подільського, Яна Замойського – до Белзької землі¹⁵⁴. Таким чином було окреслене коло «своїх», які у ситуації небезпеки мали виявляти солідарність і триматися разом. «Літописець» подій перших безкоролів'їв Свентослав Ожельський згадував про домовленість взаємодопомоги поміж руськими воєводствами (русини, подоляни, белжани, кияни, волиняни) на елекції 1575 р.¹⁵⁵ Тож спеціальне дослідження ширшої єдності, аніж воєводства, на які поширювався Люблінський привілей – ще попереду.

Очевидно, що окремого студіювання вимагає проблема ідентичності тієї шляхти, що не була етнічно руською, яка прибувала на Волинь чи Київщину й закріплювалася тут, отримавши нерухомість в українських воєводствах завдяки службі місцевим князям і панам, або через королівські надання, переважно за воєнні заслуги¹⁵⁶. Зауважу, що повноправними «громадянами», які могли брати участь у всіх самоврядних інституціях воєводства, уважалася лише осіла шляхта (та, що володіла нерухомістю) в межах цієї адміністративно-територіальної одиниці. Володіння землею формально перетворювало прибульця з території Корони чи Литви на «громадянина» «речі посполитої» воєводства Волинського, Київського чи Брацлавського, себто «політичного русина» (своєрідне «*gente polonus natione rutenus*»). На нього поширювалися всі права, надані «обивателям» українських воєводств люблінськими привілеями, однак ми не знаємо, що діялося з ідентичністю таких новопосталих «русинів». Відповідь на це питання зазвичай перебуває у сфері гіпотез, адже через брак відповідних джерел ми «не чуємо» голосу пересічного шляхтича. Однак спостереження за *малими* людьми, що прибували на Волинь із Корони в пошуках кращої долі, засвідчує швидку вмонтованість частини з них у шляхетську спільноту. Ті, кого нам вдається «побачити», це переважно люди, так чи інакше пов'язані з судовою сферою, яка пропонувала досить швидкий шлях до отримання бажаного. Однак у судівництві обов'язковим було знання руської мови й тонкощів руського судочинства (статут, судова практика), що жодним чином не ставало на заваді активним прибульцям. Очевидно, що лояльності та мережа зв'язків, які формувалися впродовж їх перебування на Волині й отримання в підсумку нерухомості – перепустки до світу повноправних членів шляхетської корпорації – витворювали з них «політичних русинів». Вони у судах, на сеймиках і сеймах нарівні з етнічними русинами відстоювали інтереси своєї «руської» корпорації як її частина. Г.Литвин зауважує, що багато з прибульців на Київщину і Брацлавщину, особливо ті, хто діставався до земських і гродських урядів, зазвичай

¹⁵⁴ Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668. – Lublin, 2013. – S.26–28.

¹⁵⁵ [Orzelski S.] Bezkrólewia ksiąg ośmioro, 1572–1575 / Przel. W.Spasowicz. – T.1. – Petersburg, 1856. – S.285–286.

¹⁵⁶ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. – S.121.

втрачали зв'язок із теренами походження, а часто й цілковито асимілювалися¹⁵⁷. Як ілюстрацію цієї тези можна пригадати фрагмент листа Станіслава Оріховського до папського нунція Джованні Франческо Комендоні (1564 р.), в якому він розповідає про своїх предків польських шляхтичів, які, одружившись із русинками та осівши в Руській землі, перетворилися на руських воїнів. Себто Оріховський пов'язував свою руськість із походженням і територією проживання/осілістю¹⁵⁸.

Отож у підсумку можна сказати, що виразно сформовані на середину XVII ст. політичні претензії руської шляхти підважують тезу про її уніфікацію з польською та пріоритетність загальношляхетської станової свідомості над регіональною руською. С.Плохій у своїй праці, присвяченій формуванню домодерних ідентичностей в Україні, Росії та Білорусії, зокрема й «руській» у Речі Посполитій, спираючись на студії Д.Алтоена, акцентує увагу на тому, що ця та аналогічні концепції були, схоже, винаходом модерної української й польської історіографій XIX ст. як інтелектуальних національних проєктів¹⁵⁹. А це ставить сучасну вітчизняну історіографію перед викликом – розірвання з традиційним підходом до історії Речі Посполитої як чужої, де український народ, за М.Грушевським, перебував або у стані пасивного об'єкта чужої «управи», або «в більш, а чи менше виразній та гострій опозиції до цієї чужої управи»¹⁶⁰. Шляхетський проєкт руського народу як політичної «нації» зі своєю територією і своїм правом у складі Речі Посполитої, себто зіпертий на руськість як територіально-правове поняття, окреслив спільноту русинів як поліконфесійну, поліетнічну, полікультурну. Цим самим таке минуле ви- ставляє бар'єри для звичного поділу історії на свою й чужу за традиційною мовною, становою чи конфесійною ознаками. Воно змушує «одомашнювати» Річ Посполиту як країну багатьох народів і провокує до писання її історії з «українським обличчям». Себто не до автоматичного засвоєння чужого й перелицьовування його на новий кшталт, а до інтелектуальних дослідницьких зусиль над пошуками та вичленовуваннями «своїх» і «свого» в багатоманітні минулого – мирного, конфронтаційного чи переважно ситуативного.

Водночас маємо визнати: той варіант української історії, у центрі якого козацький стан – це історія, написана переможцем, незалежно від наших оцінок цієї перемоги. Вона – лише частина українського минулого. Козацький стан за допомогою шляхти, що складала значну частину його верхівки, на середину XVII ст. монополізував шляхетський проєкт руського народу, що- правда суттєво його урізавши. Тим самим було практично перекреслено можливість для руської шляхти, яка залишалася в межах Речі Посполитої, надалі апелювати до своєї руськості в політичній сфері без ризиків бути звинуваченими у зраді своєї Вітчизни. Урешті серед неї виявилися й волиняни, чий князі та шляхта на Люблінському сеймі заявили про себе як окремий

¹⁵⁷ Ibid. – S.156–157.

¹⁵⁸ Див.: Плохій С. Походження слов'янських націй... – С.189. Про «політичну литуанізацію» поляків див.: Zakrzewski A.B. Jeszcze o Polakach w Wielkim Księstwie Litewskim w XIV–XVIII wieku // Przez Kresy i historię po obrzeża polityki. – Т.1. – Toruń, 2011. – S.258–266.

¹⁵⁹ Плохій С. Походження слов'янських націй... – С.184–185.

¹⁶⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1. – К., 1991. – С.16.

народ зі своїми власними правами і свободами. Події вже цілком іншої – модерної – доби української історії з її героями, що «віднаходили» своє українське минуле, тим часом дедалі нагальніше вимагають серйозних досліджень річпосполитської України XVII–XVIII ст.

REFERENCES

1. Bardach, J. (1999). Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791). *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, 12–44. Lublin. [in Polish].
2. Bilous, N. (2010). Lublins'ka uniiia 1569 r.: istoriografichni pogliady ta interpretacii (do 440-richchia lublinskoj unii). *Ukrains'kyi iustorychnyi zhurnal*, 1, 65–83. [in Ukrainian].
3. Borzęcki, J. (1999). Unia lubelska jako czynnik kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej. *Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, 60–83. Lublin. [in Polish].
4. Chynczewska-Hennel, T. (1985). Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kożaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. Warszawa. [in Polish].
5. Chynczewska-Hennel, T. (1993). «Do praw i przywilejów swoich dawnych»: Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. *Między Wschodem a Zachodem: Rzeczpospolita XVI–XVII w.*, 53–60. Warszawa. [in Polish].
6. Chynczewska-Hennel, T., Jakowenko, N. (2000). Społeczeństwo – religia – kultura. *Między sobą: Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, 111–151. Lublin. [in Polish].
7. Frick, D. (1984). Meletij Smotryč'kyj and Ruthenian Question in Early Seventeenth Century. *Harvard Ukrainian Studies*, 8(3/4), 351–375.
8. Grześkowiak-Krwawicz, A. (2018). Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Toruń. [in Polish].
9. Jakowenko, N. (1999). Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej I połowy XVII wieku. *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, 79–83. Lublin. [in Polish].
10. Kaczorowski, W. (1986). Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r. Opole. [in Polish].
11. Kempa, T. (2001). Kniaziowie Ostrogscy wobec idei unii polsko-litewskiej w XVI wieku. *Velyka Volyn: Ostrohiana v Ukraini i Yevropi: Materialy mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu 29–30 chervnia 2001 r.*, 23, 12–23. Starokostiantyniv. [in Polish].
12. Kempa, T. (2001). Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569). *Białoruskie zeszyty historyczne*, 16, 5–25. [in Polish].
13. Kempa, T. (2007). Ziemie ruskie inkorporowane do Korony w 1569 roku – obrebnosci prawnoustrojowe i postawy szlachty ukraińskiej (ruskiej) do połowy XVII wieku. *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku: Państwo czy wspólnota*, 129–148. Toruń. [in Polish].
14. Kempa, T. (2010). Rusini wobec unii lubelskiej: Czy ruscy możni i szlachta chcieli ściślejszego połączenia z Polską w 1569 roku. *Unia lubelska: Unia europejska*, 83–94. Lublin. [in Polish].
15. Kempa, T. (2011). Moźnowładztwo i szlachta ukraińska wobec unii lubelskiej (1569). *Liublino unija: ideja ir jos tęstinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja*, 172–187. Vilnius. [in Polish].
16. Kempa, T. (2012). Volyniany i Liublinska uniiia 1569 roku. *Studii i materialy z istorii Volyni*, 240–265. Kremenets. [in Ukrainian].
17. Kulakovskiy, P. (2002). Kantseliaria Ruskoj (Volynskoi) metryky 1569–1673 rr. *Studiia z istorii ukrains'koho rehionalizmu v Rechi Pospolytii*. Ostroh; Lviv. [in Ukrainian].
18. Kulakovskiy, P. (2010). Liublinskaia uniiia 1569 g. i evoliutsiia pravovoi systemy ukrainskikh voievodstv Rechi Pospolytoi. *Problemy integratsyi i inkarparatsyi v razvitstsi*

- Tsentral'nai i Ushodniai Ushodniai Evropy v period ranniaga Novaga chasu: Materialy mizhnarodnai navukovai kanferentsyi prysviachenai 440-goddzii Liublińskiej unii*, 246–259. Minsk. [in Russian].
19. Litvin, H. (2016). Z narodu rus'koho: Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648). Kyiv. [in Ukrainian].
20. Lulewicz, H. (2002). Gniewów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588. Warszawa. [in Polish].
21. Mazur, K. (2003). Nieznana petycja szlachty wołyńskiej do króla w dobie sejmu lubelskiego 1569 r. *Соціум: Альманах соціальної історії*, 2, 41–56. [in Polish].
22. Mazur, K. (2006). W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa. [in Polish].
23. Nemenskii, O.B. (2008). Formy russkoi identichnosti u Meletia Smotritskogo. *Anfologion: vlast, obshchestvo, kultura v slavianskom mire v srednie veka*, 12, 305–316. Moskva. [in Russian].
24. Nemenskii, O. (2013). Protonatsionalizm v zapadnorusskoi mysli pervoi poloviny XVII v. *Voprosy natsionalizma*, 3(15), 174–189. [in Russian].
25. Pelenski, J. (1974). Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spożnienia. *Przegląd Historyczny*, 65, 2, 243–262. [in Polish].
26. Plokhii, S. (2015). Pokhodzhennia slovianskykh natsii: Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Polishchuk, V. (2008). Prokhannia predstavnykiv Volynskoi zemli na valnykh seimakh Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1547–1568. *Parlamentskiya struktury vlady v sisteme dziarzhavnaga kirovannya Vialikaga kniastva Litovskaga i Rechy Paspalitai u XV–XVIII stagoddziah: Materialy mizhnarodnai navukovai kanferentsyi*, 61–79. Minsk. [in Ukrainian].
28. Starchenko, N. (2014). Chest', krov i rytoryka: Konflikt u shlahkets'komu seredovyschi Volyni: Druha polovyna XVI – pochatok XVII st. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Starchenko, N. (2015). Obraza korolivs'koho maiestatu: volyns'ki repliky ostannioi tretyny XVI st. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 15, 93–97. [in Ukrainian].
30. Starczenko, N. (2011). Unia lubelska jako legitymacja regionalizmu wołyńskiego (na przykladzie praktyki sądowej pierwszych pounijnych dziesiacioleci). *Liublino unija: ideja ir jos tęstinumas / Unia lubelska: idea i jej kontynuacja*, 190–201. Vilnius. [in Polish].
31. Starchenko, N. (2016). Volyns'ka shlakhta u borot'bi za «svoie» pravo: vtraty i zdobutky (1569 r. – pochatok XVII st.). *Fenomen multykulturnosti v istorii Ukrainy i Polshchi*, 154–172. Kharkiv. [in Ukrainian].
32. Starchenko, N. (2017). Oath as Evidential Tactic in the Legal Procedure in Volhynia: Legislation and Practice (1566 – early 17th century). *Lietuvos statutas: Temides ir Klejos teritorijos. – Specialusis «Lietuvos istorijos studiju» leidinys*, 13, 259–277. Vilnius.
33. Sysyn, F.E. (1982). Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641. *Harvard Ukrainian Studies*, 6, 2, 167–190.
34. Yakovenko, N. (2002). Paralel'nyi svit: Doslidzhennia z istorii uiavlen' ta idei v Ukraini XVI–XVII st. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Yakovenko, N. (2005). Narysy istorii seredniovichnoi ta ranniomodernoi Ukrainy. Kyiv. [in Ukrainian].
36. Yakovenko, N. (2009). Skilky istorykiv – stil'ky unii (z nahody 440-littia Lublińskiej unii). *Ukrains'kyi humanitarnyi ohliad*, 14, 9–42. [in Ukrainian].
37. Yakovenko, N. (2012). Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI – pochatu XVIII st. Kyiv. [in Ukrainian].
38. Zatyliuk, Ya. (2013). Mynule Rusi u kyivs'kykh tvorakh stolittia: teksty, avtory, chytachi: *avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].

NATALIIA STARCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Department of Theory and Methodology of Archeography and Source Studies,
M.S.Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine);
Research Fellow, Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
interregnum@ukr.net

THE UNION OF LUBLIN AS A RESOURCE FOR FORMING THE NOTION OF THE POLITICAL "RUTHENIAN NATION" (1569–1648)

The article analyzes how the privileges granted to the Volodymyr, Kyiv and Bratslav Voivodeships at the 1569 Lublin sejm contributed to the establishment of these regions' szlachta's self-perception as a political nation (with Rus' as the third member of the Polish-Lithuanian Commonwealth). The article is comprised of the three main parts. In part one, the scholar focuses on the issue she sees as seminal for the discussions at the Lublin sejm regarding the merger of the Ukrainian (Ruthenian) Voivodeships and the Crown of the Kingdom of Poland. Volynian szlachta, which juggernauted the struggle at the sejm, treated the union as a merger where their own rights would be secured and guaranteed by the oath sworn by the king, the Senate, and szlachta ambassadors. This fact highlights the agency of Ukrainian szlachta and its belief that it could negotiate with the Crown szlachta as equals. Representatives of the Crown meanwhile believed that these territories were to be returned as an integral part of the state, and that the local szlachta were to have the same rights accorded to the Crown szlachta; their rights were to be confirmed by uniformly swearing an oath to the king and the Crown. Eventually the Volynians dropped their demand that representatives of the Crown should swear an oath to affirm their rights; in exchange they were allowed to compile a privilege document describing their rights themselves, and the king was to safeguard their rights with an oath. Obviously, the text suggested by the Volynians was edited by the committee created by the other side, resulting in certain contradictions in rhetoric. These clashing expectations regarding the merger, and whether they will be incorporated "with rights" or "into rights", can be traced in the Volynians' grievances after the Union too. The scholar analyzes Volynian legal practice, which attests to szlachta's insistence on staunch adherence to two privileges: that Ruthenian (Old Ukrainian) language be used in the justice system and administration, and that the Statute of Lithuania be used as the "local" law for Volynian, Kyiv and Bratslav Voivodeships. She contends that the day-to-day court dealings became the sphere where Ukrainian szlachta perfected the arguments defending their rights and territories ever since the Union of Lublin, and with it their understanding of themselves as a separate political "nation". These arguments will be utilized again in the religious polemic following the Union of Brest (1596). The scholar analyzes how the Lublin privileges contributed to the construction of a territorial and legal notion of the "Ruthenian nation" (inhabiting a certain territory and endowed with unique rights) in the polemical texts by Marcin Broniowski, Zakhariia Kopystynskiy and Meletii Smotrytskyi. This notion posed serious competition to a religion-based model of identity (Ruthenian nation as the Orthodox Christian population). This notion was simultaneously expounded by Ukrainian szlachta on the political scene in the 1620s–1640s. By relying on the privileges granted with the Union of Lublin as the basis for the subjectivity of the Ukrainian voivodeships, the authors of religious treatises and szlachta parliamentarians have developed the notion of a Ruthenian nation as the third component of the Polish-Lithuanian Commonwealth, equal to Poles and Lithuanians, by the mid-17th century. To conclude, the scholar offers some of her thoughts regarding future directions in Ukrainian history writing.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, Union of Lublin, sejm, szlachta, privilege, law, courts, polemical literature, Union of Brest.

СЕНАТОРИ РУСЬКОГО, ПОДІЛЬСЬКОГО ТА БЕЛЗЬКОГО ВОЄВОДСТВ НА ЛЮБЛІНСЬКОМУ СЕЙМІ 1569 р.

Досліджується участь сенаторів Руського, Подільського та Белзького воєводств у Люблінському сеймі 1569 р., котрий увійшов в історію укладанням унії між Польським королівством та Великим князівством Литовським. Чи не в кожному дослідженні про період інкорпорації Волині, Київщини і Брацлавщини унія представлялася як основне досягнення сейму, що призвела до об'єднання українських земель у межах Польського королівства. Цей факт став основним у представленні результатів сейму 1569 р. в українській історіографії. На сьогодні відсутні дослідження, в яких було б висвітлено позицію сенаторів та послів із руських воєводств Корони. На момент укладання унії ці воєводства мали понад столітню практику участі в коронних з'їздах і сеймах. Показано, хто міг представляти їх у сенаті. Сенаторами були духовні ієрархи (львівський архієпископ, перемишльський, холмський, кам'янецький єпископи) та світські достойники (руський, подільський, белзький воєводи, львівський, кам'янецький, белзький, перемишльський, галицький, холмський, сяноцький, любачівський каштеляни). Не всі вони, з об'єктивних причин, змогли потрапити на сейм. Сенатори, що прибули до Любліна, не вирізнялися активністю, як це видно з двох сеймових щоденників. Важливою була нарада руських послів 8 лютого 1569 р., учасники якої підтримали унію та інкорпорацію Волині, Київщини і Брацлавщини на умовах короля. Висловлювання їх на сеймі відображали прокоронну та прокоролівську позицію заможної урядницької шляхти руських воєводств, але з урахуванням регіональних особливостей.

Ключові слова: Люблінська унія, Польське королівство, Руське воєводство, Подільське воєводство, Белзьке воєводство, руські землі, сенатори.

Люблінський сейм 1569 р. без перебільшення можна назвати одним із найбільш драматичних у нашій історії. Ідея унії Польського королівства та Великого князівства Литовського, що розпалювала уяву шляхти обох держав упродовж кількох десятиліть, виявилася надзвичайно актуальною в 1560-х рр. Вона спровокувала своєрідний потяг до історії. Звернення до минулого як аргументу поточної політики стимулювало закріплення стереотипу про те, що лише два народи утворили в 1569 р. Річ Посполиту. Цими політичними народами були поляки та литовці. Третього не було. Попри те, що обидві сторони добре знали, що вони не самотні на великому політичному просторі Польського королівства та Великого князівства Литовського.

У цій статті не йтиметься про ідеї, котрі спонукали коронну та литовську шляхту утворити спільну державу, або ж про політичні програми обох таборів. Вихідним пунктом стане уявлення шляхти руських воєводств Корони – Руського, Подільського та Белзького – про унію. Простіше кажучи,

чи прагнула унії руська шляхта цих теренів? Чи всі сенатори від руських воєводств Польського королівства на сеймі були єдиними у своїх політичних помислах? І якщо спробувати звести питання до одного: чи існувала ідея Русі та третього елементу політичного життя у той час?

Люблінський сейм, що став чи не найдовшим в історії парламентаризму в Польському королівстві, розпочався 10 січня і тривав до 12 серпня 1569 р. За цей час його склад змінювався кілька разів, що зумовлювалося приєднанням Підляського, Волинського, Київського та Брацлавського воєводств упродовж березня – червня 1569 р.¹

Попри відсутність за правління останніх Ягеллонів офіційної руської фракції на коронних сеймах, послі проявляли спільну позицію. Так було під час Варшавського сейму 1563–1564 рр. Коли дискусія сягнула апогею, перемишльський земський суддя Валентій Ожеховський у відповіді на закиди посла з Великопольщі Войцеха Пшиємського² про те, що не може одне воєводство відриватися від коронного права, коли всі інші погодилися, дав цікаву відповідь про регіональні особливості Польського королівства. В.Ожеховський, зокрема, зазначив про те, що «в нас у Русі, у Львові, у Перемишлі тричі на рік судять, у Холмській землі в одному воєводстві шість разів, а так не тільки воєводства, а й повіти собі отримають, те й мають»³. Для В.Ожеховського руські землі були частиною Малопольщі, але окремою частиною, про що він наголосив («в нас у Русі»). Наприкінці цього сейму радзейовський староста Рафал Лещинський із Великопольщі запитав руських послів, чи не бажають вони разом складати для ревізії свої привілеї на земельні володіння, на що єдності серед останніх не було. Завершуючи цей фрагмент, автор сеймового щоденника зазначив, що після цього «польські пани» («panowie Polacy») сказали, що раз ви, «пани Руського воєводства» («panowie województwa ruskiego»), не хочете, то й ми не будемо цього робити⁴. У цьому прикладі видно протиставлення «Русі» як частини Малопольської провінції – Великопольщі та виокремлення послів Руського воєводства від послів із польських воєводств.

Ще одним прикладом окремішності руських земель стали згадки в листах малополянина Миколая Мелецького, що тримав у 1560-х рр. Городоцьке староство у Львівській землі Руського воєводства. У 1568 р., пишучи до свого швагра Миколая Кшиштофа Радзивілла Сирітки з Городка, він зазначав, що зараз мешкає «в Русі», і планує «далі поїхати на Покуття аж до волоського кордону» («bo ia therasz w Rusi mieskam, a daliei ieszcze na Pokucie asz ku graniczam Wołoskim chcialbym odiechacz») ⁵.

¹ Źródłopisma do dziejów unii Kor. Polskiej i W. X. Litewskiego: Część III: Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569 / Opr. A.T.Działyński. – Poznań, 1856. – S.200; Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М.Коялович. – Санкт-Петербург, 1869. – С.604–605.

² Dworzaczek W. Przyjemski Wojciech h. Rawicz (zm. 1571/2) // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – Т. XXIX. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S.191–192.

³ Kaniewska I. Sprawa posłów ruskich (Uzupełnienie do diariusza sejmu warszawskiego 1563/1564 r.) // Studia Historyczne. – Roczn. XXVIII. – Zesz. 3. – Kraków, 1985. – S.454.

⁴ Ibid. – S.468.

⁵ Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (далі – BRacz.). – Dział rękopisów. – Sygn. 80. – №34. – S.68. Щиро вдячний доцентів кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» І.Тесленкові, який указав мені на цю збірку листів М.Мелецького.

Русь як окрема частина Корони присутня й на сторінках історичних та літературних творів XVI ст., що постали перед та невдовзі після утворення Речі Посполитої. Так, Лукаш Ґурницький кілька разів ужив означення «в Русі», «до Русі». Перелічуючи провінції, куди поїхали ревізори після Варшавського сейму 1564 р., він написав «до Великої Польщі, Малої, Русі, Прус і Мазовії»⁶. У 1555 р. королева Ізабелла, старша сестра Сигізмунда II Август, перебувала «в Русі», а підканцлер Пшерембський мав їхати до неї «до Русі»⁷. Коли Миколай Сенявський сприяв у 1552 р. посадженню на молдавський престол господаря Александра, стурбований цим король Сигізмунд II, серед іншого, наказав писати універсали «до Русі», щоб не було наїздів із польського боку в Молдавію⁸.

Миколай Рей із Нагловиць, даючи барвисті портрети сенаторів та шляхти 1560-х рр., окремо виділяв серед коронної шляхти представників «руської землі»⁹, а також перемишльську шляхту¹⁰. Такий поділ може видаватися дивним, але, як покажуть події сейму в Любліні 1569 р., його також використав і руський воевода Миколай Сенявський (див. нижче – підрозділ «Рада руських послів»). Можливо, саме так вона позиціонувала себе в той час. Принаймні М.Рей мав добре про це знати, адже був тричі обраний: на сейм 1556–1557 рр. – від Галицької землі, а на сейми 1558–1559 й 1565 рр. – від Руського воеводства¹¹.

Отже кілька наведених прикладів зі щоденника Варшавського сейму 1563–1564 рр., творів Л.Ґурницького та М.Рея, а також листа М.Мелецького свідчать про існування в межах Польського королівства окремого простору – Русі (або руських воеводств), під яким розумілися насамперед Руське й Подільське воеводства.

Історіографія

Історики від середини XIX ст., часу виходу друком двох щоденників сейму 1569 р., постійно зверталися до подій, що відбувалися тоді в Любліні. Утім до сьогодні немає монографії, в якій було б висвітлено історію цього сейму з різних сторін – польської й литовської, двох політичних націй, що утворили Річ Посполиту; або ж польської, литовської, білоруської та української з вичерпним аналізом національних історіографій¹².

Для прикладу візьмімо українську історіографію. З одного боку, у 1569 р. руська політична нація ані в Короні, ані у Великому князівстві Литовському не існувала як складова політичного дискурсу. З іншого боку, погляд вітчизняного

⁶ *Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572 / Wyd. K.J.Turowski. – Sanok, 1855. – S.126.*

⁷ *Ibid. – S.86.*

⁸ *Ibid. – S.41.*

⁹ *Rej M. Zwierzyniec 1562 / Wyd. W.Bruchnalski. – Kraków, 1895. – S.158.*

¹⁰ *Ibid. – S.173.*

¹¹ *Posłowie ziemscy koronni 1493–1600 / Opr. W.Uruszczak, I.Kaniewska, M.Ferenc, J.Byliński, red. I.Kaniewska. – Warszawa, 2013. – S.128, 132, 153.*

¹² Про литовське бачення унії див.: *Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy: Stosunki polsko-litewski w latach 1569–1588. – Warszawa, 2002. – S.17–39.* Останню працю білоруської історіографії про Люблінський сейм див.: *Падалінскі У. Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай. – Мінск, 2017. – 240 с.*

історика на унію не обтяжений державницькою позицією, що притаманно литовським і білоруським фахівцям. Останні пишуть свої дослідження з перспективи історії Великого князівства Литовського, яке внаслідок унії не те, щоб втратило незалежність – воно стало іншим (до того ж територіальні втрати Литви відбулися на користь майбутнього «українського проекту»). Отже тут український історик, певною мірою, є стороннім спостерігачем. Натомість коли йдеться про територіальні зміни, то мимоволі стає їх ідейним захисником.

У 1920 р. О.Галецький у своїй двотомній праці, починаючи розлогий виклад подій Люблінського сейму 1569 р., зазначив, що історія його «є також справжньою синтезою Ягеллонської унії та всіх її проблем»¹³. У цій короткій фразі він намагався узагальнити всі, як видавалося авторові, емоції та події довго процесу, що призвів до утворення Речі Посполитої. Серед головних проблем сейму історик виділив також «руську справу», під якою розумів насамперед територіальні зміни, що настали в березні – червні 1569 р., коли чотири воєводства Великого князівства Литовського стали коронними¹⁴. О.Галецький пророчо зазначив, що унія, укладена в Любліні, мала, серед іншого, також вирішити незавершену за попередніх уній «руську справу». Ураховуючи природні та культурні фактори, «об'єднана Південна Русь утворила в Короні певну цілісність як руські землі»¹⁵. Але, на його думку, відсутність державної традиції не сприяла триалістичній концепції нової держави. О.Галецький був чи не єдиним, хто намагався побачити та зрозуміти окремий руський елемент ягеллонської федерації народів.

Практично всі українські історики, що зверталися до теми Люблінської унії, традиційно фокусували свою увагу на територіальних змінах, що сталися під час сейму, називаючи їх «інкорпорація», «загарбання», «відірвання», «приєднання» тощо. На відміну від литовських і білоруських, вітчизняні дослідники мають, що сказати, і говорять про це дуже активно. Тут з українськими істориками будуть солідарні й польські, адже територіальні надбання з 1569 р. відбулися на користь Корони. В усіх українських наративах приєднання Волині, Київщини, Брацлавщини – чи не ключовий результат Люблінської унії¹⁶. Головна теза полягала в тому, що завдяки їй українські землі опинилися в межах однієї держави.

Подібна зосередженість на територіальних змінах залишається чи не єдиним аспектом праць українських істориків на тему Люблінської унії. Для прикладу, у чи не найдокладнішому викладі матеріалу, зробленому ще в 1907 р. М.Грушевським, поза інкорпораційними справами, утворенням Речі Посполитої та питаннями оборони, жодним чином не згадано про участь у

¹³ *Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. – Т.ІІ: W XVI wieku. – Kraków, 1920. – S.248.* Перший том побачив світ у 1919 р.

¹⁴ *Ibid. – S.249.* Див. також: *Halecki O. Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569. – Kraków, 1915. – 245 s.*

¹⁵ *Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. – S.341.*

¹⁶ Останнє за часом дослідження доробку української історіографії про унію див.: *Білоус Н. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.65–83.*

сеймі послів із руських воеводств Корони. Нібито їх там і не було¹⁷. Якщо ж подивитися щоденники Люблінського сейму, то картина буде цілком іншою. Голоси senatorів та послів від Руського воеводства були помітними й важливими під час сеймових дискусій. А саме сяноцького каштеляна Яна Гербурта – автора збірки привілеїв і статутів Польського королівства, та Миколая Сеницького – посла від холмського сеймику. Останній вирізнявся тим, що за весь час проведення сеймів, тобто з кінця XV й до кінця XVIII ст., найбільшу кількість разів обирався маршалком посольської ізби – у 1550, 1553, 1555, 1556–1557, 1558–1559, 1563–1564, 1565 рр. та елекційного сейму 1575 р¹⁸

Не зауважуючи подібних фактів ми, свідомо чи несвідомо, вибудовуємо умовну «лінію Керзона» в українській історії, «закриваючись» у межах сучасних держав, так і за кордоном, що проходив якраз напередодні Люблінської унії¹⁹. Цей «кордон» та осіб по обидва боки його все ж представлено у праці Н.Яковенко. Попри зауваження, що були території, населені русинами, для котрих Батьківщиною є Польське королівство та рідні Галицька й Подільська Русь, авторка не наводить жодного прізвища й жодної ініціативи з «іншої Русі»²⁰. Нижче звернемо увагу на senatorів із Руського, Подільського та Белзького воеводств (коронної Русі), котрі брали активну участь у Люблінському сеймі.

Хто мав би бути на сеймі

Руськими senatorами можна вважати чотирьох католицьких ієрархів – львівського архієпископа, перемишльського, холмського та кам'янецького єпископів, трьох воевод – руського, подільського й белзького, вісьмох каштелянів – львівського, кам'янецького, белзького, перемишльського, галицького, холмського, сяноцького, любачівського. Виклад матеріалу будуватиметься за схемою: спершу про посідання уряду або відсутність відповідного урядника на момент початку сейму, а далі – про участь у ньому, адже з багатьох причин не всі senatorи та послы могли прибути до Любліна.

Отже руська senatorська група – це насамперед духовні особи. Вони першими вітають короля, їм першим надається слово, а також вони першими посвідчують документи як свідки й підписанти. До цієї групи в 1569 р. входили львівський архієпископ Станіслав Сломовський (1565–1575 рр.)²¹, перемишльський єпископ Валентій Гербурт (1560–1572 рр.)²², холмський єпископ

¹⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IV: XIV–XVI віки. Відносини політичні. – К., 1993. – С.386–417.

¹⁸ Див.: Grzybowski S. Mikołaj Sienicki – Demostenes sejmów polskich // Odrodzenie i reformacja w Polsce. – Т.II. – Warszawa, 1957. – С.91–132.

¹⁹ Про традиційний і поверховий виклад подій та наслідків Люблінського сейму в українській історіографії див.: Русина О. Україна під татарими і Литвою. – К., 1998. – С.196–204.

²⁰ Яковенко Н. Нариси середньовічної та ранньомодерної історії України. Вид. 3-тє. – К., 2006. – С.195–206.

²¹ Hierarchia Catholoca Medii et Recentioris Aevi. – Vol.III: Saeculum XVI ab Anno 1503 Compctens / Ed. G. van Gulik, C.Eubel. – Monasterii, 1913. – P.223. Kaniewska I. Słomowski Stanisław h. Abdank (zm. 1575) // PSB. – Т.XXXIX. – Warszawa; Kraków, 1999–2000. – S.5–7.

²² Hierarchia Catholoca Medii et Recentioris Aevi, – P.279; Cynarski S. Herburt Walenty h. własnego (1524–1572) // PSB. – Т.IX. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1960–1961. – S.453–454.

Войцех Старозьребський (1562–1577 рр.)²³ і кам'янецький єпископ Діонізій Сецигньовський (1563–1576 рр.)²⁴.

Важливим було походження цих осіб. Так, С.Сломовський походив із Великопольщі, а своєю духовною кар'єрою був зобов'язаний краківському єпископові й підканцлерові Пьотрові Томицькому²⁵. В.Старозьребський походив із родини, яка проживала в Іновроцлавському та Плоцькому воєводствах. Брав участь у всіх сеймах 1560-х рр. як сенатор²⁶. Д.Сецигньовський походив із Малопольщі й також мав великий досвід участі у сеймах 1560-х рр. як сенатор, часто брав участь у дискусіях²⁷. Усі вони походили з-поза воєводств, в яких мали кафедри. На перший погляд, для духовної особи це не важливо, адже на першому місці мали стояти душпастирські обов'язки. Утім тогочасне суспільство було насамперед спільнотою родинних і клієнтарно-патрональних зв'язків, закорінення в яку ставало важливим чинником успішної діяльності єпископів у своїх єпархіях²⁸.

Серед духовних сенаторів лише В.Гербурт походив із Перемишльської землі Руського воєводства, де його родина осіла ще у другій половині XIV ст.²⁹ Рідний брат Ян на час сейму в Любліні був сяноцьким каштеляном, відомим істориком і правником³⁰, а ще один брат – Станіслав – львівським каштеляном. Приклад Гербуртів показує, що представники однієї родини, та ще й рідні брати, мали в активі три сенаторських крісла на 1569 р.

Світських сенаторів мало б бути одинадцять – три воєводи та вісім каштелянів. Але такої їх кількості не могло бути на сеймі в Любліні з цілком прозаїчної причини, адже не всі уряди було обсаджено на час проведення з'їзду, і не всі сенатори дожили до кінця сейму.

Найважче, як виявилось, розібратися з воєводами. Присутній на початку сейму руський воєвода Миколай Сенявський (1489–1569 рр.) устиг відмовитися від булави великого коронного гетьмана з огляду на свій вік. Він помер 21 лютого 1569 р.³¹ Наступним руським воєводою став Єжи Язловецький, ко-

²³ Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi. – P.164; *Kaniewska I. Staroźrebski (Starorzebski) vel Sobiejuski Wojciech h. Dołęga (ok. 1517–1580) // PSB. – T.XLII. – Warszawa; Kraków, 2003–2004. – S.361–366.*

²⁴ Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi. – P.148; *Kaniewska I. Secygniowski (Sancygniowski) Dionizy (Dziwisz) h. Jelita (zm. między 1574 a 1576) // PSB. – T.XXXVI. – Warszawa; Kraków, 1995–1996. – S.120–122.*

²⁵ *Kaniewska I. Słomowski Stanisław h. Abdank (zm. 1575). – S.6.*

²⁶ *Kaniewska I. Staroźrebski (Starorzebski) vel Sobiejuski Wojciech h. Dołęga (ok. 1517–1580). – S.361–363.*

²⁷ *Kaniewska I. Secygniowski (Sancygniowski) Dionizy (Dziwisz) h. Jelita (zm. między 1574 a 1576). – S.120–121.*

²⁸ Про умовний зв'язок духовних осіб із територіями, де вони мали свої бенефіції, див.: *Pawlikowska-Butterwick W. Równi i równiejsi, czyli jak koneksje na dworze królewskim pomagały duchownym w XVI wieku // Jagiellonowie i ich świat: Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów / Red. B.Czwojdrak, J.Sperka, P.Węcowski. – Kraków, 2018. – S.220–221.*

²⁹ *Łaszczyńska O. Ród Herburtów w wiekach średnich. – Poznań, 1948. – S.38–91.*

³⁰ У 1570 р. він видав друком звід коронних статутів і привілеїв (див.: *Statuta y Przywileie Koronne, z Łacińskiego języka na Polskie przełożone, nowym porządkiem zebrane y spisane: Przez Jego M. Pana Jana Herborta z Fulsztyna, Kastellana Sanockiego Staroste Przemyskiego etc. – Kraków, 1570*). Див. також: *Cynarski S. Herburt Walenty h. własnego (1524–1572). – S.453.*

³¹ *Urzednicy centralni i nadworni XIV–XVIII wieku: Spisy / Opr. K.Chłapowski, S.Ciara, L.Kądziela i in. – Kórnik, 1991. – S.42; Plewczyński M. Sieniawski Mikołaj h. Leliwa (1489–1569) // PSB. – T.XXXVII. – Warszawa; Kraków, 1996–1997. – S.128.*

трий до того був подільським воєводою. Як припускають видавці списку подільських урядників, це відбулося близько 24–30 квітня 1569 р., тобто на сеймі³². Що стосується вакантного уряду подільського воєводи, то в листі від 4 травня, на який покликаються та цитують упорядники списку, зазначено: «Минулого тижня пану подільському воєводі Язловецькому було дано Руське воєводство, тут так його милості пану войницькому [каштеляну] дали Подільське воєводство» («Przeszlego tegodnia дано panu woiewodzie Podolskiemu Jasłowiczkiemu woiewodstwo Russkie, i tussą tak j. m. panu Woyniczkiemu dadzą wojewodstwo Podolskie») ³³. Ці плани, принаймні щодо обсадження уряду подільського воєводи, здійснилися вже після сейму. Миколай Мелецький лише 9 вересня отримав номінацію³⁴. Третій із цієї групи сенаторів – Анджей Дембовський, що був белзьким воєводою в 1563–1573 рр.³⁵ Хронологія його врядування цілком перебиває дати проведення сейму.

Отже троє воєвод могли бути на сеймі лише у проміжку між 10 січня та 21 лютого 1569 р., до моменту, коли помер руський воєвода Миколай Сенявський. Після його смерті й номінації Єжи Язловецького на його уряд воєвод залишилося двоє.

Серед групи каштелянів маємо простішу картину з посіданнями урядів. Львівським каштеляном був Станіслав Гербурт. Він посідав цей уряд у 1554–1584 рр.³⁶ Кам'янецька каштелянія після 3 листопада 1567 р., коли Є.Язловецький авансував на уряд подільського воєводи, була вакантною. Лише під кінець сейму у джерелах з урядом кам'янецького каштеляна зазначається Геронім Сенявський. Так, у документі, облятованому до львівського гроду з датою 16 липня 1569 р. та місцем виставлення в Любліні його позначено саме з цим урядом³⁷. Відштовхуючись від дати цього акта, можна припустити, що номінація мала відбутися перед нею. Єдиним маркером у щоденнику, що дозволяє припустити, коли це сталося, була промова короля 6 травня в пам'ять про померлого руського воєводу М.Сенявського. Серед слухачів, як зазначив автор щоденника, були троє синів покійного: «Пани Сенявські – ці троє були, про який ішла мова, пан Геронім Сенявський, галицький староста і кам'янецький підкоморій» («Panowie Sieniawsci – czy trzey bili, ku ktorem sie rzecz dziala: pan Hieronim Sieniawski, starosta Haliczki u podkomorzi Kamienieczki») ³⁸. Як видно з цієї цитати, Геронім на той час був

³² Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy / Opr. E.Janas, W.Klaczkeski, J.Kurtyka, A.Sochacka. – Kórnik, 1998. – S.145. Ця номінація відбулася близько 3 вересня 1569 р., тобто вже після завершення сейму (див.: Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Opr. K.Przyboś. – Wrocław, 1987. – S.160).

³³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа / Изд. П.А.Гильдебрандт, А.Л.Миротворцев. – Т.VII. – Вильна, 1870. – С.36.

³⁴ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.145.

³⁵ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku: Spisy / Opr. H.Gmiterek, R.Szczygieł. – Kórnik, 1993. – S.71.

³⁶ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.117.

³⁷ Akta grodzkie i ziemskie (далі – AGZ). – Т.X. – Lwów, 1884. – S.99. Г.Сенявський був галицьким старостою в 1557–1578 рр. (див.: Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.68).

³⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С. 343.

лише галицьким старостою та кам'янецьким підкоморієм. Востаннє на уряді підкоморія його зазначено 12 травня 1569 р.³⁹

Белзьким каштеляном на сеймі був Анджей Тенчинський, котрий отримав номінацію на цей уряд 20 січня 1569 р., тобто на самому початку сейму⁴⁰. Ще одним каштеляном від Белзького воєводства був Миколай Лисаковський. Він у 1564–1572 рр. посідав уряд любачівського каштеляна⁴¹. Упорядники списку земських послів на сеймі зазначили його серед останніх⁴².

Решта каштелянів представляли Руське воєводство. Перемишльським каштеляном був Пьотр Бажи – цей уряд він тримав від 1561 р. й аж до своєї смерті 24 жовтня 1569 р.⁴³ Галицьким каштеляном у 1543–1576 рр. був Ян Сененський із Гологор⁴⁴, а сяноцьким у 1568–1577 рр. – Ян Гербурт⁴⁵. І останній уряд холмського каштеляна був вакантним після смерті в 1567 р. Яна Ожеховського. Наступним каштеляном став Станіслав Замойський, котрий отримав номінацію 13 вересня 1569 р.⁴⁶

Отже щодо кількості senatorів, котрі могли та мали б узяти участь у засіданнях Люблінського сейму, доходимо такого результату. Усього мало би бути 15 senatorів – 4 духовних та 11 світський, з яких 3 воевод і 8 каштелянів. З об'єктивних причин (через смерть руського воеводи на сеймі) склад воевод був неповним. Сейм розпочався за участі трьох воевод, а завершився з двома (за формальними ознаками, адже не всі senatorи перебували в Любліні до кінця сейму). Так само з каштелянами. А от чи були на сеймі всі духовні senatorи й каштеляни? Відповіді варто шукати у сеймових щоденниках, приватних листах і матеріалах Коронної метрики.

Хто з senatorів був на сеймі?

Тепер розглянемо питання про участь senatorів у сеймових засіданнях, їх активність, чи підписували вони документи, пов'язані з інкорпорацією Підляшшя, Волині й Київщини, а також чи є їхні імена на акті унії. Наявність senatorів серед свідків і підписантів цих документів – одне з найбільш надійних свідчень про присутність у Любліні. Згадка про виступ того чи іншого senatorа на сеймових засіданнях із високою долею ймовірності свідчить про його участь у сеймі. Адже для чого авторам щоденників вигадувати промови senatorів? Помилка, яку важко виявити, може полягати в тому, чи дійсно той або інший senator говорив саме ті слова, що їх приписав йому автор щоденника. Свідченням присутності також є участь як свідка на численних документах, що виставлялися на сеймі у справах унії. Senator міг не брати

³⁹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.95.

⁴⁰ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej: Spisy. – S.33.

⁴¹ Ibid. – S.131.

⁴² Posłowie ziemscy koronni 1493–1600. – S.189. Упорядники зазначили, що перелік послів на цей сейм вони взяли з королівських рахунків сплати добових.

⁴³ Urzędnicy województwa ruskiego: Spisy. – S.202.

⁴⁴ Ibid. – S.43.

⁴⁵ Ibid. – S.263.

⁴⁶ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej: Spisy. – S.153.

участі в дискусіях, але міг бути свідком королівських документів⁴⁷. Ще одним фактором, що може свідчити про участь сенатора в діяльності сейму, або ж принаймні про те, що у цей час він був у місці його проведення – це документи Коронної метрики, виставлені королівською канцелярією для певної особи й де дата вписується у хронологічні рамки проведення сейму. Принаймні важливі для себе або для родини акти варто було б відбирати особисто. А надто такі, як номінація на уряд або ж підтвердження прав на володіння маєтностями. Відсутність згадок на сторінках сеймових щоденників ще не є гарантією того, що сенатор не був на сеймі. Він міг не брати участі в дискусіях, бути непоказного вигляду, або ж укладач щоденника не знав його.

Розпочнімо цей огляд з присутності духовних сенаторів. У жодному зі щоденників сейму не зазначено присутності львівського архієпископа Станіслава Сломовського. Немає його також серед підписантів документів цього сейму. Відсутність церковника засвідчується іншими актами. Так, 17 березня 1569 р. у Львові Станіслав Сломовський, войницький каштелян Миколай Мелецький⁴⁸ та інші королівські комісари видали королівській вироку у справі про млин між райцями міста Львова та спадкоємцями Гинка. А вже 1 квітня король наказав львівському архієпископові разом зі львівським підстаростою Анджеєм Бажем, земським суддею Миколаєм Нарайовським і підсудком Яном Бжоздовським оглянути с. Юрієв Кут⁴⁹. Відсутність згадок у щоденнику та серед підписантів актів разом зі знаними документами з львівського земського суду виключає львівського архієпископа з кола сенаторів, що брали участь у сеймі 1569 р. І хоча відстань між Львовом і Любліном не була аж такою великою (близько 220 км), але ми не маємо свідчень про його участь у цьому сеймі. Також немає у сеймових щоденниках і серед підписантів унійних та сеймових документів Діонізія Сецигньовського, Валентія Гербурта, кам'янецького й перемишльського єпископів відповідно. Вони не брали участі в Люблінському сеймі⁵⁰.

Із групи духовних сенаторів лише холмський єпископ Войцех Старозьребський посвідчений на сторінках щоденника від самого початку сейму⁵¹. Він також фігурував серед свідків документів, які оформлювали унію між Польським королівством і Великим князівством Литовським. Поза його численними виступами як сенатора, він також поставив свій підпис під низкою актів. Серед них від 5 березня 1569 р. – про включення Підляшшя та Волині до Корони Польської, від 24 березня – про окреслення стосунку Литви до Польщі, від 27 травня – про

⁴⁷ Документи з сейму 1569 р. див.: Akta Unji Polski z Litwą: 1385–1791 / Wyd. S.Kutrzeba, W.Semkowicz. – Kraków, 1932. – 633 s.

⁴⁸ Примітно, що вже 24 березня М.Мелецький був у Любліні, про що свідчить його лист до Миколая Кшиштофа Радзивілла Сирітки (див.: BRacz. – Sygn.80. – №42. – S.82).

⁴⁹ AGZ. – Т.Х. – S.96–97.

⁵⁰ С.Цинарський у біографі В.Гербурта чомусь зазначив його активну участь у Люблінському сеймі, де він гостро захищав справи церкви (див.: *Cynarski S. Herbert Walenty h. własnego (1524–1572).* – S.453). Утім у жодному зі щоденників згадок про нього немає. Він також не засвідчив жодного з інкорпораційних привілеїв та не підписав акт унії.

⁵¹ У виданому А.Дзялинським щоденнику його зазначено серед сенаторів 11 січня 1569 р. (див.: *Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569.* – S.[15 a] (у виданні ця й наступні вісім сторінок не пронумеровані, після них іде с.16).

повторний акт інкорпорації Волині до Корони, від 6 червня – про акт інкорпорації Київщини до Корони, від 1 липня – про акт унії Великого князівства Литовського та Польського королівства, від 4 липня – про затвердження унії⁵².

Подивімося на його висловлювання під час сеймових засідань. 11 лютого розглядався текст проекту унії, укладений земськими послами, щодо відповідності статуту Олександра та рецесу Варшавського сейму 1563–1564 рр. у справі унії. У дискусії В.Старозьребський пристав на позицію куявського єпископа Станіслава Карнковського: «Холмський єпископ, як і куявський єпископ» («X. biskup Chelmski, jako x. biskup Kujawski»), котрий підтримав запропонований послами проект⁵³.

Наступного разу голос В.Старозьребського пролунав на засіданні 1 березня, де він закликав до «порядку вдома», за який треба подякувати королю, та підтримав ідею приєднання Підляшшя й Волині до Корони, апелюючи до предків, котрі про це, мовляв, завжди поминали⁵⁴. 28 березня у сенатській дискусії щодо унії, охорони кордонів, податків та екзекуції, холмський єпископ пристав на позицію плоцького єпископа П.Мишковського⁵⁵ про підтримку ініціатив короля щодо унії, а також висловився про пом'якшення екзекуції маєтків⁵⁶. Автори щоденників зазначили лише коротенько, що холмський єпископ «на обговорення екзекуції й на податок погоджувався» («Na moderację ehecyuy a na podatek zezwalał»)⁵⁷ та «холмський єпископ тієї ж був думки» («Xiądz Chelmski in eadem sententia»)⁵⁸. З огляду на промову Мишковського, Войцех Старозьребський, як і більшість католицьких ієрархів, стояли на підтримці королівського проекту унії, а задля її пришвидшення погодилися розпочати процес інкорпорації Підляшшя й Волині до Корони. Питання екзекуції, податків, охорони кордонів стояли на порядку денному всіх без винятку сеймів останніх кількох десятиліть. Тому навіть короткі репліки щодо них, котрими автори щоденників позначили активність Старозьребського, були цілком типовими на сеймі. Востаннє його позначено 3 червня під час обговорення справи приєднання Київщини до Польського королівства⁵⁹.

Підсумовуючи участь холмського єпископа в Люблінському сеймі, можна сказати, що вона була доволі скромною. Він сумлінно виконував свої обов'язки коронного сенатора, брав участь у засіданнях, підписав акт унії та всі інкорпораційні привілеї. У своїх поглядах, як це видно з наведених цитат, дотримувався прокоронної і прокоролівської більшості й підтримував виступи та пропозиції своїх більш впливових колег.

⁵² Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. – S.195, 205, 226, 307, 311, 317, 339, 371.

⁵³ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.46.

⁵⁴ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.65 («Xiądz biskup chelmski. Porządek doma uczynić, a Królowi za to dziękować, iż skutkiem to okazuje, że to przywraca Koronie czego się przodkowie nasi zawsze upominali»).

⁵⁵ Пётр Мишковский від 1562 р. до 10 січня 1569 р. був коронним підканцлером (див.: Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.109). Першого дня сейму склав із себе повноваження підканцлера (див.: Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.2).

⁵⁶ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.238.

⁵⁷ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.122.

⁵⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.238.

⁵⁹ Там же. – С.402.

Як відомо, світських сенаторів мало би бути набагато більше, ніж духовних. На початок сейму ймовірно приїхали троє воєвод, що представляли руські терени – Миколай Сенявський, Єжи Язловецький, Анджей Дембовський. Серед них лише белзький воєвода Дембовський зазначений 11 січня 1569 р.⁶⁰ Жоден із цих воєвод не виступив із вітальним словом, як це зробили інші сенатори.

Помітним для автора щоденника на початковому етапі сейму виявився візит до короля руського воєводи. Під 20 січня він занотував, що до монарха приходив Миколай Сенявський, руський воєвода та великий коронний гетьман. На цій аудієнції він повідомив короля про складання з себе обов'язків коронного гетьмана, пояснюючи це похилим віком (мовляв, уже не може сісти верхи на коня). При цьому зазначив, що надалі хоче брати участь у сеймі, і просить короля про польного гетьмана і право коронного гетьмана номінувати свого заступника. Після цього він віддав королеві свого коня, шаблю та булаву зі словами «щоб [король] віддав її здоровішому». Той пообіцяв дати помічника, узяв лише коня, а шаблю та булаву залишив М.Сенявському до часу⁶¹.

Найбільш примітна «руська справа» на сеймі («Рада руських панів»), яку занотував автор щоденника (видання М.Кояловича), відбулася 9 лютого. Ініціатором її став руський воєвода, котрий покликав «після панів каштелянів львівського, сяноцького й галицького, послав також по всіх руських послів» («pro pany kastellani – Lwowskiego, Sanockiego y Haliczkiego; obeslal tez posli wsitkie Ruskie») ⁶². Звернімо увагу на назву цього зібрання – рада сенаторів за участі неокреслених за іменами, урядами та кількісно земських послів. Про детальний перебіг цієї надзвичайної наради йтиметься нижче.

Більше згадок про активність на сеймі руського воєводи немає. Жоден зі щоденників не згадує про його смерть, що настала перед 21 лютого 1569 р. Решта згадок про нього стосувалися прохання земських послів про його заслуги та забезпечення прав на маєтки для спадкоємців⁶³, королівської промови 6 травня в пам'ять про гетьмана й повторного прохання синів про забезпечення їм спадку по батькові⁶⁴.

Особу Єжи Язловецького, подільського воєводи та наступника Миколая Сенявського на уряді руського воєводи, досить побіжно відображено на сторінках обох щоденників. Він, як і холмський єпископ Войцех Старозьребський, залишався в тіні більш активних промовців. Зафіксовано три висловлювання Є.Язловецького як сенатора. Усі три рази він зазначений як подільський воєвода. У вже згадуваній дискусії 11 лютого зайняв компромісну позицію, пропонуючи обрати кількох сенаторів, котрі перевірили б відповідність пропонованого проекту унії з рецесом Варшавського сейму, а вже потім представили його на розгляд, просячи згоди також і земських послів⁶⁵. У щоденнику, виданому

⁶⁰ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.[15 a].

⁶¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.9.

⁶² Там же. – С.36.

⁶³ Там же. – С.106 (24 лютого); Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.46.

⁶⁴ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.342–343.

⁶⁵ Там же. – С.48–49.

А.Дзялинським, ідея Є.Язловецького більш конкретизована, і показує полярність думок як серед сенаторів, так і в посольській ізбі. Він пропонував пристати на пропозицію земських послів, яка узгоджувалася з позицією сенаторів, а тих послів, що стояли на засадах рецесу Варшавського сейму, запитати, чого не вистачає у цьому проекті посольської ізби з того, що є в рецесі⁶⁶.

На засіданні 1 березня, після від'їзду литовських послів із Любліна, Є.Язловецький знову виступив із компромісною та заспокійливою пропозицією про забезпечення порядку та кордонів, закликавши «бути чуйними та напоготові»⁶⁷. А вже наприкінці місяця, 28 березня, подільський воєвода підтримав⁶⁸ думку ленчицького воєводи Яна Сераковського⁶⁹, котрий у своєму виступі наголошував, що приєднання Підляшшя та Волині й завершення унії «неможливі без людей». Він погоджувався на податок, а вже після того потрібно було завершити екекуцію, але її треба змінювати, причому й король не проти, адже йшлося про кошти на заставлених маєтках та про надання на вічність⁷⁰. Тут Є.Язловецький пристав на те, що було надзвичайно важливим для шляхти руських воєводств – у контексті ревізії, проведеної в 1564 р., яка з'ясовувала стан і час застави королівських маєтків у Руському, Подільському, Белзькому воєводствах, де їх кількість була незрівнянно більшою, ніж у решті коронних воєводств. Тому руська шляхта всіляко намагалася втримати у своєму розпорядженні королівщини й не повертати їх володареві⁷¹.

Підпис Є.Язловецького є на низці документів, пов'язаних з інкорпорацією Підляшшя, Волині в березні 1569 р.⁷² Принаймні всі відомі джерельні згадки про участь його в Люблінському сеймі обмежуються березнем. Можливо, він був тут і у квітні, коли король вирішив зробити його руським воєводою. Те, що його підпису немає на документах про інкорпорацію Волині (повторний акт) та Київщини, а також він не підписав акт унії, може свідчити, що воєвода повернувся на Поділля для продовження військової служби. Про це опосередковано може свідчити надання йому вакантного уряду польного гетьмана 3 вересня 1569 р. Принаймні матеріали Коронної метрики містять лише три документа, ініціатором яких виступав подільський воєвода і які він був зацікавлений відібрати особисто. Усі датовані лютим – березнем 1569 р.⁷³, що узгоджується з інформацією обох щоденників про участь Є.Язловецького у сеймових засіданнях та посвідченням ним актів

⁶⁶ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.37.

⁶⁷ Ibid. – S.66.

⁶⁸ Ibid. – S.123.

⁶⁹ Urządnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku: Spisy / Opr. E.Opaliński, H.Żerek-Kleszcz. – Kórnik, 1993. – S.98.

⁷⁰ Ibid. – S.122.

⁷¹ Про складність юридичного визначення цих маєтків та сеймові дискусії див.: *Chłapowski K. Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665): Sprawa zastawów królewskich małopolskich.* – Warszawa, 1984. – S.20–22.

⁷² Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. – S.195, 206 (тільки в латиномовній версії документа), 226, 311 (позначений серед свідків з урядом подільського воєводи). Останній документ не має дати, тому його прив'язка до 6 червня 1569 р., як це зробили видавці, сумнівна. Аналогічний за змістом польськомовний документ із датою 6 червня не містить згадок про Є.Язловецького (див.: Ibid. – S.318).

⁷³ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Metryka Koronna (далі – MK). – Sygn.101. – K.277–278 v, 380 v – 381 v.; Sygn.105. – K.92 v – 94.

про інкорпорацію Підляшшя й Волині. Можливо, від'їзд урядника з сейму слід пов'язувати з часом його номінації на руського воеводу між 24 і 30 квітня. Відсутність Є.Язловецького таки було зумовлено оборонними заходами. 12 вересня 1569 р. його засвідчено в Тереховлі, де як польний гетьман проводив попис війська. Особиста хоругва Є.Язловецького складалася з 200 вершників. Того року він зібрав під своїм керівництвом 3 тис. кіннотників та 1 тис. піхоти⁷⁴. Це все вимагало часу, тому відсутність на сеймі у травні – серпні 1569 р. у світлі цієї інформації виглядає цілком закономірною.

Белзький воевода Анджей Дембовський позначений у щоденнику на самому початку сейму – 11 січня 1569 р.⁷⁵ Уперше його слова занотовано 7 лютого, на засіданні, коли литовські послы дали відповідь сенаторам і коронним послам, що не бажають визнавати жодних старих привілеїв, аби на їх основі укладати унію. Їхнім бажанням було «наповнити унію сердечною любов'ю» («serdeczną miłością unią wupelnysz»)⁷⁶. У дискусії белзький воевода дотепно зазначив, що слід «триматися привілеїв, як п'яний хлоп – плоту, написати це все, що є у привілеї, але іншими словами, щоб одна річ була»⁷⁷. Тут виразно видно незавершеність думки й конспективність щоденникового викладу.

А 11 лютого 1569 р. він, якщо йти за щоденником, виданим А.Дзялинським, зазначив, що так, як ми, тобто коронні сенатори, «не погоджуємося, то в такому випадку розпочнімо з [привілеїв] короля Александра»⁷⁸. Власне тут А.Дембовський, як і більшість коронних сенаторів, уважав, що документи з 1501 р., прийняті на сеймі в Мельнику, є тими, на підставі яких і має відбуватися унія. Коронні сенатори та послы у своїй більшості були твердо налаштовані завершити процес саме на своїх умовах.

У щоденнику, виданому М.Кояловичем, слова белзького воеводи представлено значно розлогіше. Він закидав сенаторам, що якщо вони мали показати, або ж представити, привілеї, то потрібно було їх представити, а не витрачати час на проект, який «ви в той час писали» (мовляв, бачили ж незгоду литовців, але продовжували писати). Далі воевода зазначив, що особисто він спочатку подав би письмовий проект⁷⁹. У цій дискусії видно конкуренцію між проектом, підготовленим посольською ізбою, що обговорювався перед цим, і сенаторським. Певною мірою узагальнив дискусію люблінський воевода Ян Фірлей⁸⁰, коли зазначив, що не бачить сенсу давати проект литовцям, адже є готовий проект – привілей Александра, є рецес Варшавського сейму про унію, тож маємо покласти це перед ними й нехай задекларують – приймають

⁷⁴ Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r. – Lwów, 1935. – S.28.

⁷⁵ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.[15 a].

⁷⁶ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.21.

⁷⁷ Там же. – С.665 («przywilejów się dzierżyć, jako chlop pijany plotu, napisac to wszystko co w przywileju jest, inszemi slowy, ale żeby jedna rzecz byla»).

⁷⁸ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.37 («Ponieważemy się niezgodzili, tedy pójdziemy od Aleksandra»).

⁷⁹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.49.

⁸⁰ Ян Фірлей із Домбровиці був люблінським воеводою в 1561–1572 рр. та великим коронним маршалком у 1563–1574 рр. (див.: Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku: Spisy / Opr. W.Kłaczewski, W.Urban. – Kórnik, 1991. – S.57).

його або ні⁸¹. Власне, цю думку й підтримав белзький воєвода, котрий висловлювався відразу після люблінського. 1 березня у щоденнику зазначено лише коротку репліку А.Дембовського, котрий після репліки подільського воєводи, яку він підтримав, додав, очевидно коментуючи від'їзд литовський послів, що вони «втікають» до короля, аби він їх у ласці своїй прийняти бажав⁸².

А.Дембовський мабуть був весь час на сеймі. 10 травня 1569 р. його обрано разом із сяноцьким каштеляном Яном Гербуртом ревізором у справах Поділля⁸³. З червня, під час обговорення приєднання Києва до Корони, він пристав на позицію, що підтримувала інкорпорацію – разом із більшістю єпископів (окрім краківського), ленчицьким і люблінським воєводами та, як зазначалося, майже всіма каштелянами⁸⁴. Також белзький воєвода був серед свідків інкорпораційних документів, акта унії⁸⁵, після підписання котрого він зник зі сторінок щоденників.

Тепер розглянемо участь каштелянів із трьох руських воєводств на сеймі. Не обсадженими на його початок були кам'янецький та холмський уряди, а любачівського каштеляна Миколая Лисаковського позначено серед земських послів в усіх дискусіях на сеймі. У підсумку має лише п'ятьох каштелянів – львівського, перемишльського, галицького, сяноцького, белзького. У двох щоденниках і серед розглядуваних інкорпораційних та унійного актів відсутні згадки про участь у сеймі перемишльського каштеляна Пьотра Бажи, адже він від 1567 р. відбув як королівський посол до Іспанії, де й помер 24 листопада 1569 р.⁸⁶

Виключивши з об'єктивних причин трьох каштелянів, залишається простежити участь чотирьох – львівського Станіслава Гербурта, галицького Яна Сененського з Гологор, сяноцького Яна Гербурта й белзького Анджея Тенчинського. Усі вони присутні на сторінках сеймових щоденників.

Найпростіше розібратися з участю у засіданнях белзького каштеляна А.Тенчинського. Він позначений лише 15 лютого 1569 р., коли разом із трьома каштелянами (сандомирським, войницьким, радомським) і синами руського воєводи Сенявського просив про те, щоб король не затверджував фримарк (обмін маєтків), щодо чого висилалися ревізори з попереднього Пьотрковського сейму⁸⁷. Незважаючи на таку мізерну активність на сеймі, А.Тенчинський посвідчив усі інкорпораційні привілеї та акт унії⁸⁸.

Доволі синхронно (що й не дивно) на сторінках сеймового щоденника виступають каштеляни львівський (Станіслав Гербурт), сяноцький (Ян Гербурт) і галицький (Ян Сененський). Усі троє присутні 9 лютого 1569 р. на раді, що її організував руський воєвода Миколай Сенявський, причому кожен із

⁸¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.49.

⁸² Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.66.

⁸³ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.352.

⁸⁴ Там же. – С.402.

⁸⁵ Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. – S.195, 206, 226, 307, 311, 318, 339, 371.

⁸⁶ *Nadolski B. Barzi (Barzy) Piotr (†1569) // PSB.* – Т.І. – Kraków, 1935. – S.345.

⁸⁷ Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569. – S.46. На сеймі 1567 р. було ухвалено конституцію про фримарки (див.: *Volumina Constitutionum / Opr. S.Grodziski, I.Dwornicka, W.Uruszczak.* – Т.ІІ: 1550–1609. – Vol.1: 1550–1585. – Warszawa, 2005. – S.200).

⁸⁸ Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791. – S.195, 206, 226, 307, 311, 318, 339, 372.

них тут висловлювався⁸⁹. Також під час бурхливого обговорення 1 березня вони по черзі виклали свої міркування. С.Гербурт красномовно зазначив, що якщо хочеться справити на когось враження, то варто все приготувати вдома. Також він торкнувся питання оборони кордонів, аби не додавати приводу Московії, і що маємо бути задоволеними з приводу нашої готовності⁹⁰. Я.Сененський доволі категорично висловився про справи унії, зазначивши, що всі ті рецеси – для того, аби розпочати війну з тими, «хто є нашим приятелем» (тобто з литовцями), причому не завершивши війни з Москвою⁹¹. Своєю чергою, Я.Гербурт закинув присутнім, що литовські послы будуть говорити, нібито коронні сенатори й послы прагнули нав'язати їм свої права та вольності, і скажуть про весь польський народ, що волів їх підкорити, тож «ми маємо списати цей акт», аби показати всім, як ми (з литовцями) вчиняли⁹². Серед додаткових обов'язків, які на сеймі поклалися на сенаторів, сяноцького каштеляна Я.Гербурта 10 травня було обрано ревізором Поділля (разом із белзьким воеводою А.Дембовським)⁹³.

2 липня 1569 р. під час дискусії про оборону після брацлавського воеводи Романа Сангушка слово взяли галицький (Я.Сененський) та сяноцький (Я.Гербурт) каштеляни. Перший наголосив на потребі коштів для поточних заходів та підкреслив, що «війною захищатися, самим себе розорити». Зазначив також, що не бажає говорити про елекцію⁹⁴. Натомість другий удався до історичних і моральних аргументів, зауваживши, що коли «наші предки» приєднували Пруссію та Русь, то їм не важко було «й самим діяти, і докладатися», тому славою досягли успіху. Свій виступ він завершив міркуваннями про податки⁹⁵.

Одна з останніх згадок про С.Гербурта на сеймі міститься у справі шляхтича з Руського воеводства Яцимирського про незаконно відібрані маєтки, яку король розглядав 11 серпня 1569 р. Автор щоденника зазначив, що залагодити її заважав саме львівський каштелян, котрий перешкоджав монархові поспілкуватися з перемишльським суддею Валентієм Ожеховським⁹⁶. Тоді йшлося про незаконне, на думку Яцимирського, включення його маєтності до складу Самбірського староста, державцем якого й був С.Гербурт⁹⁷.

Якщо подивитися на інкорпораційні документи, то всі трое каштелянів посвідчили їх та підписали акт унії⁹⁸. Згадка про те, що С.Гербурт не давав королю поспілкуватися з В.Ожеховським, може свідчити про його перебування в Любліні до самого кінця сейму. Додатковим аргументом є два документи:

⁸⁹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.36–38.

⁹⁰ *Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569.* – S.66.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.* – S.66–67.

⁹³ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.352.

⁹⁴ *Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: Rok 1569.* – S.205.

⁹⁵ *Ibid.*

⁹⁶ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.627.

⁹⁷ *Żelewski R. Herburt Stanisław h. własnego (przed 1524–1584).* – S.452.

⁹⁸ *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791.* – S.195, 206 (у латиномовній версії є всі три каштеляни, а в польськомовній – лише львівський С.Гербурт, галицький і сяноцький в іншій копії, свідків з якої наведено у примітці b), 226, 307, 311, 318, 339–340, 372.

від 10 серпня 1569 р. (тобто ще на сеймі) – номінація на уряд перемишльського старости⁹⁹, і від 13 серпня – про те, що С.Гербурт за 1000 гривень польської монети відступає третю частину Дрогобицького вйтівства Войцехові та Анджеєві Стажеховським, синам подільського воєводи Яна¹⁰⁰.

Якщо підсумувати участь сенаторів руських воєводств на Люблінському сеймі, то вони всі висловлювали свою позицію щодо унії, як про це зазначено в обох щоденниках. І позиція ця переважно відображала позицію більшості сенату. Практично всі уряди, з якими сенатори руських воєводств узяли участь або ж могли бути присутніми на Люблінському сеймі 1569 р., вони отримали з ласки Сигізмунда II Августа. Винятком бути тільки Ян Сененський із Гологор, що став галицьким каштеляном ще 1543 р., за попереднього короля Сигізмунда I. Найстарший серед сенаторів, руський воєвода Миколай Сенявський, розпочав свою кар'єру ще на світанку XVI ст., коли більшість із його майбутніх колеґ ще навіть не народилися. Єжи Язловецький та Ян Сененський належали до наступного покоління, для яких поштовхом стала військова служба, належність до заможних сенаторських родин і закорінення в місцеві шляхетські спільноти руських земель Корони. До наймолодшої генерації належали брати Гербурти й Анджей Дембовський.

Рада руських послів

Найбільш виразним проявом існування певної руської «фракції», або ж принаймні групи сенаторів і послів із трьох руських воєводств, стала нарада, котра відбулася ввечері 9 лютого 1569 р. Її опис знаходимо у щоденнику сейму, виданому М.Кояловичем. Зрозуміло, що автор записів був на ній присутній. Він і назвав цю зустріч «радою руських послів»¹⁰¹.

Ініціатором заходу став руський воєвода М.Сенявський. Видається, що подібні зустрічі відбувалися й у інших регіональних групах – провінційних чи воєводських. У щоденнику зазначено, що після «вчорашніх» (8 лютого) «хвилювань», коли деякі послі погоджувалися на «скрипт» (документ про умови унії), сенатори покликали своїх послів. Зробив це й руський воєвода, котрий послав по львівського, сяноцького, галицького каштелянів Станіслава та Яна Гербуртів, Яна Сененського з Гологор, а також по всіх руських послів. Скільки при цьому було останніх і з яких земель та воєводств – невідомо. Якщо хтось із них і був присутній, та навіть щось говорив, усе це не потрапило на сторінки щоденника.

Першим узяв слово воєвода Миколай Сенявський, зазначивши, що він уже дивиться в інший світ, помирає. А от що стосується справи, під якою промовець розумів союз, унію Корони та Великого князівства Литовського, просив не відхиляти та не розривати її. Наводив доволі переконливі аргументи.

⁹⁹ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.238.

¹⁰⁰ AGAD. – MK. – Sygn.107. – S.430–431. Ян Стажеховський був подільським воєводою в 1562–1567 рр. (див.: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.145). Його син Войцех посідав уряд львівського підкоморія в 1564–1576 рр. (див.: Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.133).

¹⁰¹ Дневник Люблинского сейма 1569 года... – С.36–38.

Отже, на думку М.Сенявського, без унії Пруссія та Лівонія (Інфлянти) «відійдуть він нас». Воевода міркував про те, що він знав чи не найкраще у своєму житті – про війну.

Наступні слова М.Сенявського надзвичайно важливі, адже показували його особисте розуміння унії, в якому можна побачити прояв місцевого руського регіоналізму, так і те, що спільна позиція земель у межах Руського воеводства проблематична. Цікава також його думка щодо спільності дій шляхти всього Польського королівства на випадок війни. Отже руський воевода сказав: «Пам'ятайте те, що від литвина скоріше наші краї побачать допомогу, ніж із Познані, або навіть із Кракова та від Перемишля». Далі він закликав підтримати позицію коронних сенаторів у справі унії, аргументуючи це тим, що вони прагнуть доброго. Вони мають також великі маєтності (очевидно, ішлося про здобуте в Лівонії), які не хотіли б втратити. Завершив промову, звертаючись радше до присутніх земських послів, нагадуванням думки краківського єпископа Філіпа Падневського про те, що коли «ви почали заправляти справами», відтоді «стали вольності наші порушуватися», тож просив погодитися з позицією сенаторів.

У цій промові виразно видно протистояння між сенатом і посольською ізбою, що дуже добре простежується за виступами й репліками на сеймових засіданнях, відображеними у щоденниках. М.Сенявський вкладав у свої політичні міркування цілком прагматичні думки, керуючись власним тривалим військовим досвідом. Він, як людина, чие життя було пов'язане з руськими землями Корони, дбав про їх захист. Показове його розуміння тих, хто в разі небезпеки прийде на допомогу. Для нього це – чужі та закордонні литовці. І це аргумент на користь унії. Що стосується його слів про Познань та Краків, під якими варто розуміти Мало- й Великопольську провінції, їх можна потрактувати в контексті уявлень про Русь і руські землі як складову частину Польського королівства.

Цікаво, що до переліку тих, хто не допоможе, він зарахував і Перемишль, тобто Перемишльську землю – інтегральну частину Руського воеводства. Можна було б зрозуміти, якби він так висловився про Белзьке воеводство, або ж про Холмську землю, яка формально тільки в 1525 р. почала вважатися частиною Руського воеводства. Але до чого тут Перемишль? Ще в 1562 р. Миколай Рей відокремив перемишльську шляхту від решти родів руської й подільської шляхти. Примітно, що Сенявські та Язловецький були представлені саме у відповідному підрозділі¹⁰², натомість Бажі – ні, вони відкривали підрозділ «Перемишльці». Приклад із творчості М.Рея свідчить, що поділ руської шляхти, який використав М.Сенявський у своїй промові, міг бути цілком звичним для того часу.

Можливі пояснення подібних висловлювань руського воеводи варто шукати в його стосунках із перемишльською шляхтою та її головними представниками у сенаті, посольській ізбі, при дворі. Першими спадають на думку присутні Гербурти й відсутній на сеймі перемишльський каштелян Пьотр Бажи та його рідний брат маршалок двору Станіслав. Обидві родини були

¹⁰² *Rej M. Zwierzyniec.* – S.158–159.

тісно пов'язані з Перемишльською землею. Станіслав, попри те, що був львівським каштеляном, ще й тримав Дрогобицьке (1568–1577 рр.) та Самбірське (1568–1584 рр.) староства¹⁰³, а його брат Ян був перемишльським (1569–1577 рр.) намісником¹⁰⁴. Принаймні з Гербуртами Миколай Сенявський ладнав, як видно з оповіді про нараду послів. У щоденнику не зафіксовано суперечностей між руськими сенаторами.

Львівський і сяноцький каштеляни Станіслав та Ян Гербурти на раді ланконічно висловилися на підтримку слів свого старшого колеги по сенату. Більш розлого виступив Ян Сененський із Гологор. На його думку, дискусія довкола унії зводилася до того, що немає одностайної позиції серед сенаторів, адже литовські, із його слів, просили дати їм на письмі умови унії, тож «ми мусимо їм це дати». Підсумовуючи висловлювання сенаторів, можна зауважити їх компромісність та одностайність. Як видно з його пізніших виступів на сеймі, галицький каштелян був прихильником порозуміння з литовськими сенаторами у справі унії. Слова братів Гербуртів та Яна Сененського з Гологор звучали цілком у дусі висловлювань їхніх колег по сенату. Чому ж тоді М.Сенявський виступив так різко, і чому це зібрання відбулося саме в такому складі?

Певним поясненням висловлювань руського воєводи можуть бути його вік та фізичний стан. Він розумів, що помирає. І невдовзі справді відійшов в інший світ. На його саркофагу у замковій каплиці в Бережанах було написано: «Помер у Любліні на коронному сеймі, у віці 80 років, 21 лютого о 2-й годині ночі, року Божого 1569»¹⁰⁵.

Інформація щоденника про нараду руських послів свідчить про існування уявлення про певну окрему Руську провінцію в Польському королівстві, котра протиставлялася Мало- й Великопольщі. Виразним дисонансом у словах руського воєводи Миколая Сенявського звучало сепарування Перемишльської землі. Але, згадаймо, що на Варшавському сеймі 1563–1564 рр., коли відбулося бурхливе обговорення умов проведення екзекуції, серед послів від різних земель Руського воєводства також не було єдності¹⁰⁶. У цьому мабуть і полягала його специфіка – настільки великого за площею та складного за адміністративно-територіальним устроєм.

***

Сенатори, що представляли руські воєводства Польського королівства на сеймі в Любліні 1569 р., належали до тих родин, які у вітчизняній історіографії прийнято називати «польськими», або ж тими, хто прийшов на українські землі після 1340 р., коли король Казимир III почав процес приєднання їх до своїх володінь. Із формального погляду це так. Гербурти, користуючись власним гербом, вели родовід із Силезії, Сенявські, імовірно, теж походили з-поза

¹⁰³ Chłapowski K. Starostowie w Małopolsce 1565–1668 // Społeczeństwo staropolskie. – Т.ІV. – Warszawa, 1986. – S.138, 144.

¹⁰⁴ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. – S.238.

¹⁰⁵ Starowski S. Monumenta sarmatarum beatae aeternitati. – Cracoviae, 1655. – P.484.

¹⁰⁶ Kaniewska I. Sprawa posłów ruskich. – S.468, 472–473.

руських земель, про що свідчить їхній герб (Леліва) та ім'я одного з перших представників роду – Гюнтер (дід Миколая)¹⁰⁷. Хоча й писалися «з Сеняви та Войнилова» – місцевостей у Перемишльській і Галицькій землях. Сененські герба Дембно походили з малопольського Сенна й були відгалуженням родин Олесницьких, але для розрізнення в межах роду Ян Сененський писався – «з Гологор», що у Львівській землі. Родина Єжи Язловецького герба Абданк із 1370-х рр. жила на руських землях, де її головним маєтком був Бучач у Галицькій землі, що на кордоні з Поділлям. Усі вони на момент проведення сейму в Любліні понад 150 років проживали на руських землях Корони й були настільки закорінені у цю територію, що назовні цілком природно сприймалися «русинами», тобто тими, хто мешкає в Русі та на Поділлі. Більшість із них були католиками. Лише Сенявський у середині XVI ст. схилився в певний час до протестантизму, але наприкінці життя повернувся до віри предків.

Якщо подивитися на їхні висловлювання на сеймі, то вони всі підтримували короля та думку більшості щодо унії з Великим князівством Литовським, із дистанцією ставилися до активності земських послів, хоча у справах, потрібних їм особисто, у проведенні езекуції маєтків, відстоювали свій інтерес, так, як і послі від Руського та Подільського воєводств. Їхня поведінка була цілком подібною до малопольських сенаторів. Але все ж щось робило їх іншими.

У словах руського воєводи Миколая Сенявського на нараді послів відчувалася належність до іншої частини Польського королівства – до Русі, яку він протиставляв Мало- та Великопольщі. Ця Русь уже понад двісті років перебувала під владою польських королів, але продовжувала залишатися іншою. І Сенявський, як й інші учасники наради – брати Гербурти та Ян Сененський із Гологор – це добре знали.

Погляд на сейм у Любліні з іншої, коронної, Русі свідчив про цілковите бажання місцевих можновладців укласти унію з Великим князівством Литовським. Миколай Сенявський про це говорив відверто, зазначаючи, що литвини – це ті, хто прийде на допомогу. Кого він розумів під останніми у цьому контексті, він не уточнював, але скоріш за все йшлося про найближчих «литвинів», яких він знав особисто. Ці «литвини» – вони ж волиняни, кияни та брацлав'яни – були тими, хто разом із ним воював проти татар на східних кордонах Корони й Великого князівства Литовського.

Чи могли ці сенатори стати основою «руського проекту» в Польському королівстві напередодні Любліна? Видається, що ні. Попри свою освіченість (особливо слід виділити тут сяноцького каштеляна Яна Гербурта) та який-неякий руський сентимент (адже це важко назвати патріотизмом), вони не були тими, хто міг би та прагнув створити ідею Русі в її ранньомодерному звучанні. Утім пам'ятали і про руський світ довкола них. Про це їм нагадували й на місцевих сеймиках, котрі, з огляду на події та порядок денний

¹⁰⁷ *Sikora F.* Sieniawski Gunter, właściwie Gunter, Guncerz z Sieniawy i Wojniłowa h. Leliwa (zm. ok. 1494) // PSB. – T.XXXVII. – S.118–119.

сеймів у Польському королівстві в 1550–1560-х рр., ставали вкрай важливим елементом тогочасної політики.

REFERENCES

1. Bilous, N. (2010). Liublinska unia 1569 r.: istoriohrafichni pohliady ta interpretatsii (do 440-richechia Liublinskoj unii). *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 65–83. [In Ukrainian].
2. Chłapowski, K. (1984). Realizacja reform egzekucji dóbr (1563–1665). Sprawa zastawów królewskich małopolskich. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [In Polish].
3. Chłapowski, K. (1986). Starostowie w Małopolsce 1565–1668. *Spoleczeństwo staropolskie*, IV, 105–178. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [In Polish].
4. Cynarski, S. (1960–1961). Herbut Walenty h. Własnego (1524–1572). *Polski Słownik Biograficzny*, IX, 453–454. Wrocław; Warszawa; Kraków. [In Polish].
5. Dworzaczek, W. (1986). Przyjemski Wojciech h. Rawicz (zm. 1571/2). *Polski Słownik Biograficzny*, XXIX, 191–192. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Ossolineum. [In Polish].
6. Kaniewska, I. (1995–1996). Secygniowski (Sancygniowski) Dionizy (Dziwisz) h. Jelita (zm. między 1574 a 1576). *Polski Słownik Biograficzny*, XXXVI, 120–122. Warszawa; Kraków. [In Polish].
7. Kaniewska, I. (1999–2000). Słomowski Stanisław h. Abdank (zm. 1575). *Polski Słownik Biograficzny*, XXXIX, 5–7. Warszawa; Kraków. [In Polish].
8. Kaniewska, I. (1985). Sprawa posłów ruskich (Uzupełnienie do diariusza sejmu warszawskiego 1563/1564 r.). *Studia Historyczne*, XXVIII, 3, 437–473. [In Polish].
9. Kaniewska, I. (2003–2004). Starożrebski (Starorzebski) vel Sobiejuski Wojciech h. Dołęga (ok. 1517–1580). *Polski Słownik Biograficzny*, XLII, 351–366. Warszawa; Kraków. [In Polish].
10. Lulewicz, H. (2002). Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewski w latach 1569–1588. Warszawa: Neriton. [In Polish].
11. Padalinski, U. (2017). Pradstawnitstva Vialikaha Kniastva Litovskaha na Liublinskim soime 1569 hoda: udzel u pratsy pershaha valnaha soima Rechy Paspalitali. Minsk: A.M. Yanushkevich. [In Belarusian].
12. Pawlikowska-Butterwick, W. (2018). Równi i równiejsi, czyli jak koneksje na dworze królewskim pomagały duchownym w XVI wieku. *Jagiellonowie i ich świat: Centrum a peryferie w systemie władzy Jagiellonów (221–247)*. Ed. B. Czwojdrak, J. Sperka, P. Węcowski. Kraków: Societas Vistulana. [In Polish].
13. Rusyna, O. (1998). Ukraina pid tataramy i Lytvoiu. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].
14. Chłapowski, K., Ciara, S., Kądziała, L. i in. (ed.) (1991). Urzędnicy centralni i nadworni XIV–XVIII wieku: Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [In Polish].
15. Janas, E., Kłaczeski, W., Kurtyka, J., Sochacka, A. (ed.) (1998). Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [In Polish].
16. Gmiterek, H., Szczygieł, R. (ed.) (1993). Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku: Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [In Polish].
17. Przyboś, K. (ed.) (1987). Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku: Spisy. Wrocław: Ossolineum. [In Polish].
18. Kłaczeski, W., Urban, W. (ed.) (1991). Urzędnicy województwa lubelskiego XVI–XVIII wieku: Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [In Polish].
19. Opaliński, E., Żerek-Kleszcz, H. (ed.) (1993). Urzędnicy województwa łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku: Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka. [In Polish].
20. Sikora, F. (1996–1997). Sieniawski Gunter, właściwie Gunter, Guncerz z Sieniawy i Wojniłowa h. Leliwa (zm. ok. 1494). *Polski Słownik Biograficzny*, XXXVII, 118–119. [In Polish].

21. Yakovenko, N. (2006). *Narysy serednovichnoi ta rannomodernoï istorii Ukrainy*. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].
22. Grodziski, S., Dwornicka, I., Uruszczak, W. (Comps.) (2005). *Volumina Constitutionum*, II, 1. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe. [In Polish, Latin].

VITALIY MYKHAYLOVSKIY

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor of the Department of History of Ukraine,
 B.Hrinchenko Kyiv University
 (Kyiv, Ukraine), mykhaylovsky@gmail.com

**SENATORS
 FROM RUTHENIAN, PODOLIAN AND BELZ VOIVODESHIP
 AT THE LUBLIN SEJM OF 1569**

The paper addresses participation of senators from three voivodeships – Ruthenian, Podolian, and Belz – in the Lublin sejm of 1569. The sejm, which started on January 10 and lasted till August 15 in 1569, marked the history with a conclusion of the union between the Polish Kingdom and the Great Duchy of Lithuania. Practically every study of the union and that time presents the incorporation of Volyn, Kyiv land, and Bratslav land as the main outcome of the sejm that led to the consolidation of Ukrainian lands within the Polish Kingdom. This fact became the main one in narrating the results of the Lublin sejm of 1569 in Ukrainian historiography. So far, there are no studies that address the position of senators and sejm members from the Ruthenian voivodeships of the Crown. At the moment of concluding the union, these voivodeships had over-a-hundred-year practice of participating in the Crown assembles and sejms. This paper demonstrates who could represent the Ruthenian voivodeships in the senat. Church hierarchs and secular high officials could serve as senators. Catholic hierarchs included Lviv archbishop, and Peremyshl, Kholm, and Kamianets bishops. Secular senators included Ruthenian, Podolian, and Belz voivodes, Lviv, Kamianets, Belz, Peremyshl, Halych, Kholm, Sanok, and Liubach castellains. Not all of them, for objective reasons, could participate in the sejm. Those senators who did participate did not stand out as active contributors, as shown in the two sejm diaries. The counsel of Ruthenian senators dated February 8, 1569 had an important impact. All of them supported the union and the incorporation of Volyn, Kyiv land, and Bratslav land on the king's terms. Their addresses at the sejm represented the position of wealthy gentry who served as officers in the Ruthenian voivodeships and took a pro-Crown and pro-king stand, but also took into account some local and regional specifics.

Keywords: *Union of Lublin, Polish Kingdom, Ruthenian voivodeship, Podolian voivodeship, Belz voivodeship, Ruthenian lands, senators.*

До 80-річчя проголошення незалежності Карпатської України

УДК 342.5(477):94(437.7)

СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), stepanvid@ukr.net

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА ЯК ЕТАП УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Здобуття автономії Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Чехословаччини у жовтні 1938 р. і проголошення незалежності Карпатської України в березні 1939 р. ввійшло в історію як відчайдушна спроба українців напередодні Другої світової війни відновити національну державність на окремо взятій етнічній території як зародок майбутньої соборної України. Ці події стали другим у минулому столітті, після Української національної революції 1917–1921 рр., етапом у боротьбі українців за створення національної держави. Водночас цей феномен української історії викликав чимало фальсифікацій і необґрунтованої критики як свого часу з боку радянських істориків, так і зарубіжних та деяких сучасних закарпатських авторів із метою дискредитації перебігу й значення державотворчих процесів на Закарпатті наприкінці 1930-х рр. і все ще залишає чимало дискусійних питань для дослідників. Із нагоди 80-річного ювілею проголошення незалежності Карпатської України й з урахуванням сучасних реалій особливо важливим видається звернення до уроків державотворення, зокрема нове бачення (прочитання) історичних подій, які відбувалися на Закарпатті напередодні Другої світової війни. На основі аналізу значного історіографічного доробку та використання документальних джерел із проблеми у статті висвітлюються, поряд із вузловими й дискусійними питаннями власне історії Карпатської України, історичні події, що передували проголошенню її незалежності, а саме характер і генеза суспільно-політичних та особливо національно-культурних процесів на Закарпатті, передусім динамічні, складні події у краї та навколо нього після завершення Першої світової війни і часів його входження до складу Чехословаччини в 1919–1939 рр., які підготували ґрунт для здобуття автономії і проголошення незалежності Карпатської України. Наголошується також на історичному значенні розбудови карпатоукраїнської державності, зокрема її впливі на актуалізацію загальноукраїнських проблем у міжнародних відносинах і розвиток національно-визвольного руху українського народу за суверенну, незалежну, соборну національну державу.

Ключові слова: Закарпаття, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Чехословаччина, Німеччина, русини-українці, етнонаціональна ідентичність, автономія, державність.

Дата 15 березня 1939 р. назавжди залишиться в пам'яті волелюбних закарпатців і всього українського народу, адже того дня Закарпаття, або Срібна

Земля, як традиційно називали цей край, уперше за свою багатовікову історію стало незалежним. Наприкінці 1930-х рр. Карпатська Україна виявилася єдиною територією, де проживала невелика гілка українського народу, яка проголосила свою незалежність і заявила на цілий світ про бажання жити державним життям. Такої можливості тоді не мали ані українці, які перебували у складі СРСР, ані українці під владами Польщі та Румунії. Тому вони разом із розпорошеною українською діаспорою у світі сприйняли події в Карпатській Україні – здобуття автономії у складі Чехословаччини у жовтні 1938 р. і проголошення за півроку незалежності – не лише як іспит на політичну зрілість українських сил, але і як відчайдушну спробу відновити національну державність у краї як зародок майбутньої соборної України. Виходячи з цього, утворення Карпатської України можна розцінювати як другий у минулому столітті, після революції 1917–1921 рр., етап у боротьбі за створення українського державного утворення, щоправда на окремо взятій українській території.

Ця дійсно історичної ваги подія була не випадковістю, а цілком закономірним результатом багатовікового розвитку Закарпаття та об'єктивного перебігу етнічних процесів, утвердження у закарпатських українців етнопонаціональної ідентичності. І на цьому слід наголосити особливо, адже й сьогодні, через 80 років після проголошення Карпатської України, незважаючи на появу за роки незалежності величезного масиву наукової, науково-популярної, мемуарної, документальної літератури з історії становлення карпатоукраїнської державності, з'являються окремі публікації, автори яких намагаються не лише заперечити значення цієї події в історії Закарпаття й українського народу, але і грубо спотворюють її. Зокрема вони голосливо стверджують про «насилену українізацію корінного населення краю – русинів – чужими йому силами ззовні», що Карпатська Україна в 1938–1939 рр. – це «лише галицько-гітлерівський» або «нацистсько-німецький проект штучного пов'язання Закарпаття з Україною», а закарпатські українці та їхні лідери не мають відношення до її виникнення; що А.Волошин був призначений прем'єром другого автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України за наполяганням гітлерівської Німеччини; що взагалі до 1944 р. «Закарпаття не мало спільної з Україною історії», а закарпатці нібито особливий, окремішний від українського, русинський етнос, народ («добрі старі русини або угро-руси, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін»); що в результаті «комуністично-радянського проекту возз'єднання Закарпаття з Україною у 1944–1945 рр. сталося так, що в ніч з 29 на 30 червня 1945 р. (після підписання договору між СРСР і ЧСР про возз'єднання Закарпатської України з УРСР) більшість мешканців колишньої Підкарпатської Русі лягли спати ще русинами за етнічною ідентичністю, тоді як прокинулися вже українськими (за національністю) громадянами СРСР»; що ця територія «відома від 1945 р. під українсько-комуністичною назвою Закарпаття»¹ тощо.

¹ Див.: Фенич В.І. Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завойовання Закарпаття Україною. – Ужгород, 2015. – 144 с.; Передмова (В.Фенич, І.Шніцер) // Підкарпатська Русь в роки Другої світової війни: матеріали міжнародної наукової конференції 16–17 жовтня 2014 р. – Ужгород, 2015. – С. 5.

У такому українофобському дусі написано, зокрема, одну з подібних, як на наш погляд замовних, публікацій кандидата історичних наук, доцента, тепер уже колишнього декана історичного факультету Ужгородського національного університету В.Фенича, про зміст якої говорить уже сама провокаційна назва його книжки – «Угорська Русь і “Ганнібалова присяга” Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною», яка викликала справедливе обурення наукової спільноти та громадськості Закарпаття й України².

За роки незалежності України історія розбудови карпатоукраїнської державності 1938–1939 рр. здобула досить повне висвітлення у працях багатьох істориків – від досліджень вітчизняних, переважно закарпатських, авторів С.Аржевігіна, М.Болдижара, М.Вегеша, М.Делегана, О.Довганича, В.Задорожного, Д.Злепка, В.Лемака, О.Мишанича, Р.Офіцинського, О.Пагірі, М.Тиводара, М.Токаря, В.Худанича, С.Федаки й до публікацій зарубіжних дослідників, у тому числі представників української діаспори – Ю.Бачи, І.Ваната, Д.Домбровського, С.Конечного, П.Магочія, В.Мар’їної, В.Маркуся, М.Мушинки, П.Стерча, Ю.Химинця, С.Росохи, І.Попа, А.Пушкаша, В.Шандора, А.Штефана та багатьох інших. Щоправда, їхні оцінки цієї складної, героїчної й водночас трагічної події в історії Закарпаття та України загалом багато у чому різняться, що, зокрема, продемонстрували у своїх ґрунтовних історіографічних розвідках І.Мищак, Р.Марценюк, В.Ухач³.

Отже Карпатська Україна стала тим феноменом української історії, який викликав чимало фальсифікацій, необґрунтованої критики як свого часу з боку радянських істориків, так і зарубіжних та деяких сучасних закарпатських авторів, які намагаються її дискредитувати, а також усе ще залишає чимало дискусійних питань для дослідників.

Тому вважаємо за доцільне зупинитися не стільки на питаннях, пов’язаних власне з історією Карпатської України, як на подіях, що передували проголошенню її незалежності, зокрема на характері суспільно-політичних й, особливо, національно-культурних процесів на Закарпатті, передусім на подіях у краї та навколо нього після завершення Першої світової війни і часів його входження до складу Чехословаччини в 1919–1939 рр., які підготували

² Див.: Тиводар М. Одкровення кандидата наук Фенича. – Ужгород, 2016; Гуйдел Е. Виправлення: Зауваги на маргінесах статті В.І.Фенича «Вправлення з історією по-українськи, або Якою не повинна бути історія та історіографія Закарпаття після 1991 року». – Ужгород, 2016; Гаврош О. Українофобія: Війна у глибокому тилу [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/a/28031143.html>; Пинаш В. Просвіта мусить бути Берегиною українства // Закарпаття онлайн: Блоги: 10 листопада 2016 р. [Електронний ресурс]: <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/163410-Prosvita-musyt-buty-Berehyneiu-ukrainstva>

³ Див.: Мищак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.19. – К., 2008. – С.410–421; Марценюк Р. Історіографія відродження українства на Закарпатті в 1918–1939 роках [Електронний ресурс]: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21D BN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=eine_2001_11_16; Ухач В. «Одноденна» держава: Події в Підкарпатській Русі, Карпатській Україні як історіографічна проблема (вибрані аспекти) // Військово-історичний меридіан: Електронний науковий фаховий журнал. – Вип.1(11). – К., 2016. – С.5–17.

ґрунт для здобуття автономії і проголошення незалежності Карпатської України.

Характерною особливістю складного етнополітичного, національно-культурного та суспільно-економічного розвитку Закарпаття впродовж багатьох століть було те, що корінне, автохтонне східнослов'янське населення цього західного історико-етнокультурного регіону України (з II ст. н.е. тут міцно осіло, як свідчать археологічні пам'ятки, хліборобське слов'янське населення – білі хорвати, матеріальна й духовна культура яких була тісно пов'язана з культурою тих східнослов'янських племен, які населяли Прикарпаття, Волинь, Придністров'я, Придніпров'я, зокрема з трипільською культурою), було географічно й політично відірване від головних центрів свого етносу та перебувало під владою іноземних поневолювачів. Утім цю відірваність не слід перебільшувати. Упродовж століть підтримувалися дуже міцні зв'язки – зокрема династичні (дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), культурні (щороку карпатські перевали долали цілі вози з церковними і світськими книгами з Києва, Галича та інших руських міст, котрі потім переписувалися в Мукачівському, Грушівському й інших монастирях краю), кадрові (десятки закарпатських просвітителів – П.Людій, І.Земанчик, М.Балудянський, І.Орлай, Ю.Гуца-Венелін та ін. плідно працювали по інший бік Карпат), науково-ознайомчі (край відвідували наддніпрянці Т.Флоринський і М.Драгоманов, слобожанин І.Срезневський, багато відомих галицьких учених тощо). Розширенню зв'язків Закарпаття з іншими руськими землями й розвитку східнослов'янської культури та православ'я сприяв також переселенський рух сюди з протилежного боку Карпат, що розпочався з часів Русі й Галицько-Волинського князівства та практично не припинявся ніколи. Достатньо згадати прихід і поселення в Мукачівській домінії наприкінці XIV ст. подільського князя Федора Коріатовича з великою дружиною.

Отже територія Закарпаття входила в різні державні організми, була розмежована штучними кордонами, але вона формувалася й залишалася однією цілісною структурою, не втрачаючи свого слов'янського, руського, а в новітні часи – українського характеру. Зокрема після захоплення в XI–XIII ст. усєї території краю Угорщиною зберегти мову й національну самобутність закарпатцям вирішальною мірою допомагала їхня релігійна окремішність у католицькому соціально панівному середовищі угорців.

Упродовж віків формувалася й культура Закарпаття як регіональна руська (карпаторуська) культура одного народу, об'єднаного мовою, звичаями, віруваннями, способом життя і ведення господарства. Незважаючи на різні деформації, котрих вона під тиском політичних чинників зазнавала, як і культура будь-якого малого бездержавного народу, відірваного від основних економічних і культурно-національних центрів свого етносу, уже в XIX ст. вона складала певний сектор культури всього українського народу, що доведено науковцями⁴. Зокрема завдяки діяльності закарпатських «будителів»

⁴ Див.: Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. – К., 2013. – 750+XXX с.

досить великого поширення серед населення краю, особливо під впливом революційних подій 1848–1849 рр. – «Весна народів» у Габсбурзькій імперії, набули ідеї слов'янської взаємності, кровної спорідненості закарпатців зі «східними братами» та їх об'єднання в боротьби проти національного й соціального гноблення. У 1849 р., наприклад, член Головної руської ради у Львові А.Добрянський порушував питання про об'єднання Карпатської (Угорської) Русі з Галицькою в окремий автономний округ і навіть подав на розгляд австрійського імператора петицію (відома під назвою «Пам'ятник русинів угорських») про розподіл Угорщини за національними дистриктами та об'єднання, зокрема, «руських коронних областей» (Східна Галичина й Закарпаття) в окрему адміністративну одиницю. А інший закарпатський «будитель» – О.Духнович у статті у львівському журналі «Вестник» 1 березня 1850 р. писав: «И бачу, як еднаються [...] віддалені родички, мені нещасний Бескід (Карпати) невисоким і не крутим уже бачиться горбиком, котрий досі як непрохідний Атлас мені здавався і рідних братів єдиної великої матері синів розлучав». Водночас він закликав редакторів журналу докласти всіх зусиль до об'єднання «русинів» монархії, тому що «если препоною і дальше время будет нам нещасний Бескід, тогда останиме в веке века в прежнем состоянии, сами себя унічножим [...], а если совокупимся, тогда страшний Бескід взаємним будет нам Олимпом»⁵. Щоправда закарпатські «будители» та москвофіли, сформувавшись у 1850–1890-х рр. у рософільський рух, нав'язували «російськість», ідеологію «єдиного російського народу» від Камчатки до р. Попрад у нинішній Словаччині. Рософільство заперечувало існування українського народу, який має свою мову, історію, культурно-побутові традиції та етнічну територію.

Саме тому етнонаціональне самоусвідомлення корінних жителів краю значно відставало від таких процесів у Наддніпрянській Україні, на Галичині та навіть Буковині. Історики Закарпаття переконливо довели, що поряд з іншими причинами внутрішнього й зовнішнього характеру, гальмування процесу етнічного самоусвідомлення русинів-українців краю спричинилося, не в останню чергу, політикою держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття. Правлячі кола тих країн воліли сприймати жителів краю «рутенами», «угро-русами», «русинами», «руснаками», «карпато-русами», але не українцями. Відповідна державна шовіністична політика, зокрема мовна, мала на меті полегшити асиміляцію автохтонного русинсько-українського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етнічного масиву, що мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етноніму «русини» поступово утверджувався інший – «українці». Угорська, чеська, словацька, румунська, а в повоєнні роки також радянська влада намагалася інтегрувати місцеву інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір своїх держав і зробити її провідником асиміляційної політики. Достатньо згадати про політику «мадяризації» – цілеспрямовані державні заходи угорського

⁵ Цит. за: *Виднянский С.В. Идеи славянского единства в исторической концепции А.В.Духновича // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. тр. – К., 1990. – С.127–128.*

уряду періоду дуалістичної Австро-Угорщини 1867–1918 рр. щодо «немадлярських» (насамперед слов'янських) етнічних груп і національних меншин, котрі становили майже половину населення угорської частини багатонаціональної монархії, серед яких були і близько 500 тис. карпатських русинів-українців. Консервуючи «угро-русинство», угорські власті та москвофіли працювали на відрив русинів-українців від материнського етнічного ядра. Подібним чином чинила й нова влада за часів перебування Закарпаття у складі Чехословаччини в 1919–1939 рр. Щоб відокремити закарпатців від галичан, які на той час уже масово називали себе українцями, та продемонструвати світові, що закарпатці – це нібито відмінний від мешканців східних схилів Карпат, Подністрів'я й Наддніпрянщини народ, празький уряд, керуючись мотивами політичної доцільності, різноманітними засобами державної влади популяризував етнонім «русини» як особливу, притаманну буцімто лише закарпатцям, самоназву. Відверто шовіністичною, антиукраїнською була політика угорської влади на Закарпатті в 1939–1944 рр. Наприклад, регентський комісар окупованої Карпатської України М.Козма в 1940 р. відверто заявляв, що «угорський уряд ніколи не визнавав існування української нації на Закарпатті, і такі назви, як “Закарпатська Русь” або “Закарпатська Україна” повинні зникнути з географічних словників»⁶.

Але повернімося до історичних подій початку ХХ ст., яке було позначене на Закарпатті посиленням націоналістичної асиміляторської політики угорського уряду, новою хвилею москвофільської пропаганди з боку окремих діячів Галичини та Росії, виникненням так званої народовецької (української) течії в культурному житті краю завдяки прагненню частини нечисленної національної інтелігенції – Ю.Жатковича, А.Волошина, В.Гренджі-Донського, Г.Стрипського, В.Гаджеги, Л.Чопея та інших – писати українською мовою, не в останню чергу під впливом творчості М.Драгоманова, В.Гнатюка, І.Франка, І.Верхратського, С.Томашівського, Ф.Вовка та інших діячів України, які зацікавилися в той час закарпатською тематикою.

Утім найбільшим імпульсом для посилення проукраїнської орієнтації закарпатців, важливим геополітичним, цивілізаційним чинником, який прискорив інтеграцію русинів-українців з українською етнонацією, стала Перша світова війна, котра принесла українцям, як справедливо наголошують історики, не лише важкі випробування, але й нові можливості, у тому числі для національного державотворення та реалізації соборницьких прагнень. Вона, зокрема в нашому випадку, привела до ознайомлення значної кількості закарпатців – солдатів австро-угорської армії – з галицькими та наддніпрянськими українцями, їхньою культурою, побутом тощо, більшість з яких (понад 5 тис. чол.) після російського полону (перебуваючи переважно на території України) поверталися наприкінці 1918 р. додому й розповідали землякам про революційні події в Україні, про прихильне ставлення з боку східних братів-слов'ян, а також про те, що тамтешній народ говорить і молиться так само, як і тутешні люди, що українські землі багаті та хлібні,

⁶ Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.490.

їх роздають селянам і т. п., що сприяло зміцненню почуттів спорідненості й симпатій закарпатців до українців по той бік Карпат. Не випадково про це із застереженням писала тогочасна угорська преса, а місцеві державні, жандармські й військові органи інформували вищі інстанції про те, що колишні солдати австро-угорської армії, що побували в російському полоні, «проїняті більшовицькими ідеями», а також поширювали у краї «українські ідеї», «прославляли Україну», тим самим «тягнуть народ у церковному відношенні до Львова, а у політичному – до Великої України»⁷. Цьому сприяла й антиросійська пропаганда Австро-Угорщини та особливо – революційні події в Росії і проголошення українських державних утворень – УНР у Києві, ЗУНР у Львові. А після розпаду Австро-Угорщини внаслідок поразки в Першій світовій війні народовецький рух на Закарпатті, який зміцнився колишніми військовополоненими-закарпатцями з революційними поглядами, поставив перед собою вже й політичні завдання, про що свідчать рішення та резолюції народних (руських) рад, котрі масово створювалися в містах і селах Закарпаття наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. як органи політичного життя різних прошарків населення краю. Невдоволені вимушеним наданням обмеженої автономії Закарпаттю під назвою «Руська Країна» у складі проголошеної 16 листопада 1918 р. Угорської Народної Республіки⁸, спочатку Гуцульська народна рада з центром у с. Ясіня і збори (з'їзди) народних рад у Старій Любовні, Сваляві, Мараморош-Сигеті в листопаді – грудні 1918 р., а 21 січня 1919 р. Всенародні збори угорських русинів-українців у Хусті, в яких взяли участь 420 делегатів від 175 сіл і містечок Закарпаття, ухвалили резолюцію про «прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України»⁹. Отже за злуку з Україною Закарпаття проголосувало ще 100 років тому, хоча тоді широким масам ще не була притаманна стійка українська етнонаціональна свідомість, а рішення зборів у Хусті було найімовірніше стихійним вибухом антиугорського спрямування, але водночас і природним проявом етнокультурної та етноісторичної пам'яті.

Однак долю Закарпаття, як відомо, вирішили держави-переможниці на Паризькій мирній конференції: за Сен-Жерменським договором від 10 вересня 1919 р. цей край під назвою «Підкарпатська Русь» було включено до складу новоутвореної Чехословаччини з «наданням їй щонайширшої автономії». На це рішення вплинули, насамперед, геополітичні інтереси країн Антанти (зокрема концепція Малої Антанти), а також позиція численної

⁷ Див.: Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.». – Ужгород, 2007. – С.15, 50–53.

⁸ Див.: Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Т.І (1918–1938). – Пряшів, 1979. – С.67–68; Кондратович І. Історія Подкарпатської Руси для народу. – Ужгород, 1924. – С.107; Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. [Репр. вид.]. – Л., 1994. – С.225–227; Худанич В., Боднар В. Руська Країна в 1918–1919 рр. // Культура українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). – Ужгород, 1994. – С.275.

⁹ Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. – Ужгород, 1996. – С.28–30.

закарпатської еміграції у США, де 13 листопада 1918 р. було проведено плебісцит із цього питання, під час якого 67,2% представників вихідців із Закарпаття проголосували за приєднання рідного краю до Чехословаччини, подібне рішення Центральної Руської Народної Ради в Ужгороді від 8 травня 1919 р. та, не останньою чергою, активна дипломатична діяльність у цьому напрямі керівників Чехословаччини¹⁰.

Слід відзначити, що на той час через відсутність можливостей возз'єднати Закарпаття з Україною (невдачі національного державотворення, зокрема неспроможність українських держав – ЗУНР і УНР – відстояти рішення українців Закарпаття про злуку з соборною Україною), таке рішення було чи не єдинореальним і загалом, як показав подальший розвиток краю, доволі оптимальним варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення Закарпаття¹¹. Із цього приводу А.Волошин, майбутній президент Карпатської України, сказав так: «Про чехів як народ ми дуже мало знали, але це був в той час одинокий реальний вихід із положення – зв'язати нашу долю із слов'янським народом»¹². Автономний статус краю було закріплено в ухваленій у лютому 1920 р. конституції Чехословаччини, однак празький уряд постійно зводив із виконанням своїх зобов'язань та обіцянок, мотивуючи це тим, що закарпатські русини-українці нібито ще «не дозріли» для автономного самоуправління. Головною метою офіційної політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інкорпорація краю до суспільно-політичної, соціально-економічної систем і відносин республіки зі врахуванням його історично-національних особливостей¹³.

Включення Закарпаття до складу ЧСР викликало різке несприйняття в гортистській Угорщині, котра розглядала рішення Паризької мирної конференції щодо своїх кордонів як несправедливе, трагедію для угорського народу, вимагаючи, зокрема, перегляду угорсько-чехословацького кордону. Причому якщо, наприклад, гітлерівська Німеччина керувалася тезою «етнічного принципу» вирішення спірних територіальних питань, то Угорщина спиралася на ідею «святостефанської корони», згідно з якою Карпати, у тому числі Закарпаття – це частина «історичної Угорщини».

Водночас входження Закарпаття – Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини ознаменувалося глибинними зрушеннями в етнонаціональній і громадсько-політичній свідомості русинів-українців. Становлення й функціонування державно-політичної системи ЧСР сприяли активізації суспільно-політичного руху на Закарпатті, який упродовж поступових демократичних перетворень у політичній, культурній і соціальній сферах ставав дедалі вагомішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Мало того, демократичні засади чехословацької конституції створювали

¹⁰ Див.: Віднянський С., Петрище П. Політична діяльність еміграції в США наприкінці 19-го – на початку 20-го ст. та її вплив на долю рідного краю // Українська діаспора. – К.; Чикаго, 1993. – №4. – С.5–20.

¹¹ Див.: Історія державної служби в Україні: У 5 т. – Т.2. – К., 2009. – С.49–50.

¹² Цит. за: Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів... – С.19.

¹³ Див.: Політична історія України: ХХ століття: У 6 т. – Т.5: Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003. – С.621–694.

сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації і структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств, інших інститутів громадянського суспільства (в міжвоєнні роки на Закарпатті діяли понад 40 політичних партій і 150 громадських організацій найрізноманітніших напрямів)¹⁴. Головним вектором їхньої активності була боротьба за автономію, яка тривала впродовж майже всього 20-річного періоду перебування краю у складі Чехословаччини. У ній брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що були активною опозицією центральній владі¹⁵. Однак політично-класові та особливо національно-культурні розбіжності програм, зокрема гостре протистояння рософільського, русинського й українського напрямів у суспільно-політичному житті краю, стали саме тим фактором, який допомагав правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках.

Про мотиви формування ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття, у тому числі з національного питання, свідчить, зокрема, промова президента Чехословаччини Т.Г.Масарика в Ужгородському жупанаті під час відвідин Закарпаття у серпні 1921 р.:

«Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами, [...] своє знання вашої країни використовував перед постановом республіки в інтересах Підкарпатської Русі та її люду. Люд Підкарпатської Русі був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і так званою інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з людом, без національного коріння легко розпадається на численні, що ворогують між собою, партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім не зрозумілу для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це таким нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народно-господарської. Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мировою угодою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви якнайшвидше змогли брати участь в адміністрації. Уряд ні на хвилину не буде цьому заважати. Але автономія цілої країни не повинна бути пануванням одного напрямку. Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду. Будьте ж усі переконані, що я щиро зацікавлений у добробуті Підкарпатської Русі та її люду»¹⁶.

¹⁴ Див.: *Токар М.* Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). – Ужгород, 2006; *Його ж.* Розгалуження громадських організацій Закарпаття як прояв громадянського суспільства в Першій Чехословацькій Республіці // *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право.* – Ужгород, 2013. – С.189–195.

¹⁵ Див.: *Шніцер І.* Боротьба словаків та українців-русинів за автономію в Чехословаччині між двома світовими війнами: спільне та відмінне // *Kapitoly z dejín Podkarpatskej Rusi 1919–1945 / Ed. L.Narbul'ová.* – Prešov, 2015. – S.119–129.

¹⁶ Цит. за: *Бочковський О.І.* Т.Г.Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). – Подєбради, 1932. – С.194–195.

У зв'язку з цим уважаємо за доречне навести цілком слушну оцінку майже 20-літнього періоду перебування Закарпаття у складі Чехословаччини, що міститься в колективній монографії закарпатських істориків про Карпатську Україну, де наголошується, що

«незважаючи на непослідовність національної політики чехословацького уряду, лавірування властей між москвофілами, українофілами і тутешняками, включення Закарпаття до Чехословацької республіки (під назвою Підкарпатська Русь) відіграло у відродженні духовності і культури нашого народу в цілому позитивну роль, а президент республіки Томаш Масарик був справжнім інтелігентом, який не на словах, а на ділі сприяв цьому відродженню»¹⁷.

Виходячи з демократичних засад будівництва молодої держави, офіційна Прага, долаючи угорську шовіністичну спадщину, не розробляла спеціальної й чіткої державної національно-культурної програми для Закарпаття, точніше, намагалася прямо не втручатися у цей складний, але природний для кожного народу процес, і проведення політики в цій галузі віддавала у відання місцевих органів влади. Зокрема конституційний закон «Про принципи мовного права у Чехословацькій Республіці» 1920 р. не встановлював мови врядування в Підкарпатській Русі й залишав остаточне рішення з цього питання за крайовим соймом. А в «Генеральному статуті про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою мирною конференцією до Чехословацької Республіки» 1919 р. стверджувалося, що «в усіх школах народна мова буде мовою навчання, як офіційною мовою взагалі»¹⁸. У зв'язку з цим постала проблема тлумачення «народної мови». На прохання місцевих урядовців і з метою сприяння скорішому розв'язанню цього питання чехословацький уряд пішов на не зовсім звичний крок – скликав 4 грудня 1919 р. в міністерстві шкільництва та народної освіти ЧСР нараду за участю 14 авторитетних мовознавців Чеської академії наук і мистецтв (професорів Полівки, Бідла, Махала, Славика та ін.) й після обговорення (сам факт якого викликав здивування науковців) прийняв спеціальне розпорядження міністерства стосовно літературної мови на Закарпатті, в якому зазначалося:

«Тому що місцеве русинське нарiччя в Карпатській Русі є, безумовно, нарiччя малоруське, слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплемєнці, тобто галицьку українську мову [...] Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл, бо можна буде використати книги, а також вчителів з Галичини. Побожування, що тим

¹⁷ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород, 2002. – С.123.

¹⁸ Див.: Кравчук О.М. Національна політика Чехословацької республіки: 1918–1929 рр. – Вінниця, 2007. – С.66; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород, 2010. – С.56.

підтримувалася б на Підкарпатській Русі українська ірредента, не є виправдане. Скоріше пошвавилася б вона штучним відокремленням населення цього краю від народного пня, якого є природною частиною».

Водночас у заключному пункті стверджувалося: щоб «русини» не втрачали свідомості того, що вони «як українці належать до великого російського народу», у середніх школах необхідно вивчати російську мову поряд із чеською та словацькою¹⁹.

Це розпорядження міністерства шкільництва та народної освіти ЧСР, а точніше – висновок чеських учених про український характер мови населення Підкарпатської Русі і його належність до «малоруського» (українського) народу мало позитивне значення для культурного розвитку краю, сприяло запровадженню викладання українською мовою з етимологічним правописом у початкових школах (у 1938 р. на Закарпатті з 809 народних шкіл 469 були з українською мовою викладання²⁰), стимулювало культурно-просвітницьку діяльність ще нечисленних прихильників українофільської національно-культурної орієнтації. Не в останню чергу завдяки йому перші часописи – «Русин», «Наш рідний край», «Пчілка» – почали виходити українською мовою, а у травні 1920 р. з метою «культурного і економічного піднесення підкарпатсько-руського народу, передусім виховання його в моральнім і патріотичнім дусі» було засновано товариство «Просвіта», що розгорнуло активну національно-культурницьку діяльність²¹.

Однак нечітке розуміння чеськими урядовцями й науковцями етнонаціонального статусу русинів, як і українців, що полягало у сприйнятті їх частиною росіян, лише загострювало у краї «мовну боротьбу». Цьому сприяли рософільські позиції та антиукраїнські дії призначених Прагою губернаторів і віце-губернаторів Підкарпатської Русі (А.Бескида, А.Розсипала, К.Грабара) та особливо – рішення найвищого адміністративного суду ЧСР від 28 червня 1925 р., яким українську мову було визнано «чужою» для корінного населення Закарпаття. А згідно з законом про пресу від 30 травня 1924 р., тут заборонялося поширювати періодичні видання УСРР, не дозволялося навіть уживати назви «Закарпатська Україна» й «український», «українець» до населення краю. Ухвалений 1923 р. закон «Про охорону республіки» розцінював порушення цих вимог як «підбурювання» проти цілісності держави. Найчастіше звинувачували у цьому комуністів Закарпаття (Крайовий комітет Компартії Чехословаччини), котрі через свої офіційні друковані органи з 1926 р., згідно з настановами Комінтерну, здійснювали, як стверджувала офіційна влада, «політику інтенсивної українізації Підкарпаття», пропагували «єдність мови Підкарпатської Русі з Україною», поширювали думки про те, що «на Підкарпатській Русі ані русинів, ані руснаків немає, а є тільки українці» й що «нібито Підкарпатська Русь є частиною великої радянської України, яка

¹⁹ Цит. за: З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Док. і мат. – К., 1999. – С.96–97.

²⁰ Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.299.

²¹ Вони боролися Карпатську Україну... – С.127.

простягається від Дніпра до Татр»²². Як загрозу цілісності Чехословаччині офіційна Прага з кінця 1920-х рр. також розглядала активну діяльність на Закарпатті емігрантів із Наддніпрянщини та Галичини, яких за різними даними й у різні роки нараховувалося у краї від 2,5–3 до 11 тис. осіб. В основному це були вчителі, представники творчих професій із самостійницькою орієнтацією. Деяких активних українських діячів із числа емігрантів навіть «видворяли» з краю та Чехословаччини загалом. Наприклад, педагога Л.Бачинського, історика В.Пачовського, поетесу Марійку Підгірянку²³.

Утім незаперечним залишається той факт, що за роки перебування у складі Чехословаччини, насамперед завдяки трьом важливим факторам – більшій політичній свободі, що вимушені були визнати навіть угорці після повернення в 1939 р. на Закарпаття (наприклад, міністр освіти й культури Угорщини Б.Гоман 1940 р. доповідав королівському регентові М.Горті, що в міжвоєнний період у краї виросла нова інтелігенція, яка добре розуміє своє українське походження, а депутат угорського парламенту після відвідування Закарпаття в 1943 р. у звіті до уряду про настрої серед «карпаторусинського народу» писав, що «загальний рівень освіченості й культури [...] значно вищий, ніж про це гадають в Угорщині, [...] за часи чеської ери вони зробили величезний стрибок угору, і це не можна заперечувати, [...] культурне життя русинів за часи чеської ери було дуже жвавим, а політична свобода, за свідченням самих русинів, була повною, оскільки політичне життя спиралося на засади досконалої демократії»²⁴), значним державним інвестиціям на розбудову краю, зокрема культурно-освітню (уряд ЧСР у розвиток Закарпаття вкладав, як правило, більше коштів, ніж вилучав із нього: від 1919 по 1933 рр., наприклад, із державних фондів було виділено близько 1,6 млрд крон, значна частина спрямовувалася на розвиток інфраструктури, тобто доріг, залізничного сполучення, адміністративних і шкільних будівель, лікарень тощо; лише міністерство громадських робіт ЧСР із 1920 по 1935 рр. виділило Закарпаттю 490 млн крон, тобто щороку по 30,5 млн²⁵), а також активній діяльності українських емігрантів, які, за словами С.Наріжного, сприяли «національному відродженню Срібної Землі й чудодійному перетворенню Підкарпатської

²² Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К., 2008. – С.265–266; Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів... – С.122–127.

²³ Див.: *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). – К.; Ужгород, 1998. – С.85–86; *Harbuľová L., Lichtej I.* Miesto emigrantov z Ruska a Halice v etnoidentifikacnych procesoch na Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období // Česko-Slovenská Historická Ročenka 2016. – Bratislava, 2017. – S.79–93.

²⁴ *Худанич В.І.* Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород, 1993. – С.543; *Віднянський С.* Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). – Ужгород, 1994. – С.139.

²⁵ Див.: *Česko-Slovenská Historická Ročenka* 1997. – Brno, 1997. – S.103; Підкарпатская Русь за годы 1919–1936. – Ужгород, 1936 (перевид: Ужгород, 2005–2006); Історія Ужгорода: Історичний нарис. – Ужгород, 1993. – С.106–117; *Козельчук Л., Кравчук Л.* Закарпаття у складі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.) // Перша Чехословацька Республіка і Україна: Матеріали регіональної наукової конференції, м. Львів, 20 жовтня 2018 р. – Л., 2018. – С.67.

Русі в Карпатську Україну [...] підкарпатські русини оставили свій глибокий сон і приобщилися до загальної української революції»²⁶, значна частина корінного населення Закарпаття пройшла шляхом самоусвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від ухвалення резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р про з'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішне положення угорських русинів» – до розбудови автономної карпатоукраїнської державності у складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. та проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Українську національну свідомість на Закарпатті було, зокрема, переконливо виявлено 17 жовтня 1937 р. при підготовці та проведенні Всепросвіт'янського з'їзду в Ужгороді. Близько 15 тис. осіб, які представляли понад два десятки політичних партій (у тому числі впливову комуністичну), союзів, товариств, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому задекларували українську національну ідентичність закарпатського населення і сформулювали його культурно-національні вимоги. Водночас цей важливий документ спростовував звинувачення українського руху на Закарпатті часів Чехословаччини в нібито «ірредентистському», протидержавному характері. Чітко й недвозначно проголошувалося: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької Республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, – але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося»²⁷. Про еволюцію етнонаціональної свідомості й політичної орієнтації закарпатців певною мірою свідчить аналіз результатів парламентських виборів серед місцевого населення: якщо 1924 р. проукраїнські партії мали у краї 12,4% прихильників, а рософільські – 62%, то вже через десять років співвідношення змінилося на користь українських – 36,6% проти 35,2% (ще 28,2% закарпатців підтримували місцеві автономістські сили)²⁸. Отже більшість населення Закарпаття, «не дивлячись на заборону чехословацьких властей, вважала себе українцями вже в 1936–1939 рр.»²⁹.

Щодо політичних вимог, то українські партії й організації та їхні лідери і прихильники, звичайно, теж були незадоволені політикою празького уряду, особливо через згубні наслідки економічної кризи 1929–1933 рр. та посилення антидемократичних тенденцій у республіці, тож активно приєдналися до інших партій краю з вимогами надання автономії Закарпаттю. Тому не

²⁶ *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч.І. – Прага, 1942. – С.321.

²⁷ Цит. за: *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Іст.-літ. нарис. – Ужгород, 1991. – С.31.

²⁸ *Пачовський В.* Срібна Земля: Тисячоліття Карпатської України. – Л., 1938. – С.68.

²⁹ Див.: *Ференц П.* Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки ХХ ст. – Мукачево, 2005.

випадково під час відвідин Ужгорода у травні 1934 р. новообраний президент ЧСР Е.Бенеш змушений був запевнити закарпатців:

«Чехословацька влада про свої зобов'язання ніколи не забувала, ніколи про них не забуде, і те, що є в мирних договорах, щоб там не сталося, виконає. Автономія в недалекому майбутньому буде проведена так, як Чехословацька Республіка зобов'язалася, і цей обов'язок включила до своєї конституції. Цю автономію проведемо чесно й послідовно, крок за кроком, поступово після того, як відповідну підготовку до неї буде завершено»³⁰.

Але до проблеми автономії Закарпаття чехословацький уряд повернувся лише наприкінці 1930-х рр., коли перед загрозою угорського ревізійонізму відбулася певна консолідація політичних сил краю та радикалізація їх дій щодо вимог автономії. У березні 1937 р. було ухвалено закон «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі», який набув чинності у жовтні. Відтепер розширювалися права губернатора, утворювалася губернаторська рада тощо, що дало підстави владі говорити про так званий «перший етап автономії»³¹. Але реальної автономії закарпатці дочекалися лише у жовтні 1938 р., коли в Європі й, зокрема, навколо Чехословаччини загострилася міжнародна ситуація та перед небезпекою анексії її території країнами-сусідами вона трансформувалася у федеративну державу. Саме обставини Мюнхенської кризи зумовили порівняно швидке і легке втілення у життя проекту автономії Закарпаття (так само, як і Словаччини), реалізації чого закарпатці домагалися впродовж 20 років перебування у складі чужої держави.

Як відомо, внаслідок мюнхенського диктату від 29–30 вересня 1938 р. Чехословацька Республіка була змушена задовольнити ультимативні німецькі вимоги: до Третього Райху, зокрема, приєднали промислово розвинену Судетську область, де проживали понад 3 млн німців. Польща, своєю чергою, на початку жовтня отримала Тешинську Силезію, а на початку листопада 1938 р. за рішенням I Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найбільш розвинені райони Закарпаття було передано Угорщині. Загалом Чехословаччина втратила третину своєї території з населенням 5 млн осіб і 40% промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи (5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату й розвалу країни пішов у відставку з посади президента Е.Бенеш), чим поспішили скористатися словацькі та закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголосили автономію, і офіційна Прага змушена була нарешті затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) та Підкарпатської Русі (11 жовтня).

³⁰ Бенеш Э. Речь о Подкарпаторусской проблеме. – Ужгород, 1934. – С.27.

³¹ Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945). – С.263–264; Закарпаття в етнополітичному вимірі. – С.254.

Від цього часу І Чехословацька Республіка припинила своє існування, а наступне півріччя урізаної зусібч Чехо-Словащини (так називалася країна після отримання автономії Словащиною й Підкарпатською Руссю) ввійшло в історію як період ІІ Республіки, побудованої на федеративних засадах. Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий час позначився розбудовою карпатоукраїнської державності – активної, хоча й неоднозначної за оцінками та результатами діяльності автономних урядів краю.

Отже утворення державності стало наслідком, насамперед, цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю. Водночас значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі загалом, Чехо-Словащині та Карпатській Україні зокрема, справив міжнародний фактор. Справа в тому, що короткочасне існування Карпатської України не просто збіглося з гострою політичною кризою у Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни – це державне утворення багато у чому було породжене самою цією міжнародною кризою, стало одним з її проявів. Утім «незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, який вибором автономні права і будував свою державність у союзі з чехами і словаками»³². Ба більше, «юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку»³³.

Затверджений Прагою 11 жовтня 1938 р. перший автономний уряд Закарпаття – Рада Міністрів Підкарпатської Русі на чолі з А.Бродієм (лідером рософільського напрямку у краї, головою Автономно-землеробського союзу) – проіснував лише п'ятнадцять днів, до 26 жовтня. Основну увагу він приділив встановленню меж зі Словащиною з метою приєднання східно-словацьких районів (Пряшівщина) з переважно українським населенням. А у зв'язку з ультимативними вимогами Угорщини до Чехословащини щодо заселених здебільшого угорцями південних теренів Закарпаття, 23 жовтня 1938 р. було прийнято рішення про розв'язання цього спірного питання шляхом проведення плебісциту у краї. Це рішення, однак, виходило за рамки повноважень автономного уряду й суперечило конституційним нормам ЧСР. Водночас стало відомо, що А.Бродій і міністр його кабінету С.Фенцик уже тривалий час таємно співпрацювали з угорською владою у справі відриву Закарпаття від ЧСР. Тоді федеральний уряд звільнив А.Бродія з посади прем'єра, його негайно було заарештовано у Празі за «державну зраду» – зв'язки із ворожими «закордонними елементами» та «профашистську діяльність на користь Угорщини»³⁴.

³² *Вегеш М.М.* Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: У 2 т. – Т.І. – Ужгород, 1997. – С.4.

³³ *Маркус В.* Від народу-племені через автономістські прагнення до державності й соборності // *Культура українських Карпат: традиції і сучасність...* – С.22.

³⁴ *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). – Ч.І. – Ужгород, 1993. – С.81.

26 жовтня 1938 р. новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі уряд ЧСР призначив А.Волошина – лідера українського напрямку у краї. Виразно національний характер сформованого ним уряду викликав активну підтримку з боку світового українства, а також – перехід закарпатських рософілів у відкрити опозицію, що значно ускладнювало діяльність нового уряду.

Про чітку українську спрямованість уряду А.Волошина переконливо свідчило опубліковане 27 жовтня 1938 р. звернення Української народної ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині, Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали». «Ми віримо, – ішлося у документі, – що великий 50-мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»³⁵. Цей маніфест було розцінено, зокрема на Галичині, як заклик до підтримки й допомоги братам-українцям «по той бік Карпат». Так, гаряче підтримав новий уряд Карпатської України й щиро привітав А.Волошина з обранням на «провідника народів Закарпаття» глава греко-католицької церкви у Західній Україні митрополит Андрей (Шептицький). Масові демонстрації на підтримку уряду А.Волошина відбулися у Львові, Станіславі, Коломиї. Було зафіксовано перші нелегальні переходи польсько-чеського кордону галицькими українцями з метою допомоги в розбудові молодого національної держави, які з кінця 1938 р. стали масовим явищем³⁶.

Відомий дослідник міжвоєнної історії Закарпаття М.Болдижар пояснював вибір чехословацькою владою на посаду голови автономного уряду краю політичного лідера українського напрямку так:

«Цьому сприяло ряд факторів: по-перше, призначаючи А.Волошина прем'єром, центральний уряд враховував, що він був освіченою для того часу людиною, мав духовну та світську освіту, і сподівався, що в своїй діяльності він буде керуватися принципами нейтральності та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах; по-друге, уряд добре знав про політичну орієнтацію інших можливих кандидатів у прем'єри і не бажав більше ризикувати, “обпікшись” уже на кандидатурі А.Бродія; по-третє, кандидатура каноніка А.Волошина була підтримана прем'єром словацького автономного уряду католицьким священником Й.Тісо. Отже, волею випадку та в зв'язку з названими вище обставинами, А.Волошин вийшов на арену активної політичної діяльності»³⁷.

Можна погодитися з тим, що А.Волошин дійсно не готувався до такої високої політичної кар'єри. Він сам відверто про це говорив у грудні 1938 р. кореспондентові львівської газети «Діло»:

³⁵ Нова свобода. – 1938. – 27 жовтня.

³⁶ Див.: *Веґеш М.М.* Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Т.П. – Ужгород, 1997. – С.83.

³⁷ *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами... – Ч.І. – С.81–82.

«Сьогоднішня моя праця є такого характеру, про який раніше я ані не думав. Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним. Тепер він чудом скинув з себе апатичність і ця дійсність дає мені силу і відвагу до тієї праці, яку виконую»³⁸.

Водночас слід зазначити, що саме багаторічна освітня, культурна та громадсько-політична праця А.Волошина для і серед рідного народу (він майже двадцять шість років, із 1912 по 1938-й, був директором одного з найпрестижніших у ті часи на Закарпатті навчальних закладів – Ужгородської вчительської семінарії; також був одним із керівників Центральної Руської Народної Ради, яка у травні 1919 р. прийняла рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини; у 1920 р. був у числі фундаторів і керівників товариства «Просвіта»; у 1923 р. заснував і до початку 1939 р. очолював Народно-християнську партію, від якої в 1925–1929 рр. був депутатом чехословацького парламенту тощо), а також високий авторитет та народна підтримка А.Волошина, як і його загалом лояльне ставлення до Чехословаччини, підтримка її конституційних основ, демократичних інститутів, прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра. Тобто цей вибір був цілком закономірним. Із приводу такого призначення чеська газета «Недельні ліст» 27 листопада 1938 р. у матеріалі «Хто є Волошин» інформувала:

«Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признание, що назвав його “батьком народу”. Цієї назви не устійнив ніякий закон – вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію [...] Назначуючи його прем'єром – влада зробила найщасливіший крок»³⁹.

У першому, після призначення прем'єром, інтерв'ю редакторові газети «Нова свобода» 30 жовтня 1938 р. А.Волошин досить детально окреслив основні завдання очолюваного ним уряду:

«Завдань багато... Але перше завдання – це оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народніх мас... Теперішня хвиля диктує нам всім виявити працiвність і дисципліну, полишити національні, мовні та політичні суперечки і всім стати до творчої праці, якої вимагає від нас обов'язок перед рідним народом»⁴⁰.

³⁸ Там само. – С.105.

³⁹ Цит. за: Нова свобода. – 1938. – 4 грудня.

⁴⁰ Там само. – 1938. – 30 жовтня.

Завдання ці через низку суб'єктивних причин та об'єктивних обставин урядові А.Волошина так і не судилося здійснити. Не встиг новий автономний провід Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Згідно з рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р., від Закарпаття до Угорщини відходило понад 12% території – міста Ужгород, Мукачево, Берегове та майже 100 інших населених пунктів, де мешкали близько 175 тис. осіб (у тому числі понад 33 тис. українців)⁴¹. Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду. З листопада 1938 р., ще перебуваючи у Відні, А.Волошин виступив зі зверненням до закарпатців у США та української спільноти всього світу, передавши «Українській пресовій службі» для розповсюдження заклик, де вперше вжив назву «Карпатська Україна»:

«Ми, уряд Підкарпатської Русі, яку велико-держави, що встановили остаточні границі дня 2 листопада 1938 року у Відні, назвали природньо – Карпатська Україна, звертаємося у цю вирішальну хвилину з гарячим закликом до вас, браття і сестри. Відорвання споконвічних наших городів Ужгорода і Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини»⁴².

Уряд А.Волошина змушений був перенести свою канцелярію з Ужгорода до Хуста, що став столицею автономної української держави, розбудова якої розпочалася швидкими темпами й не в останню чергу завдяки безпосередній підтримці та допомозі з боку галицьких українців, котрі масово переходили польсько-чеській кордон, поспішаючи на допомогу своїм закарпатським братам. Зокрема саме за їх активною участі на початку листопада 1938 р. було утворено організацію народної оборони – «Карпатська січ», що являла собою напіввійськове формування (її члени не були озброєні) для армійського вишколу учасників українського національного руху й оборони Карпато-Української держави. Січові відділи (команди), керівництво якими здійснювала Головна команда на чолі з командантом «Карпатської січі» Д.Климпушем у Хусті, виникли практично в кожному більш-менш значному населеному пункті краю, а загальна кількість січовиків становила близько 2 тис. осіб⁴³.

Уже в листопаді 1938 р. Кабінет Міністрів Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію. Він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва та народної освіти, юстиції й комунікацій. Велику роль у діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра С.Росоха та І.Рогач – рішучі люди молодшої генерації. При автономному уряді було створено службу безпеки, управління поліції у Хусті, Українське емігрантське

⁴¹ Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – С.156.

⁴² Цит. за: *Василина Н.* Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни: Нове бачення подій. – Ужгород, 2008. – С.76.

⁴³ *Белень М.* Карпатська Україна в портретах: Науково-популярне видання. – Ужгород, 1998. – С.12–19.

бюро на Карпатській Україні, що «збирає й систематизує заяви українських емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах» і надає карпато-українське підданство, відділ преси та пропаганди, який, зокрема, із метою інформування населення про діяльність уряду видавав «Бюлетень пресової служби»⁴⁴. Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник В.Гренджа-Донський. Політичній та пропагандистській роботі уряд А.Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову держави, так і підривною діяльністю проти неї з боку Угорщини й Польщі. «Нова свобода», наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української Народної Ради до «українського народу Підкарпаття», які видавалися великим накладом та у вигляді окремих листівок. У них наголошувалося на чіткому курсі уряду щодо українізації всього суспільного життя краю, зокрема дедалі наполегливіше порушувалося питання про офіційну зміну назви на «Карпатську Україну».

22 листопада 1938 р. чехословацький парламент ухвалив поправки до конституції країни у формі «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі», який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Чехо-Словаччини. Зазначалося, що Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною країни. Дефінітивну назву самоврядної території встановить закон «Сойму Підкарпатської Русі», і він же встановить «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі»⁴⁵. Проте вже 25 листопада уряд А.Волошина видав розпорядження про запровадження «державної української (малоруської) мови», а наприкінці грудня офіційно дозволив уживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також і назву «Карпатська Україна». Так, по суті, боротьба двох національно-культурних напрямів на Закарпатті завершилася перемогою українського, що стало «милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття»⁴⁶.

Відтепер пріоритетним напрямом політики уряду А.Волошина стала правотворча діяльність, покликана наповнити реальним змістом права автономного краю як суб'єкта федерації у складі ЧСР. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади Кабінету Міністрів Карпатської України до обрання Сойму, реорганізація структури виконавчо-розпорядчої влади на місцях, створення Верховного суду й Вищої державної прокуратури та ін. Водночас розбудова жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян в їхніх конституційних правах (запровадження доволі жорсткої цензури на газети, журнали, закриття ряду рософільських видань та організацій, утворення концентраційного табору

⁴⁴ Див.: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами... – Ч.І. – С.88.

⁴⁵ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. – С.235–241.

⁴⁶ Маркус В. Від народу-племени через автономістські прагнення до державності й соборності. – С.22.

поблизу Рахова, розпуск політичних партій і деякі інші недемократичні заходи) свідчили про авторитарний характер політичного режиму в Карпатській Україні. До речі, ще напередодні Віденського арбітражу, 1 листопада 1938 р., А.Волошин відвідав німецьке представництво у Празі, уважаючи за доцільне поділитися своїми політичними міркуваннями з послом А.Генке, який повідомляв керівництву Третього Райху:

«Прем'єр заявив, що він має намір будувати свій уряд за авторитарними принципами. Ліберальні форми правління приведуть слабозвинутий у політичному і культурному відношенні народ до катастрофи. Тому потрібна тверда рука. Як підготовку таких заходів, вже зразу прем'єр розпорядився заборонити всі політичні партії. Замість них будуть створені національні ради – німецька, українська, руська, угорська, можливо й єврейська... Ми повинні мати вирішальний вплив як на організацію політичного, так і культурного життя у Підкарпатській Русі, та взяти найактивнішу участь у підготовці і проведенні там виборів»⁴⁷.

Такі наміри й дії уряду А.Волошина можна пояснити тим, що внаслідок агресивних дій сусідів (насамперед Угорщини та Польщі, звідки на Закарпаття регулярно засилялися воєнізовані групи для здійснення терористичних актів) внутрішньополітичне становище Карпатської України ставало дедалі більше вибухонебезпечним, а це, своєю чергою, викликало необхідність створення оптимальних умов для оборони й консолідації. Здійснення урядом Карпатської України низки антидемократичних актів було зумовлено також тогочасною політичною кон'юктурою. Третє десятиліття ХХ ст. в Європі позначилося відступом багатьох країн від демократичних цінностей і переходом до авторитарного режиму правління – спочатку в Італії та Німеччині, а згодом у Польщі, Угорщині, інших країнах. Успішний розвиток цієї моделі насамперед в Італії та Німеччині став певним прикладом. Зокрема позитивна динаміка розвитку Німеччини підводила до висновку, що демократія неефективна. Це схиляло до авторитаризму не лише уряди європейських країн, але й народи, котрі лише боролися за власну незалежність. Тому напередодні Другої світової війни загальною тенденцією стало скоочування до авторитаризму, запровадження антидемократичних норм, обмеження конституційних прав і свобод громадян. Не оминула ця тенденція й Карпатську Україну, лідери якої взірцем для закарпатців убачали модель словацької авторитарної держави. Мало того, як стверджують окремі дослідники, націоналісти-радикали в керівництві «Карпатської січі» навіть готували державний переворот проти уряду А.Волошина з метою проведення більш рішучого протистояння празькій центральній владі та представникам чеської адміністрації у краї, які не приховували свого невдоволення активною українізацією Закарпаття.

Завдання, що стояли перед урядом А.Волошина, були дійсно надзвичайно складними. Це вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних

⁴⁷ Михайлович Г. Карпатський гамбіт фюрера // Карпатський Євроміст. – 2002. – 4 липня.

сил, але об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України – як української, так й інших національностей та орієнтацій. Утім досягти цього урядові А.Волошина не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення – активних діячів Організації українських націоналістів, що прибули з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична пронимецька орієнтація Карпатської України, розрив зв'язків, насамперед торговельно-економічних, з іншими частинами Чехо-Словаччини, заострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку компромісів зі своїми агресивними сусідами – Угорщиною та Польщею, надмірне й невинуватене сподівання на підтримку ззовні (насамперед із боку Німеччини) та допомогу української діаспори – теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї.

Придїливши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовки до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу – Союму Карпатської України, уряд А.Волошина за допомогою єдиної створеної політичної, по суті державної, партії – радикального Українського національного об'єднання – успішно їх провів. І хоча результати виборів, які відбулися 12 лютого 1939 р., засвідчили схвалення переважною більшістю закарпатських українців курсу Кабінету Міністрів Карпатської України А.Волошина на утвердження національної державності (265 тис. осіб, або 92,4% виборців, що взяли участь у виборах, проголосували за список УНО, котрий складався із 32 осіб; свідченням того, що люди могли вільно висловлювати свою думку, стало те, що в ряді населених пунктів краю більшість голосів було віддано проти УНО, навіть у столиці Карпатської України – Хусті понад 2 тис. висловилися проти), але вони не змінили внутрішньополітичне становище у краї на краще⁴⁸.

А щодо планів і задумів уряду Волошина у вирішенні проблем господарського й культурного будівництва, поліпшення соціального становища та рівня життя населення краю, то більшість із них так і не було реалізовано. Головна причина цього, слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду, прорахунках і помилках у його діяльності (котрі, дійсно, були), скільки в тому, що за тих внутрішньополітичних і внутрішньоекономічних, а особливо міжнародних умов 1938–1939 рр. у краї й навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Та й часу для цього історія відпустила молодій українській державі занадто мало...

6 березня 1939 р. А.Гітлер прийняв рішення про остаточну ліквідацію Чехо-Словаччини, а 12 березня дав згоду Угорщині на окупацію Карпатської України. Запросивши до себе угорського посла Д.Стояї, фюрер заявив: «Дійте, не повідомляючи про це інші уряди. Дійте швидко, оскільки є й інші

⁴⁸ Див.: *Магочий П.П.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С.147; *Вегеш М.М.* Карпатська Україна 1938–1930 рр. – Т.2. – С.92; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С.316.

претенденти на Підкарпатську Русь [...] Момент для окупації Підкарпатської Русі сприятливий». 14 березня 1939 р. угорський уряд П. Телекі направив офіційній Празі ультиматум із вимогою впродовж доби вивести з Підкарпатської Русі підрозділи чехословацької армії⁴⁹.

Того ж дня ввечері, щойно дізнавшись про проголошення самостійності Словаччиною, що свідчило про остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських військ на кордонах із Карпатською Україною, А.Волошин офіційно проголосив її незалежною державою й назвав склад нового уряду. Примітно, що після цього він зв'язався з президентом ЧСР Е.Гахою, пояснив йому цей вимушений крок і від імені «русинів-українців» подякував за двадцятирічну співпрацю, чого не зробила жодна інша національна спільнота Чехо-Словаччини⁵⁰. 15 березня 1939 р., коли окремі підрозділи угорських військ уже перетнули кордон краю, у Хусті розпочав свою роботу Сойм Карпатської України, на шести засіданнях якого було ухвалено документи історичної ваги. Обравши президентом новоствореної української держави А.Волошина й затвердивши новий уряд, Сойм прийняв два конституційних закони. Зокрема підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою – республікою з президентом на чолі, а також затверджувалися українські державні мова, прапор, герб і гімн, що стало важливим державно-політичним актом. Однак того ж дня, 15 березня 1939 р., Угорщина розпочала загальний наступ, який, незважаючи на героїчний збройний опір формувань «Карпатської січі», уже 18 березня завершився повною окупацією щойно проголошеної держави, що було за тих обставин радше символічним актом, аніж реальною політикою.

Німеччина, на заступництво якої до останнього сподівався уряд А.Волошина, залишила без відповіді відчайдушний заклик обраного президента про надання протекторату Карпатській Україні та її захист від угорської агресії. «Німці ганебно нас обманули!», – так відверто згодом реaguвав А.Волошин на ці події. Не відгукнулися на апеляцію уряду й демократичні держави Заходу, котрі ще недавно, після отримання Закарпаттям автономії, активно обговорювали у пресі «українське питання», зокрема так звані «українські плани» А.Гітлера щодо створення «Великої України» під німецьким протекторатом, подаючи це як уже вирішену справу. Так, упродовж останніх чотирьох місяців 1938 р. британські видання вмістили близько 1 тис. згадок про Карпатську Україну, а французька преса лише у грудні того року опублікувала понад 300 великих статей про Україну й політику щодо неї Німеччини⁵¹.

Тут слід пам'ятати, що Європа в 1938–1939 рр. перебувала під визначальним впливом нацистської Німеччини, спецслужби якої вмiло використовували

⁴⁹ Див.: *Марьина В.В.* Закарпатье как объект международной политики: 1938–1943 годы // Новая и новейшая история. – 2015. – №5. – С.34–35.

⁵⁰ *Кравчук Ш.М., Марценюк Н.М.* Вивчення теми «Закарпаття в складі Чехословаччини» на заняттях з історії України: методичний аспект // Дидактика методики історії. – Вип.3. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.82.

⁵¹ *Пагіря О.* Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

українську проблематику, у тому числі карпатоукраїнську, у пропагандистських схемах для тиску на Угорщину, Польщу, Чехословаччину, СРСР і водночас із метою дезінформації та відвернення уваги західних держав від справжнього напрямку нацистської агресії на континенті. Британський журналіст-міжнародник Л.Лоутон на початку 1939 р. з приводу цього зазначав:

«Протягом останніх кількох місяців Україна – зовсім невідома Західові країна – опинилася в центрі світової уваги [...] Попри загальну, хоча й зрозумілу непоінформованість у цій справі, переважає думка, що від вирішення української проблеми буде залежати доля Європи [...] На сьогодні Німеччина – єдина потужна держава, яка цікавиться тим регіоном [...] Хоч як би там не було, вирішальну роль у проблемі грає реальна німецька сила, наполегливість німецьких інтересів і віра німців у те, що тільки вони можуть подати ту зовнішню допомогу, яка уможливила б українцям визволення з-під Радянського Союзу»⁵².

Тому немає нічого дивного в тому, що в боротьбі з територіальними зазіханнями Угорщини уряд А.Волошина, як і чимало українців та уряди інших європейських держав, змушений був шукати підтримки Німеччини. Ця нетривала дипломатична опора дала можливість на кілька місяців подовжити існування Карпатської України...

Утім жодна країна світу так і не визнала самопроголошеної Української держави. Її залишили на поталу гортистській Угорщині, зробивши вигляд, що це питання – внутрішня проблема останньої. Під час цих подій лише СРСР висловив протест проти розчленування Чехо-Словаччини, у тому числі окупації Підкарпатської Русі. У ноті наркома закордонних справ М.Литвинова німецькому послу в Москві Ф.Шуленбургу від 18 березня 1939 р. з цього приводу зазначалося: «Дії німецького уряду стали сигналом до грубого вторгнення угорських військ у Карпатську Русь і нехтування елементарними правами її населення»⁵³. Засудив угорську агресію як акт насильства і британський посол у Будапешті. Проте ані він, ані міністр закордонних справ Великобританії лорд Галіфакс, ані прем'єр Н.Чемберлен ніколи не висловлювали офіційного протесту на адресу Будапешта. А міністр закордонних справ Франції Ж.Бонне навіть безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було б краще, якби до Праги ввійшли угорці, а не німці⁵⁴.

Водночас на тлі фактичної капітуляції чехословацької армії під час окупації вермахтом Богемії та Моравії відчайдушний збройний опір, який чинили карпатські січовики 40-тисячній регулярній армії Угорщини (вони провели з її підрозділами понад 20 боїв, найбільш запеклий – на Красному

⁵² Лоутон Л. Україна: найбільша проблема Європи: Виступ у Лондоні 1939 р. [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/7/34771/>

⁵³ Год кризиса: 1938–1939 гг.: Документы и материалы. – Т.1. – Москва, 1991. – С.290.

⁵⁴ Пагіря О. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

Полі під Хустом, де загинули 230 січовиків – переважно молодь, семінаристи Виноградівської горожанської школи, а загалом втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, натомість угорці недорахувалися близько 200 воєнків і мали кількасот поранених⁵⁵), вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. З огляду на ці події можна стверджувати, що для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р. й Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Чимало захисників Карпатської України загинули вже після завершення бойових дій – під час угорських репресій.

Отже Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. Упродовж п'яти місяців існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 по 15 березня 1939 рр. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (II) Чехословацької Республіки, а 15 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого та складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців».

Водночас при оцінці цієї історичної події важко не погодитися з твердженнями дослідників, що акт проголошення Карпатської України незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо»⁵⁶. А нетривалість існування Карпатоукраїнської держави пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х рр., що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни. Утім вона вплинула на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяла подальшому розвитку національно-визвольної руху українського народу, залишила свій вагомий слід в історії боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу та цілком правомірно вписана в новітню історію України яскравими сторінками. Не випадково 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності указом Президента України А.Волошину посмертно присвоєно звання Героя України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, зміцнення солідарності та єдності українців у всьому світі. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала у центрі уваги громадськості на інших українських землях, української діаспори у світі та

⁵⁵ Пагіря О. Опір у Карпатах: Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 р. [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>

⁵⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами... – Ч.І. – С.107–108.

багатьох європейських держав, демократичні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців, засудили вторгнення угорських військ до краю як поправлення прав українського народу на самостійне державне життя.

І, нарешті, виникнення Карпатської України як держави також ще раз, як справедливо наголошує М.Вегеш, «продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами у Великій Україні»⁵⁷.

REFERENCES

1. Belen, M. (1998). *Karpats'ka Ukraina v portretakh: Naukovo-populiarne vydannia*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
2. Boldyzhar, M. (1993). *Zakarpattia mizh dvoma svitovymy viinamy (Materialy do istorii suspil'no-politychnykh vidnosyn)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
3. Fenysh, V.I. (2015). *Uhors'ka Rus' i Hannibalova prysiaha Mykhaila Drahomanova: pochatky intelektual'noho zavoiuvannia Zakarpattia Ukrainoiu*. Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU Hoverla. [in Ukrainian].
4. Ferents, P. (2005). *Etnonatsional'na oriientatsiia ukraintsiu Zakarpattia v 20–30-ti roky XX stolittia*. Mukachevo. [in Ukrainian].
5. Harbulova, L., & Lichtej, I. (2017). Miesto emigrantov z Ruska a Halice v etnoidentifikacnych procesoch na Podkarpatskej Rusi v mezivojnovom období. *Cesko-Slovenska Historicka Rocenka*, 2016. Bratislava. [in Slovak].
6. Havrosh, O. *Ukrainofobiia: Viina u hlybokomu tylu*. Retrieved from www.radiosvoboda.org/a/28031143.html [in Ukrainian].
7. Hyidel, E. (2016). *Vypravliannia: Zauvahy na marhinesakh statti V.I.Fenysha Vpravliannia z istoriieiu po-ukrains'ky, abo Yakoiu ne povynna buty istoriia ta istoriohrafia Zakarpattia pislia 1991 roku*. Uzhhorod: Vydavnytstvo Hrazhda. [in Ukrainian].
8. Khudanych, V., & Bodnar, V. (1994). Rus'ka Kraina v 1918–1919 rokakh. *Kul'tura ukrains'kykh Karpat: tradytsii i suchasnist': Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Uzhhorod, 1–4 veresnia 1993 roku)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
9. Khudanych, V.I. (1993). Mizhvoiennyi period v istorii Zakarpattia. *Ukrains'ki Karpaty: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii Ukrains'ki Karpaty: etnos, istoriia, kul'tura (Uzhhorod, 26 serpnia – 1 veresnia 1991 r.)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
10. Kozelchuk, L., & Kravchuk, L. (2018). Zakarpattia u skladi Chekhoslovats'koi respubliky (1919–1939 rr.). *Persha Chekhoslovats'ka Respublika i Ukraina: materialy rehional'noi naukovoï konferentsii, m. Lviv, 20 zhovtnia 2018 r.* Lviv. [in Ukrainian].
11. Kravchuk, O.M. (2007). *Natsional'na polityka Chekhoslovats'koi respubliky. 1918–1929 rr.* Vinnytsia. [in Ukrainian].
12. Kravchuk, Shch.M., & Martseniuk, N.M. Vychennia temy Zakarpattia v skladi Chekhoslovachchyny na zaniattiakh z istorii Ukrainy: metodychnyi aspekt. *Dydaktyka metodyky istorii*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S.V. (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Mahochii, P.R. (1994). *Formuvannia natsional'noi samosvidomosti: Pidkarpats'ka Rus' (1848–1948)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
15. Marina, V.V. (2015). Zakarpat'e kak obekt mezhdunarodnoj politiki: 1938–1943 gody. *Novaja i novejszaja istorija*, 5, 34–35. [in Russian].

⁵⁷ *Вегеш М.М.* Карпатська Україна: Документи і факти. – Ужгород, 2004. – С.228.

16. Martseniuk, R. *Istoriografiiia vidrozhennia ukrainstva na Zakarpatti v 1918–1939 rokakh*. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgirbis_64.exe? [in Ukrainian].
17. Mykhailovych, H. (2002). Karpats'kyi hambit fiurera. *Karpats'kyi Yevromist*. 4 lypnia 2002. [in Ukrainian].
18. Myshanych, O. (1991). *Vid pidkarpats'kykh rusyniv do zakarpats'kykh ukrainsiv*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
19. Myshchak, I. (2008). Zakarpattia naperedodni Druhoi svitovoi viiny u pratsiakh suchasnykh ukrains'kykh istorykiv. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 19, 410–421. [in Ukrainian].
20. Pahiria, O. *Opir u Karpatakh: Yak zakarpatsi boronylysia vid uhors'koi ahresii v 1939 rotsi*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> [in Ukrainian].
21. Pahiria, O. *Yak zakhidna presa ta dyplomaty pysaly pro Karpats'ku Ukrainu*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/> [in Ukrainian].
22. Pipash, V. (2016). Prosvita musyt' buty Berehyneiu ukrainstva. *Zakarpattia online: Blohy*. 10 lystopada. Retrieved from <http://zakarpattya.net.ua/blogs/> [in Ukrainian].
23. Shnitser, I. (2015). Borot'ba slovakiv ta ukrainsiv-rusyniv za avtonomiiu v Chekhoslovachchyni mizh dvoma svitovymy viinamy: spil'ne ta vidminne. *Kapitoly z dejin Podkarpatskei Rusi 1919–1945*. L. Harbulová (ed.). Prešov. [in Ukrainian].
24. Skrypnyk, H. (eds). (2013). *Ukrainsi-rusyny: etnolinhvistychni ta etnokul'turni protsesy v istorychnomu rozvytku*. Kyiv: NAN Ukrainy, MAU, IMFE im. M.T. Rylskoho. [in Ukrainian].
25. Stercho, P. (1994). *Karpato-Ukrains'ka derzhava: Do istorii vyzvol'noi borot'by karpats'kykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh*. Lviv. [in Ukrainian].
26. Tivodar, M. (2016). *Odkrovennia kandydata nauk Fenycha*. Uzhhorod: Vydavnytstvo Grazhda. [in Ukrainian].
27. Tokar, M. (2006). *Politychni partii Zakarpattia v umovakh bahatopartiinosti (1919–1939)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
28. Tokar, M. (2013). Rozhaluzhennia hromads'kykh orhanizatsii Zakarpattia yak proviav hromadians'koho suspil'stva v Pershii Chekhoslovats'kii Respublitsi. *Uzhhorodski cheski naukovii chytannia: istoriia, kultura, polityka, pravo*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
29. Ukhach, V. (2016). Odnodenna derzhava: Podii v Pidkarpats'kii Rusi, Karpats'kii Ukraini yak istoriografichna problema (vybrani aspekty). *Viiskovo-istorychnyi meridian: Elektronnyi naukovyi fakhovy zhurnal*, 1 (11), 5–17. [in Ukrainian].
30. Vanat, I. (1979). *Narysy novitnoi istorii ukrainsiv Skhidnoi Slovacchyny*. (Vol.1). Priashiv. [in Ukrainian].
31. Vasylyna, N. (2008). *Karpats'ka Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh naperedodni Druhoi svitovoi viiny: Nove bachennia podii*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
32. Vehesh, M.M. (1996). *Hromads'ko-politychni vzaïmovidnosyny Skhidnoi Halychyny i Zakarpattia v 1918–1919 rokakh: Materialy do spetskursu dlia studentiv istorychnoho fakultetu*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
33. Vehesh, M.M. (1997). *Karpats'ka Ukraina 1938–1939 rokiv u zahal'noievropeis'komu istorychnomu konteksti*. (Vols.1–2). Uzhhorod. [in Ukrainian].
34. Vehesh, M.M. (2004). *Karpats'ka Ukraina: Dokumenty i fakty*. Uzhhorod. [in Ukrainian].
35. Vehesh, M.M. & Vidnianskyi, S.V. (1998). *Krainy Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy ta ukrains'ke pytannia (1918–1939)*. Kyiv; Uzhhorod. [in Ukrainian].
36. Vidnianskyi, S.V. (1990). Idei slavjanskogo edinstva v istoricheskoi koncepcii A.V. Dukhnovicha. *Kul'turnye i obshchestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kyiv. [in Russian].
37. Vidnianskyi, S. (1994). Zakarpattia u skladi Chekho-Slovats'koi respubliky: perelomnyi etap u natsional'no-kul'turnomu i etnopolitychnomu rozvytku rusyniv-ukrainsiv. *Kul'tura ukrains'kykh Karpat: tradytsii i suchasnist': Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Uzhhorod, 1–4 veresnia 1993 roku)*. Uzhhorod. [in Ukrainian].

38. Vidnianskyi, S., & Petryshche, P. (1993). Politychna diial'nist' emihratsii v SShA naprykintsi 19-ho – na pochatku 20-ho st. ta yii vplyv na doliu ridnoho kraiu. *Ukrains'ka diaspora*, 4, 5–20. [in Ukrainian].

STEPAN VIDNYANSKYJ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relation and
Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), stepanvid@ukr.net

CARPATHIAN UKRAINE AS A STAGE OF UKRAINIAN STATE-BUILDING

Obtaining autonomy of Subcarpathian Rus (Zakarpattia) as part of the Czechoslovak Republic in October 1938 and declaring the independence of Carpathian Ukraine in March 1939 went down in history as a desperate Ukrainians' attempt to recreate national power in a single ethnic territory on the eve of World War II as the beginning of future united Ukraine. These events became the second stage in the Ukrainian struggle for the creation of a national state in the last century, after the Ukrainian revolution of 1917–1921. At the same time, this phenomenon of Ukrainian history caused a lot of falsifications to discredit the significance of state-building processes in Zakarpattia in the late 1930s and still leaves many controversial issues for researchers. Based on an analysis of the significant historiographic heritage and the use of documentary sources on the problem, the article is devoted to the 80th anniversary of the independence of Carpathian Ukraine. It highlights, along with key issues and debates about the history of Carpathian Ukraine, the historical events preceding its independence, in particular, the nature and the genesis of sociopolitical and especially national cultural processes in Zakarpattia. First of all, the article demonstrates the dynamic and complex events in the region after the World War I and during its development in the Czechoslovak Republic in 1919–1939s, which paved the way for the autonomy and independence of Carpathian Ukraine. The author focuses on the historical significance of building Carpatho-Ukrainian statehood, in particular on its influence on the actualization of all-Ukrainian problems in international relations and on the development of national-liberation movement of Ukrainians for a sovereign, independent, integral Nation-State. Despite the short period of Carpatho-Ukraine's history, it has been in the focus of attention of the public opinion on other Ukrainian lands, of Ukrainian diaspora and many European States. A short history of the existence of Carpatho-Ukrainian State was caused by the failure to find a solution to the Ukrainian issue in international relations in the 1930s.

Keywords: *Zakarpattia, Subcarpathian Rus, Carpathian Ukraine, Czechoslovakia, Germany, Rusyns-Ukrainians, ethnonational identity, autonomy, statehood.*

Андрій Блануца

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), andriiblanutsa@gmail.com

Леся Вікторова

докторка педагогічних наук, професорка,
завідувачка кафедри соціальної роботи та інформаційних технологій в освіті,
Національний університет біоресурсів і природокористування України
(Київ, Україна), viktorova17@ukr.net

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ МАЄТКОВИХ КОМПЛЕКСІВ КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (кінець XV–XVI ст.)

Простежується історія формування маєткових комплексів та управлінської діяльності представників князівського роду Чорторийських на Волині й у Великому князівстві Литовському наприкінці XV – у XVI ст. Дослідження спирається на комплекс документів родини Чорторийських із зібрання «Західноруські акти» Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі та матеріали Литовської метрики. Основними дійовими особами, представниками роду Чорторийських, виступають луцький староста князь Федір Михайлович та його син князь Іван Федорович, котрий кілька років (1564–1565 рр.) тримав уряд справи Кийвського воеводства. Установлено тісне переплетіння майнового й суспільного статусу роду в управлінській системі Волині та загалом держави. Рід князів Чорторийських на середину XV ст. посідав одне із пріоритетних місць у соціально-політичній ієрархії регіону й Великого князівства Литовського, а зі здобуттям високих урядів почалося стрімке нарощування земельних комплексів і розбудова господарства.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Волинь, рід Чорторийських, «Західноруські акти», Литовська метрика, маєткові комплекси.

Нашадки династії Гедиміновичів (Ольгердовичів) у Великому князівстві Литовському князі Чорторийські в документальному плані залишили по собі чимало інформації. Традиційно вивчення історії роду можна провадити в кількох вимірах – генеалогічному й публічному. Публічність за сучасними дослідженнями вважається домінантою суспільного життя ранньомодерної доби. Писане право, що стало пріоритетним із першої третини XVI ст. (від запровадження I Литовського статуту 1529 р.), яскраво проявлялося у практичній площині, коли записи до урядових книг були «публічно визнаною формою фіксації соціально-правових дій підданих, які звертаються до влади, і адміністративних дій влади, що приймає рішення»¹.

¹ Див.: Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В.М.Мойсієнко, В.В.Поліщук. – Луцьк, 2013. – С.31.

У пропонованій статті князі Чорторийські досліджуються під кутом їхнього життя й діяльності в публічній сфері на Волині та у суспільно-політичній системі Великого князівства Литовського. Рід цей на середину XV ст. посідав одне із пріоритетних місць у соціально-політичній ієрархії регіону й цілої держави. Про це, зокрема, свідчить один із документів, що відклався в Литовській метриці. Так, у «Порядку написання листів до панів-рад, урядників і всього рицарства, шляхти Великого князівства Литовського» від 1551 р. князі Чорторийські стояли другими після князя Дубровицького у списку, що стосувався Волині². Чорторийські мали тут статус «княжат головних». Його було офіційно засвідчено під час ревізії українських замків 1545 р.³

Джерельну основу дослідження становить масив документів канцелярії ВКЛ, що в історіографії отримали назву «Литовської метрики» (як вхідна, так і вихідна документація). Одним із джерельних комплексів, які проливають світло, насамперед, на майнові/маєткові справи представників князівського роду, є фонд «Західноруські акти», що сформувався у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі⁴. До нього ввійшли, окрім інших актів, відібраних за регіональною ознакою, близько 40 документів про майнові справи представників роду Чорторийських за XVI – першу половину XVII ст. Чимало інформації про публічну сферу життя й діяльності князів міститься в опублікованих литовськими, білоруськими, польськими, українськими та російськими археографами впродовж 1990-х рр. і до сьогодні матеріалах із серії «Литовська метрика». Таким чином, на основі цих, а також уведених у науковий обіг нових документів⁵ спробуємо описати публічну сторону життя й діяльності князів Чорторийських у XVI ст. у хронологічній послідовності.

Імпульсом до написання цієї статті стало евристичне опрацювання одного з фондів (а саме «Західноруські акти») відділу рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі. У результаті визначилося коло осіб, представників роду Чорторийських, яке лягло в основу цього дослідження. Так, основними фігурантами справ були луцький староста (1522–1542 рр.) князь Федір Михайлович (син князя Михайла Васильовича, маршалка двору князя Свидригайла впродовж 1445–1452 рр., брацлавського намісника з 1452 р., а також онук засновника роду – князя Василя Костянтиновича)⁶ та

² Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн.28 (1522–1552 гг.): Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат В.Мяньжынскі, У.Свяжынскі. – Мінск, 2000. – С.193–194.

³ Литовська метрика: Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підгот. В.Кравченко. – К., 2005. – С.120.

⁴ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). – Отдел рукописей (далі – РНБ. ОР). – Ф.293. – Оп.1.

⁵ Див. публікацію: Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підгот. до друку А.Блануца, Д.Ващук. – К., 2016. – 228 с. У цій статті всі посилання робляться на оригінальні матеріали із зібрання РНБ.

⁶ Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. M.Wolski. – Kórnik, 2007. – S.97. У праці Н.Яковенко Ф.М.Чорторийский позначений луцьким намісником (див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С.325).

його син князь Іван Федорович, котрий близько двох років (1564–1565 рр.) посідав уряд справці Київського воєводства⁷. Разом з останнім у документах виступають його дружина – княжна Ганна Кузьмівна Заславська, та дочка – княжна Олена Іванівна, яка стала дружиною новогрудського воєводи-ча пана Остафія Івановича Горностая.

Перший документ фонду «Західноруські акти» датується 4 березня 1528 р. – затвердження великим князем литовським Сигізмундом I Старим комісії для розгляду суперечки між луцьким старостою князем Федором Михайловичем Чорторійським і земським підскарбієм, маршалком та писарем Великого князівства Литовського паном Богушем Боговитиновичем із приводу будівництва першим замку в урочищі Білеве на Волині. Приводом створення господарем комісарського суду стала скарга Богуша Боговитиновича, подана на князя Чорторійського, який, за словами земського підскарбія, незаконно збудував замок в указаному урочищі нижче ставка й села Білева, що належало до Жуківського двору, наданого великим князем у тримання Боговитиновичу⁸. Луцький староста заперечував доводи позивача та пояснював свою правоту тим, «иже то есть городище влостное его монастырское⁹, а не Белево, и никды за нас к дворѣ Жуковскомѣ с тым селом недерживано»¹⁰.

Як видно з судової практики XVI ст., призначення комісарських судів було доволі поширеним явищем. Здебільшого, такий суд вирішував суперечки і спори в майнових/маєткових справах¹¹. У нашому випадку великий князь литовський затвердив суддів зі сторони пана Богуша Боговитиновича у складі князів Юрія Івановича та Івана Андрійовича Дубровицьких, Василя Федоровича Четвертенського, панів Боговитина Петровича, Андрія Лозки, Федора Гулевича й великокнязівського писаря Михайла Васильовича Свинюського, а князя Федора Михайловича Чорторійського – дворного маршалка князя Андрія Михайловича Сангушковича, дворного підскарбія пана Івана Андрійовича, троцького городничого князя Петра Михайловича, перелайського намісника Юхна Волчковича та волинських зем'ян Михайла

⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. ... – С.325.

⁸ Це надання пан Богуш Боговитинович отримав від Сигізмунда I Старого 19 листопада 1516 р. (див.: Росийский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.7. – Л.1175–1175-А). Наступним днем датується відповідне підтвердження привілею (див.: Там же. – Ед. хр.22. – Л.1 об. – 2 об.; опубл.: Lietuvos Metrika: Knyga №22 (1547): Užrašimų knyga 22 / Parengė A.Blanutsa, D.Vashchuk, D.Antanavicius. – Vilnius, 2010. – P.10–11).

⁹ Див.: РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.134. – Л.1–1 об.

¹⁰ Там же. – Ед. хр.35. – Л.1.

¹¹ Блануца А. Судові справи про маєткові спори у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: фактор судової бюрократії // Dziejе biurokracji / Pod red. A.Góraka, K.Latawca, D.Magiera. T.IV. – Cz.1. – Lublin; Siedlce, 2011. – S.101–110; Його ж. Роль «адвокатів» у судових справах шляхти Великого князівства Литовського (1529–1566 рр.) // Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – К.; Тернопіль, 2013. – С.36–38; Його ж. Місцеві урядники у судових земельних справах у Великому князівстві Литовському у період дії Першого Литовського статуту // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць: Записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип.26. – Рівне, 2015. – С.13–20; Його ж. «У права мовити и справедливости доводити»: інститут захисту у 60–70-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському // Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – Т.ІІІ. – К., 2015. – С.88–115.

Семашковича й Тихна Козинського. Як бачимо, склад комісарського суду був вельми представницьким.

Сигізмунд I Старий призначив термін розгляду справи «на ден с(вя) того Михайла рѣского свата приидѣшого индикта третезого» на умовах «под страченемъ права», окрім за умови призову до земської служби або хвороби суддів, а також видав їм інструкцію, яка полягала в тому, що за неявки на комісарський суд однієї зі сторін, вирішення справи покладалося на сторону, котра з'явиться. Господар також повідомляв: «А мы до них писали, как вы там на тот рок выедете, ажбы они перед вами кѣ праву стали и права бы были послушны во всемъ»¹². Про рішення суддів нічого невідомо (принаймні поки що його не віднайдено). Утім, вочевидь, комісарський суд відбувся й суперечності було розв'язано, про що опосередковано свідчить один із документів¹³.

Звернувшись до актів Литовської метрики часів старостування Федора Васильовича Чорторійського, можемо побачити, як князь намагався компактно формувати родинний маєтковий комплекс на Волині. Так, один із перших привілеїв на маєтності він отримав із рук Сигізмунда I Старого. Зокрема документом від 15 червня 1511 р. господар пожалував Федора Михайловича містом Літовижем із вийтвством і монастирем Св. Миколи та селищем Зчарками у Володимирському повіті. Великий князь литовський цим же актом надавав право проводити в Літовижі два щорічних ярмарки й мати щотижневий торг по вівторках¹⁴.

29 липня 1525 р. датовано підтвердний лист Сигізмунда I Старого, яким великий князь санкціонував договір обміну землями та маєтностями князя Ф.Чорторійського з луцьким і острозьким владикою Кирилом. Транзакція, як видно з умов договору, була вигідна обом землевласникам. Луцький староста поступався луцькому й острозькому владичі своїм отчизним маєтком Коршовим «для тоє причины, ижъ тоє именьє его к церкви Божьей Светому Дмитрею было споручъ», а церковник «напротивку того далъ ему именьє церковное на имя Демяново, што было теж споручъ кн(я)зю Федору къ его именью ко Мъстишину», а також ще й землю храму Св. Іоанна Богослова, яка межувала з двором Мстишиним. Свою заміну князь і владика між собою «делали меречи земли в лыко, колко княз Федор земли церковное к своему еменю взяли, толко теж своеє земли к той церкви Божей отмериль»¹⁵.

¹² РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.35. – Л.1.

¹³ Там же. – Ед. хр.133. – Л.1. («Іа, Иванъ Федорович Чорторыский, сознавамъ самъ на себе листом моим, што есмо вчинили зъ его м(и)л(о)стью кн(я)земъ Фридрихомъ Глѣбовичом Пронским, воеводоу киевскимъ, и малжонькою его м(и)л(о)сти кн(я)г(и)ни Федоровою Б(о)гушовною вгуду и постановене промежку имѣней наших их м(и)л(о)сти имѣнз Жуковского, а моего Белгородского, на которую вгуду листы промежку нас обѣхъ сторон достаточне и широче меновите описаны и дань»).

¹⁴ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.22. – Л.8. Опубл.: Lietuvos Metrika: Knyga №8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A.Baliulis, R.Firkovičius, D.Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P.444–445; Knyga №9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz. – Vilnius, 2003. – P.72–73; Knyga №22 (1547): Užrašymų knyga 22. – P.16–17.

¹⁵ Lietuvos Metrika: Knyga №12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D.Antanavičius, A.Baliulis. – Vilnius, 2001. – P.402–403.

У лютому 1526 р. князь Федір Михайлович виклопотав у Сигізмунда I Старого підтвердний лист на кілька об'єктів нерухомості, набуті в різний спосіб. Так, луцький староста отримав підтвердження на Пересопницький монастир із належними до нього землями (успадкував від своєї матері, якій вона здобула доживотним правом із рук великого князя Александра Ягеллончика, а по її смерті господар дав самому князю Федору в його «подавань»), на куплений у князя Івана Івановича Корецького і його дружини Федки їхній «отчизний» маєток Суск та подаровану волинським зем'янином Степаном Кунаховичем Гущею третю частину маєтку Колнятичі. Великому князеві литовському Ф.М.Чорторійський представив, відповідно, усі належні документи: привілей Александра Ягеллончика на Пересопницький монастир, купчий лист князя І.І.Корецького на Суск та записний лист С.К.Гуці на третину Колнятич¹⁶.

У наступні роки князь розширював свої володіння шляхом купівлі й отримання нових маєтностей у дар та заставу. Зокрема 13 листопада 1530 р. датується оригінальний лист волинського зем'янина Семена Гринкевича Гавсовича, яким він дарував Ф.М.Чорторійському третину викупленого у свого брата Федка Гринкевича Гавсовича маєтку Тудорова, а решту володіння віддавав у позиттеву заставу у сумі 80 кіп литовських грошів¹⁷. По суті, це був прихований договір купівлі-продажу, до чого вдавалися шляхтичі, обходячи записану в I Литовському статуті заборону на продаж більше, ніж третини родового маєтку¹⁸. У 1534 р. ще один волинський зем'янин, Лазар Васкович Ясеницький, подарував князеві третю частину маєтку Ясиничі в Луцькому повіті. Цю інформацію знаходимо у підтвердному листі Сигізмунда I Старого від 1 березня 1534 р., яким він підтвердив договір дару Ф.М.Чорторійському¹⁹.

Улітку 1534 р. князь Федір Михайлович звернувся до великого князя литовського з проханням звільнити його від земської служби, обумовлюючи таке прохання різким погіршенням зору ще на сеймі ВКЛ та «ино, дей, таа фороба еше его неоминдла и болшей кѡ шкоде здорова его привела». Сигізмунд I Старий постановив «тую слѡдѡжбу нашѡ на свое мѣстце маєт он послати с(ы)на своего, кн(я)за Ивана, так слушне и радне, како бы сам мел ехати с тым почтом слуг своихъ, которыи повинен з ымѣней своих водле реистров земских ставити» і направив листа литовському гетьманові панові Юрієві Миколайовичу Радзивілл (від 27 червня 1534 р.), в якому наказував йому: «Твоя бы м(и)л(о)сть ѡ том вѣдал и того с(ы)на его со всеми слугами его на той службе н(а)шой при собѣ мель»²⁰.

¹⁶ Ibid. – P.436–437.

¹⁷ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.43. – Л.1–2 об.

¹⁸ Bardach J. Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S.120–139; Блануца А. Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському статуті та її реценція до кінця XVI ст. // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / I.Valikonytė, L.Steponavičienė. – Vilnius, 2005. – P.99–106.

¹⁹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Ед. хр.17. – Л.547–547 об. Опубл.: Lietuvos Metrika: Knyga №17 (1530–1536): Užrašymų knyga 17 / Parengė L.Karalius, D.Antanavičius. – Vilnius, 2015. – P.412–413.

²⁰ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.69. – Л.1–1 об. Опубл.: Памятники истории Восточной Европы: Источники XV–XVI вв. – Т.VI: Радзивилловские акты из собрания Российской

Інші документи вказують на високий статус князя у державі. Зокрема про це свідчить лист Сигізмунда I Старого, яким він у травні 1514 р. розпоряджався щодо прибуття членів панів-рад на з'їзд до Єйшишок, в якому князь Ф.М.Чорторійський у реєстрі направлених листів числився окремо від решти князів, панів і зем'ян Волинської землі²¹. Тож попередні заслуги його на урядовій службі, вочевидь, було враховано при звільненні від військової служби на схилі літ. Розпорядний лист великого князя литовського демонструє засадничі основи шляхетського землеволодіння в Литві – відбування військової служби у винагороду за отримані від влади землі та маєтності²².

Актова документація земських і ґродських судів Луцького повіту проливає світло на діяльність князя Ф.М.Чорторійського як урядника, у нашому випадку у статусі луцького старости. Хоча своє старостування завершив 1542 р., утім його публічні документи (судові вироки) волинська шляхта активно використовувала в різного роду судових тяжбах пізнішого періоду. Так, лист луцького старости Ф.М.Чорторійського мав вагоме значення у тривалій справі між спадкоємцями родин луцьких шляхтичів Семена Барсана й Марка Жоравницького. Ця тяжба затяглася на понад 50 років (1530–1580-ті рр.) і на завершальному етапі (1584 р.) розглядалася в Луцькому земському суді. Лист луцького старости допоміг розкрити суть справи²³. Подібний судовий лист князя став у пригоді під час розгляду у червні 1585 р. в Луцькому земському суді скарги шляхтича Тихона Васильовича з родичами на його двоюрідного брата Марка Збранного за привласнення їхньої спадщини у селі Княгинині (Т.Васильович поклав перед земськими суддями судовий лист князя Федора Михайловича Чорторійського, луцького старости, перед яким али справу Zenko Чаруковський і дружина його «з братією своєю», паном Павлом, паном Іваном та Олехном Княгининськими, про маєток Княгинин «під датою місяця лютого четвертого дня, індікта першого»)²⁴.

Наступний та інші документи фонду «Західноруські акти» стосуються сина Федора Михайловича – князя Івана Федоровича Чорторійського, який успадкував батькові володіння на Волині. Конфлікти й суперечності маєткового характеру часів свого батька, як бачимо з наступних документів, йому вдалося владнати. Спочатку спільно зі своїм старшим братом князем Олександром Федоровичем Чорторійським він відсудив «отчизний» маєток Стволовичі у Беати Острозької. Край затяжній справі поклав своїм вироком від 29 березня 1546 р. Сигізмунд II Август²⁵.

національної бібліотеки: Первая половина XVI в. / Сост. М.М.Кром. – Москва; Варшава, 2002. – С.82–83.

²¹ Lietuvos Metrika: Knyga №7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7 / Parengė I.Parienė, L.Karalius, D.Antanavičius. – Vilnius, 2011. – P.304.

²² Див.: *Благуца А.* Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник. – Вип.12. – К., 2009. – С.456–467.

²³ *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009. – С.25–26.

²⁴ Там само. – С.156–159.

²⁵ *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546): Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В.Мяньжынскі.* – Мінск, 2008. – С.83–85.

У лютому 1548 р. князь уклав черговий договір зі спадкоємцями пана Богуша Боговитиновича – київським воєводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським, який став власником Жуківського двору, узявши за дружину дочку Боговитиновича Федору Богушівну. Спершу між землевласниками було залагоджено попередній конфлікт щодо Білогородського та Жуківського маєтків. Утім згодом довелося вирішувати наступну суперечку, яка сталася з пересопницькими підданими князя Чорторійського – вони без відома й дозволу князя Пронського ловили рибу у Кривецькому ставку, що під Жуківським замком. Чорторійський, «чиначи досыт той вгоде н(а)шой, симъ теперешним листомъ моим то описую, иж архимандрит мой пересопницький ани люди манастрыра Пересопницкого в том став Кривецкий, который под замком их м(и)л(о)сти Жуковскимъ, никоторыми причинами вступовати ани в него въезжчати и рыб ловити немают кавно, ани злодѣйскимъ обычаемъ» і зобов'язувався карати зловмисників як злодіїв. Даний гарантійний лист князь І.Ф.Чорторійський із власноручним підписом і скріплений печаткою видав київському воєводі та його дружині²⁶.

Улітку 1548 р. князь Чорторійський остаточно примирився з київським воєводою, про що свідчить черговий договір щодо ставків на спірних землях власників. Він по суті залагоджував конфлікт, ініційований ще його батьком. Так, луцький староста Ф.М.Чорторійський, як описано в документі, засипав ставок на річці Стублі нижче замку й містечка Білогородки до берега та землі Жуківського маєтку князя Ф.Г.Пронського. У результаті було затоплено чимало жуківських полів і сіножатей, через які прокладено нову дорогу до греблі. Було також затоплено Жуківський ставок вище села Білева, яке тримав боярин київського воєводи Офанас Рожка, чим завдано великих збитків, адже «на которомъ ставу на гребли было звечистое мыто коловоротное и млын с которого мыта и млина половина прихожывала на манастыр мой Пересопницкий, а половица мыта и со млына прихожывала на замок ихъ м(и)л(о)сти Жуковский»²⁷.

Київський воєвода звернувся до королівського суду з позовом на князя І.Ф.Чорторійського. Останній, «ставшы на позвы короля е(го) м(и)л(о)сти и нехотачы са зъ их м(и)л(о)стыю правомъ обходити, вчинил есми зъ е(го) м(и)л(о)стыю кн(я)земъ воєводою вмову, хотачы зъ их м(и)л(о)стыю вгодливымъ обычаем в том наложити»²⁸. Знову справу було переведено на комісарський суд, який призначив великий князь литовський («рокъ зложили есмо на ден Сватога Петра, которе свато было в ындикте постому»). Зі сторони І.Ф.Чорторійського судьями виступили князь Василь Іванович Курцевич і пан Петро Богданович Загоровський, а зі сторони Ф.Г.Пронського – ковельський староста пан Богдан Михайлович Семашко й пан Петро Чаплич. Справу вирішили полюбовно, про що винесено обопільно вигідну постанову, за якою князеві Чорторійському відходив ставок

²⁶ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.133. – Л.1–1 об.

²⁷ Там же. – Л.1.

²⁸ Там же. – Л.1–1 об.

на Стублі, а княгиня Федора Богущівна як компенсацію отримала інший ставок поблизу села Білева²⁹.

Додаткові гарантії щодо виконання постанови комісарського суду надавалися в договорі зарукою, яка визначалася у сумі по 1000 кін литовських грошів на короля й на київського воеводу. Солідна зарука не лише забезпечувала в майбутньому компенсацію за порушення умов договору, а й ілюструвала поширену у Великому князівстві Литовському правову процедуру³⁰. Публічності договору надавали печатки як самого князя Ф.Г.Пронського, так і комісарських суддів³¹.

Під тією ж датою 30 червня 1548 р. зі своєї сторони київський воевода видав листа з аналогічним змістом І.Ф.Чорторийському. У ньому Ф.Г.Пронський надавав такі ж гарантії непорушності договору князеві Чорторийському, забезпечуючи зарукою в 1000 кін грошів на князя й короля³².

Укладена між князями-землевласниками угода мала покласти край суперечностям. Утім її живучість і практична реалізація зафіксованих умов мала пройти перевірку часом. Понад шість років сторони дотримувалися умов, допоки наприкінці грудня 1554 р. князь Пронський не змушений був звернутися до королівського суду зі скаргою на київського воеводу про порушення ним домовленостей, згідно з якими дозволялося підданам князя Чорторийського проїжджати дорогою через Жуківський маєток Пронського та на збір мита. Сигізмунд II Август, вивчивши матеріали справи, виніс вирок, яким зобов'язував київського воеводу, «ажбы в(а)ша м(и)л(ость) и теперь водле ѡбвазана и листов своих, которыми са есте под заруками ѡписали (договір від 30 червня 1548 р. – А.Б.), тоє дороги через поля и сеножати имена в(а)шого Жуковского ему и людем его так теж и людем ѡбаполнымъ до имена его Белаягорода ездити не заборонали и мыта з них никоторого не брали, и врадникомъ своимъ того чинити не допускали, и во всемъ к нему в том са заховали, водле вгоды и постановена перед приателми в(а)шими вчиненое конечно, како бы он в томъ себе не шкодовал и намъ ѡ том болшей того причины

²⁹ Там же. – Л. 1 об. («А так ка в жадное право не вступуючы просил его м(и)л(ости) кн(я)з Фредрыха Глебовича Пронского, воеводы киевского, и малжонки его м(и)л(ости), кн(я)г(и)ни Федоры Б(о)гушовны, ижбы их м(и)л(ость) рачили тот став, который отец мой занал на рече Стубли к земли имена их м(и)л(ости) Жуковского, мнѣ поступити. Ез(о) м(и)л(ость) кн(я)зь воевода и малжонка его м(и)л(ости) кн(я)гиня Федора Б(о)гушовна за жаданем моим и приателей н(а)шых то вчинити и тот став мнѣ поступити рачили на вечность. На штож и лист свои их м(и)л(ость) под печатми своими и под печатми тых приателей н(а)шых вышей написаных мнѣ дати рачили, в котором листе ез(о) достаточне и шырей выписано. А на поступил есми их м(и)л(ости) на ставу Жуковскомъ, котрый подле села Белева, што былъ отец мой затопилъ своимъ ставомъ нижнимъ, мыта и и со млина мѣрки которого мыта и со млына половина прихожывали на манастыр мой Пересопницкий, маєт его м(и)л(ость) кн(я)зь Фредрыхъ Глебович Пронский, воевода киевский, тот став Жуковский подле села Белева сыпати и млыны мѣти, и мыто на гребли брати, и тот став спускати и рыбы ловити, и его вживати такъ, како са его м(и)л(ость) налепей видети будетъ на вечные ч(а)сы его м(и)л(ость) самъ и малжонка его м(и)л(ости) кн(я)гини Федора Б(о)гушовна, дети и потомки их м(и)л(ости)»).

³⁰ Див.: *Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // Czasopismo Prawno-Historyczne.* – Т. XXXVII. – З. 2. – 1985. – S. 123–137; *Idem. Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII w.* – Warszawa, 1993. – 193 s.

³¹ РНБ. ОР. – Ф. 293. – Оп. 1. – Ед. хр. 133. – Л. 2.

³² Там же. – Ед. хр. 136. – Л. 1–4 об.

жалувати не мелъ»³³. Таким чином, великий князь литовський обмежився лише забороною вчиняти протиправні дії, не застосовуючи поки що заруку.

Про механізм виплати сребщини з волинських володінь І.Ф.Чорторійського свідчить квит від 6 листопада 1548 р., виданий князеві господарським скарбником і віленським ключником Стефаном Андрійовичем Велковичем щодо отримання ним сребщини за другу половину 1548 р. з волинських маєтків Шибського, Клевані, Білгородки, Шеплі та Корелич. Згідно з документом, князь сплатив «со всичхъ дворцов, прислухающих к тымъ именамаъ, от трехсот сох и пяти сох по чотыри гроши, от шести коней боарских по дванадцати грошей, от осмьнадцати домов по два гроши, от шестидесят и трех огородников по грошу – сумою тог(о) дали двадцат копь и три копы и одиннадцат грошей»³⁴. Окрім указаних маєтків, він сплатив сребщину з «церковних людей» Земенського монастиря від 52,5 сох по 4 гроші, від 25 городів – по 1 грошу, усього сумою 3 копи і 55 грошів, а також від 70 прибулих сох по 4 гроші, від 14 городів – по 1 грошу, та з людей князя Кузьми Заславського, яких він отримав у спадок від своєї дружини княжни Заславської, 4 копи і 54 гроші – усього сумою 32 копи грошів³⁵. Загалом князь І.Ф.Чорторійський зі своїх волинських володінь сплатив до господарського скарбу 35 кіп і 55 литовських грошів, досить солідну суму на середину XVI ст. У родовому маєтку Чорторійських Клевані, як свідчать документи, Іван Федорович розбудував замок. Інформацію про це містить скарга князя від 5 лютого 1562 р. до Луцького гродського суду на луцького єврея Рабевича, в якій йшлося про те, що останній не представив скаржникові звіт про кошти, призначені на будівництво Клеванського замку³⁶.

У судових книгах Литовської метрики відклалися документи, які демонструють землевласницький статус І.Ф.Чорторійського. Так, дізнаємося про набуття шляхом купівлі третини та отримання у заставу двох третин волинських маєтків Войсеч і Вечин від зем'янки Ждани Федорівни Войсецької. Інформація про таку транзакцію потрапила до судового вироку Сигізмунда II Августа від 12 червня 1559 р., яким великий князь литовський залишив І.Ф.Чорторійського при купівлі вказаних маєтків. До судового рішення справа дійшла в результаті ініціювання Ж.Д.Войсецькою неправомірних дій із маєтностями. Попри те, що вона вже раніше продала третину й заставила дві третини Войсецького та Вечинського маєтків Чорторійському, пізніше оформила дарчу угоду, за якою вказані володіння мали перейти до великокнязівського домену, адже вони були свого часу пожалувані великим князем литовським чоловікові Ждани Федорівни – Михайлові Войсецькому. Звісно, що в результаті таких дій волинської зем'янки порушувалися права князя Чорторійського, який і звернувся до великого князя литовського з судовим позовом³⁷.

³³ Там же. – Ед. хр.146. – Л.1–1 об.

³⁴ Там же. – Ед. хр.138. – Л.1.

³⁵ Там же.

³⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.4. – Арх.33.

³⁷ Lietuvos Metrika: Knyga №37 (1552–1561): Užrašymų knyga 37 / Parengė D.Baronas. – Vilnius, 2011. – P.278–279.

Два роки по тому вказані маєтності знову стали предметом оскарження у суді. Зокрема 15 жовтня 1561 р. до Луцької замкової книги було внесено запис: князь Дмитро Олександрович Буремський спільно зі своїм зятем Федором Хмарою Миловським і його дружиною Мариною Олександрівною (сестра Д.О.Буремського) оскаржували маєток Войсеч, який начебто був їм «материзною»³⁸. Поки що нам не вдалося віднайти рішення у цій справі. Про високий статус князя в майновому та публічному сегментах свідчить документ від 19 вересня 1561 р. (тестамент Василя Семашка), унесений до Луцької замкової книги спадкоємцями небіжчика. У диспозиційній частині зафіксовано позичку у сумі 40 кіп литовських грошів, що їх Семашко заборгував князеві І.Ф.Чорторійському, яку позичальник відобразив у своєму тестаменті³⁹.

Наприкінці 1561 р. І.Ф.Чорторійський отримав у дар від луцького господарського зем'янина Василя Чижевича Тушебинського третю частину Тушебинського маєтку⁴⁰, а дві третини – у заставу у сумі «полтретяста» кіп литовських грошів до часу повної виплати⁴¹. По суті, це була прихована дарча угода на всю частину Тушебинського маєтку, якою володів луцький зем'янин. На високий суспільний статус князя вказує лист луцьких шляхтичів Михайла і Криштофа Богуфаловичів Лабунських, унесений до луцької замкової книги 14 грудня 1561 р. За документом І.Ф.Чорторійський набував статусу їхнього опікуна, ставши одним із чотирьох (поряд із князем Богушем Федоровичем Корецьким, старостою луцьким, брацлавським і вінницьким, а також шляхтичами Луцького повіту Михайлом Єловичем Малинським, Гарасимом Дахновичем) шанованих у повіті опікунів⁴².

Як і його батько, князь Іван Федорович виконував урядові доручення. Зокрема у квітня 1560 р. він за наказом Сигізмунда II Августа очолив комісію у прикордонних земельних спорах між підданими великого князя й волоського воеводи. До складу комісарського суду ввійшли брацлавський і вінницький староста князь Богуш Федорович Корецький, кременецький староста пан Петро Михайлович Семашко та волинський зем'янин Михайло Єло Малинський. Сигізмунд II своїм листом від 30 квітня 1560 р. наказував справцям мит волинської комори Іванові Яцковичу та Іванові Олехновичу Борзобагатим Красенським видати з митних грошей: І.Ф.Чорторійському – 60, Б.Ф.Корецькому – 40, П.М.Семашку – 30, М. Єлу Малинському – 20 кіп грошів⁴³. Того ж року І.Ф.Чорторійський виклопотав у Сигізмунда II дозвіл на звільнення від господарських і військової земської служб, мотивуючи це станом свого здоров'я. Великий князь литовський задовольнив прохання та увільнив князя від усіх служб⁴⁴.

³⁸ Луцька замкова книга 1560–1561 рр. ... – С.447–448.

³⁹ Там само. – С.415–417.

⁴⁰ Там само. – С.466–467.

⁴¹ Там само. – С.467–468.

⁴² Там само. – С.493–494.

⁴³ Lietuvos Metrika: Кнуга №37 (1552–1561): Užrašymų knyga 37. – Р.351.

⁴⁴ Ibid. – Р.378 («Зъ служъбы нашео г(о)с(по)д(а)рьское и земъское и военъное самог(о) его особу вызволяемъ до того часу поколе он с тое форобы выздоровееть. Ведже онъ почотъ слугъ

У своїх володіннях І.Ф.Чорторійський реалізував аграрну реформу, закріплену в «Уставі на волоки»⁴⁵. Про це свідчить квит королівського мірчого Казимира Ледницького від 3 серпня 1561 р. щодо отримання ним 60 кіп литовських грошів від князя Чорторійського за виконані заміри в маєтках Клевань, Білево та навколишніх селах. У документі також вказано, що мірчий не завершив помір волок і тому указаним квитом гарантував до осені 1561 р. «с той померы доправивши и реєстра справивши, кн(я)-зю Ивану их *отдати*, и каждую волоку самому *эг(о) м(и)л(о)сти* або кому *будет от его м(и)л(о)сти* злецоно *оказат*»⁴⁶. Причому обумовлювалися умови виконання волочної поміри: якщо виявиться більше волок, за які вже заплатив князь, тоді він має доплати, а в разі «естли бы са и потом показало помера неслушнаа за недозрнемъ моимъ и мерников моихъ, тогда и будѣ повинен за своим влостнымъ накладомъ зас перемерити». Князь також мав забезпечити мірників при виконанні обов'язків кіньми, волами та сокирами⁴⁷.

Як показує практика поземельних відносин у шляхетському середовищі Волині та інших регіонів Великого князівства Литовського, перманентно виникали конфлікти на фоні землеволодіння⁴⁸. Так, у документах зафіксовано, що на землі Сернського маєтку князя І.Ф.Чорторійського чинили «збитки і шкоди» степанський урядник та піддані володимирського старости князя Костянтина Костянтиновича Острозького. На скаргу І.Ф.Чорторійського в листі від 8 березня 1557 р. великий князь литовський Сигізмунд II Август наказував володимирського старости заборонити завдавати шкоду підданним Сернського маєтку⁴⁹. Наступного року виник конфлікт між підданими І.Ф.Чорторійського та пана Петра Кухмистровича Дорогостайського. Так, у заяві князя до Луцького гродського суду від 11 жовтня 1558 р. він скаржився на напад і грабунок його підданих урядником останнього⁵⁰.

Тривав земельний конфлікт на суміжних володіннях князя І.Ф.Чорторійського з луцьким, брацлавським і вінницьким старостою князем Богушем Федоровичем Корецьким. Із маєтку Холопи, як свідчить документ, піддані першого вступали у ґрунт маєтку Моквин і Ненятинський Острів другого. Вирішення справи було покладено на приятельський суд. Утім

своихъ jako повинен з *именеи* своихъ ставити завъжды, кгда потреба будетъ, на воину посылати маєть прыставивши к нимъ якого чоловіка доброго и годного шляхтича»).

⁴⁵ Див.: Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – 62 с.; Його ж. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 318 с.

⁴⁶ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.169. – Л.1.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Блануца А. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – №4. – С.89–98.

⁴⁹ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.150. – Л.1 («Аж бы еси враднику своему степанскому и подданым тамошним в земли имени его Сернського вступовати и оноу пуци пустошити и зверу з нее выгонати не казал. А которыи будѣт подданыи твои подданым его сернскимъ в чом кривды починили, твоа бы м(и)л(о)ст подданым его оных людей своих, до которых имъ дело будет, право давалъ и справедливост не отволочную чинил водле статуту права земского, жебы он (кн. І.Ф. Чорторійський – Авт) болшь того ѿ томъ нам не жаловал»).

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50.

листом від 8 жовтня 1562 р. великий князь литовський Сигізмунд II Август повідомляв І.Ф.Чорторийського про перенесення розгляду справи на день Св. Миколая Зимового, оскільки Б.Ф.Корецький, повертаючись із війська, не встигав вчасно прибути на суд, про що він повідомив господареві та просив надати йому «отрочний» лист⁵¹.

Суперечності й конфлікти навколо володінь І.Ф.Чорторийського розросталися. Щоб мати докази порушення кордонів його маєтностей і розміри завданих збитків, князь виклопотав у Сигізмунда II Августа, щоб той «на огледанье тыхъ шкод и на подаванье листовъ нашихъ г(о)с(по)д(а)рскихъ и владовыхъ вижомъ дворанина н(а)ш(о)го ему придали», адже маєткам І.Ф.Чорторийського від його обопільних сусідів «кривди і шкоди» великі чиняться. Великий князь литовський наказав господарському дворянинові (в листі від 22 лютого 1563 р. ім'я не зазначено) стати вижем, оглянути та вписати в реєстр усі збитки, завдані володінням Чорторийського⁵². Вочевидь, двірний маршалок, підскарбій і писар ВКЛ пан Остафій Волович виконав доручення Сигізмунда I.

Із метою вирішення маєткових конфліктів нерідко укладалися союзницькі договори. Як правило, патрони зобов'язувалися допомагати і сприяти своїм клієнтам захищати їхні володіння від посягання ворогів чи конкурентів. У кількох наступних документах саме й убачається один зі способів такої допомоги, яку князь І.Ф.Чорторийський надавав луцькому та острозькому єпископові Маркові Васильовичу Жоравницькому. Як видно з документа від 25 квітня 1563 р., Медковське дворище, що належало соборній церкві Св. Іоанна Богослова, продане свого часу луцькій єпископії предками князя Чорторийського, потерпало від постійних нападів урядників і підданих княгині Ілліної Ровенської. Це дворище не мало територіальної прив'язки до основних церковних володінь єпископії та було відірване від основного масиву маєтностей Чорторийських («которое дворище лежит в кгрунте имена его м(и)л(о)сти кн(я)з(а) Ивана Федоровича Чорторыского Рубецкомъ»), тож залишалося вразливим. Таким чином М.В.Жоравницький домовився з І.Ф.Чорторийським про віддання останньому Медковського дворища у володіння на умовах оренди⁵³. Відтепер церковна маєтність бралася під опіку й захист князівської родини, а орендний договір був по суті юридичним документом, що давав право на володіння нею. Причому в документі не вказувався кінцевий термін оренди, що додатково підтверджує основні мотиви укладення договору – узяття під протекцію церковної маєтності. Зі свого боку князь І.Ф.Чорторийський видав М.В.Жоравницькому свій зобов'язальний

⁵¹ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.171. – Л.1.

⁵² Там же. – Ед. хр.172. – Л.1 («Аж бы еси на вси sprawy его обещаымъ вижомъ ему былъ и всихъ кривдъ и шкод, от кого бы са колвек именьямъ его дедали, огледал и на реестръ списываль и ч(а)су потребности то на вrade нашомъ сознаваль, из листы н(а)ш(и)ми г(о)с(по)д(а)рскими и владовыми до кого бы ему потреба была ездил и их подавал, заховываючиса в том водле обычаю, права и статуту земског(о)»).
⁵³ Там же. – Ед. хр.174. – Л.1. Див. також: Там же. – Ед. хр.175. – Л.1–1 об. («Маєт держати и вживати и от всаких кривдъ боронить яко влостность свою, а с того ку церкви луцкой соборной в каждый год мнѣ и потомкомъ моимъ, епископомъ луцкимъ, маєт его м(и)л(о)ст давати по пати коп гр(о)шей литовское личбы»).

лист від 27 квітня 1563 р., яким гарантував захист дворища і своєчасну виплату орендних коштів⁵⁴.

Для набуття публічності договору луцький та острозький єпископ під датою оформлення самого орендного договору (25 квітня 1563 р.) направив листа великому князеві литовському Сигізмундові II Августу, оприлюднюючи його умови⁵⁵. Тут варто відзначити, що у правовому полі при здійсненні такого типу операцій із церковними маєтностями мала передувати процедура надання дозволу великим князем на укладення оренди. Про це, зокрема, у своєму листі зазначав сам Сигізмунд II: «Ино хотя *ж* владыка не мел *ж* моцы без дозволен*а* нашего имени церковного никому в руки заводити»⁵⁶.

Вочевидь, таку правову ваду усунув сам І.Ф.Чорторийський, направивши чолобитну з цього питання великому князеві. На це вказує підтвердний лист від 19 червня 1563 р.⁵⁷ (від дати укладення орендного договору минуло майже два місяці, що у практиці видачі підтвердних документів можна вважати оперативністю) Сигізмунда II Августа, адресований не М.В.Жоравницькому, а І.Ф.Чорторийському⁵⁸. Із запровадженням адміністративно-територіальної й судової реформ у ВКЛ у 1564–1566 рр. потреба повідомляти великого князя про здійснення операцій із нерухомістю відпала. Від того часу такі договори фіксувалися в актових книгах повітових земських і гродських судів, хоча за інерцією шляхта продовжувала вносити подібні листи до книг Литовської метрики й отримувати відповідні підтвердження господаря.

Цікавий, у тому числі з погляду господарського значення, лист від 9 жовтня 1563 р.⁵⁹ двірного маршалка, підскарбія й писаря Великого князівства Литовського пана Остафія Воловича, адресований І.Ф.Чорторийському, із повідомленням про те, що великий князь литовський Сигізмунд II Август надіслав йому 16 ліктів оксамиту і 50 кіп грошей для забезпечення витрат під час долучення до польського війська. Цим листом також передано розпорядження господаря щодо звільнення князя Чорторийського від військового постюю в його маєтку Кореличах⁶⁰. Відзначимо, що це було вагомою пільгою.

⁵⁴ Там же. – Ед. хр.177. – Л.1 («И*ж* на в *каждый* годъ маю давати с того дворища Медковского епископови луцкому, яко теперешнему и потом будучим епископом луцким, по пет коп гр(о)шей литовской личбы. А почати давати за дворище Медковское маю на сам и потомки мои на ден Богоявления Г(о)с(по)днна в року 60 четвертом, и так завжди рок в рок неолтм~~т~~кне»).

⁵⁵ Там же. – Ед. хр.176. – Л.1 («Если се то в(а)м, г(о)с(по)д(а)рю нашему м(и)л(о)стивому, видети будет, рачъ в(а)м розказати то кн(я)зю Ивану и его потомкомъ листом в(ел)м(ожным) г(о)с(по)д(а)рьским потвердити, и*ж*бы он и потомкове его тое дворище на себе держали, а до церкви Божей в *каждый* рокъ по пет коп грошей давали»).

⁵⁶ Там же. – Ед. хр.178. – Л.1 об.

⁵⁷ Там же. – Л.1–1 об.

⁵⁸ Там же. – Л.1 об. («[...] але мы з ласки нашео г(о)с(по)д(а)рьское на чоломъбитъе кн(я)за Чорторийского то вчинили. На то ему даем сесь нашъ листь и потвержаемъ то ему симъ листомъ нашимъ. Магт он самъ, дети и потомки его оное дворище церковное Медковское со всемъ, ако са в себе маеть водле листу владыки луцкого вышей в семь листе нашомъ вписаного, держати и вживати, а на церков соборную луцкую светого Ивана Богослова теперешнему владыцы и по нем будучимъ владыкамъ луцкимъ в *каждый* годъ по пати коп грошей давати повинни будутъ»).

⁵⁹ Там же. – Ед. хр.181. – Л.1–1 об.

⁶⁰ Там же. – Л.1 («[...] и*ж* бы тутъ в в~~ы~~мению в(а)ш(ей) м(и)л(ости) Кореличах жолнеры лъжи не мели. Ино досытъ там в(а)ш(ей) м(и)л(ости) мети рачить на Петигорцох, которые неподалеку имени в(а)ш(ей) м(и)л(ости) лежу мають»).

Як видно з наступних документів, передача в опіку й оренду Медковського дворища І.Ф.Чорторийському була не даремною. Уже восени 1563 р. княгиня Ілліна Ровенська (Беата Острозька, дружина князя Іллі Острозького) ініціювала переговорний процес щодо залагодження майнових/маєткових суперечок, які виникли на суміжних із князівськими володіннями землях. Так, 30 листопада 1563 р. остання направила лист до князя Чорторийського, в якому повідомляла про призначення терміну виїзду вповноважених осіб для вирішення низки майнових справ, зокрема королівського маршалка пана Петра Кирдея, на день Св. Миколая. Утім вона передбачала, що якщо «пан Кирдеи пре пилные потребности свое писанемъ своимъ сѧ обмовит, иж на денъ |с(вя)того Николы быти не может, хотечи быти аж по Божемъ нароженю 8 двухъ неделлах на тои справе», тому і просила князя самостійно призначити час розгляду суперечностей, погодивши з королівським маршалком: «[...] на которымъ бы панъ Кирдеи быти могъ»⁶¹.

Дещо пізніше (2 грудня 1563 р.) Беата Острозька направила супровідний лист до князя Івана Чорторийського з листом-проханням від королівського маршалка про призначення йому часу для зустрічі⁶². На цьому процедура розгляду майнових/маєткових суперечностей не завершилася. За п'ять днів княгиня знову надіслала лист Чорторийському, в якому писала: «Рачил ми в(а)м послати лист свои записныи околомъ выеханна на землю ку розезнанью справедливости в кгрунтехъ тыхъ, в которыхъ сѧ межы в(а)ми и мною розницы деют, яко на тыхъ листехъ ширей доложено естъ, абыхъ з в(а)мю, принявши певный рокъ по св(я)томъ Миколаю ве двохъ неделлах, ку розезнаню и сконченю справедливости, везавши до тое справы маршалка его кролевский м(и)л(о)сти п(а)на Петра Кирдея, и при его м(и)л(о)сти служебниковъ моихъ выслала и в(а)м лист мои на то послала»⁶³.

Завершивши всі процедурні питання, далі йшлося про конкретні правові дії щодо залагодження межового конфлікту. Так, 9 грудня 1563 р. князь І.Ф.Чорторийський отримав лист вижа Єрофея Рогачевського (наданий князеві на всі його справи й потреби від луцького, брацлавського та вінницького старости князя Богуша Федоровича Корецького), в якому той спільно зі князівським служебником Жданом Броницьким зафіксував свідчення господарського зем'янина Тимоша Коптевицького («сумерника своего») стосовно розмежування кордонів між маєтками Рубецьким та Хоценом і Решетським, Корчином і Головином, а також поселення деяких бояр із підданими на Корчинських землях по берегах річки Берестівки⁶⁴.

⁶¹ Там же. – Ед. хр.182. – Л.1.

⁶² Там же. – Ед. хр.183. – Л.1.

⁶³ Там же. – Ед. хр.184. – Л.1.

⁶⁴ Там же. – Ед. хр.185. – Л.1–1 об. («Што се, деи, дотычетъ границъ Корчину отъ Головина и Берестовца, тамъ есми не свѣдомъ; але Рубчу отъ Хоцена, того есми добре свѣдомъ. Коли еще бывали следогони, тогда люди кн(я)за Ивановы, грабовский и рубецкий, слѣдъ гонювали до Баичины могилы и даювали слѣдъ хоценьцомъ и решетчаномъ, и коптевичаномъ, а мы, дѣи, также даювали слѣдъ 8 тоежъ могилы, Могилы Баичины, рубчаномъ и грабовцомъ. И коли, деи, бывала дерега бчольнаа або икака шкода, то тыи вси схожувалися и копу чинювали у Баичины Могилы и у Куплина Бродѣ подле Велико(о) Болота – далее мы не хожували к рубчаномъ и грабовцомъ, а они также к намъ далее слѣду не гонювали и на копу не хожували. И естли ме

Князь Чорторійський продовжував отримувати документальні свідчення про завдані його маєтностям збитки. Наступні факти про вчинені підданими княгині Беати Острозької «шкоди» було оформлено 2 січня 1564 р. у формі випису з книг київського воеводи князя К.К.Острозького: «[...] выпис с книгъ под печатю кн(я)за его м(и)л(о)сти кн(я)зю Ивану его м(и)л(о)сти Чорторыйскому на то есть данъ»⁶⁵. У листі-виписі свої свідчення на заподіяні підданим князя Чорторійського в межах його маєтків Дубецьке й Мідське урядником Григорієм Сокуром та підданими княгині Б.Острозької «гвалти і шкоди» фіксували виж князя К.К.Острозького Матвій Завальський, виж Луцького замку Єрофій Гуторович, служебник І.Ф.Чорторійського Ждан Броницький. Зокрема вони детально описали збитки, а також указали на межі земель, де відбувався конфлікт⁶⁶.

Таким чином, І.Ф.Чорторійський зібрав документальні свідчення, які у суді мали стати запорукою успішного вирішення справи на його користь. Урешті він поскаржився на дії княгині Б.Острозької самому великому князеві литовському Сигізмундові II Августу. Про це свідчить лист господаря від 1 липня 1564 р.⁶⁷, адресований їй⁶⁸. Він виніс однозначний вердикт, яким наказував княгині, щоб її піддані, котрі поселилися на землях І.Ф.Чорторійського, знесли свої забудови й виселилися звідти, а також були покарані відповідно до статутових норм⁶⁹.

Під тією ж датою Сигізмунд II Август направив ще один лист Б.Острозькій із наказом, щоб вона виселила свого підданого, який перебрався з її села Хотеня «на ґрунт» села князя Чорторійського Дубча: «Напоминаемъ и приказуемъ тебе, штобы еси тому подданому своему знестиса с тог(о) кгрунтѣ

Богъ с тоє хоробы здорового узнесет, а, на тот рок ставши, на тых знаках и урочищах тоє перед п(а)ны судами зознаю»).

⁶⁵ Там же. – Ед. хр.186 – Л.1–1 об.

⁶⁶ Там же. – Л.1 («Который служебникъ его м(и)л(о)сти мною и другимъ вижомъ луцкимъ и стороною людьми добрыми, и тые местца на которыхъ са, дей, томъ квалтовный наездъ и шкода на кгрунте кн(я)за его м(и)л(о)сти стала, ѡбвелъ и ѡказал, тоестъ межы Дубна и Медкова в ростанех на чертежоухъ показовал намъ, што ж, дей, то естъ властный кгрунтъ пана моего, кн(я)за Ивана его м(и)л(о)сти Чорторыского, и на томъ, дей, кгрунте кн(е)г(и)ни Илинаа еє м(и)л(о)сть наславшы врадника своего квалтовне, коней семеро взати, кожухи, сермаги в подданныхъ городецких и ѡбаровскихъ, врадникъ еє м(и)л(о)сти Сокур поздыймовати и сокиры побрати велел. Мы на тых местцахъ з вижомъ луцкимъ и знаки свои положили. А потомъ, дей, ѡказалъ намъ ѡт тог(о) местца ѡ полмили грани, которые, дей, делатъ землю еє м(и)л(о)сти кн(е)г(и)ни Илиное зъ землею его м(и)л(о)сти, врочище Байчину могилу, ѡт тоє молилы знаками и дорогою аж до Куклина броду, како и люди суграничные перед нами сознавали, иж, дей, тые знаки кграни з давныхъ часовъ делатъ землю кн(я)за Ивана Чорторыского зъ землею еє м(и)л(о)сти кн(е)г(и)ни Илиное»).

⁶⁷ Там же. – Ед. хр.188. – Л.1–1 об.

⁶⁸ Там же. – Л.1 («Присылалъ до насъ кн(я)зь Иванъ Федоровичъ Чорториский, жалуючи ѡ томъ, што жъ, дей, боарин твоєй м(и)л(о)сти на имя Рупша и иншии боаре твои, поселили собе дома на влосной земли его имена Корчинского, ѡколко десат ч(о)л(ове)ков, на той же земли еє(о) Корчинской. А к тому тыи ж боареи ихъ людей именамъ его Корчену и Дѡбчѡ кривды и втискии великии чинат, в забраню пол, дубров, лесов и сеножатей, в покаженю границъ звечистых, а наганаячи, деи, череды збожа и сеножати вытравливають, дерево бортное и всакоє иное рубають, пчолои дерут и многии кривды и шкоды тымъ именамъ еє(о), такъ тежъ и боарину еє(о) корчинскомъ и людемъ корчинскимъ и дубецкимъ чинат. Дла чог(о) билъ намъ чоломъ кн(я)зь Иван, абыхмо ѡ то листъ нашъ до тебе дати ему казалъ»).

⁶⁹ Там же.

велела, же бы он (І.Ф.Чорторійський – А.Б.) в том от тебе кривды, шкоды и безъправа не приймовать и намъ о то повторе жаловати причины не мель»⁷⁰. Як бачимо, князь зумів відстояти свої права у справах про маєткові конфлікти. При цьому вагомими аргументами у судах стали зібрані ним документальні свідчення, які доводили його правоту. На цьому переривається ряд справ І.Ф.Чорторійського, а наступними фігурантами актів стають його дружина й дочка, котрі успадкували маєтності чоловіка та батька.

За рік по смерті свого чоловіка (1566 р.) Ганна Кузьмівна Чорторійська (із Заславських) виклопотала у Сигізмунда II Августа компенсацію в розмірі 28 кіп і 28 грошів литовських, які в 1565 р. її чоловік, будучи справцею Київського воеводства, видав своїм накладом на потреби «подыимованье стацеи посломъ и гонцомъ татарьскимъ». Відповідне розпорядження від 10 березня 1566 р. великий князь литовський видав київському городничому Михайлові Петровичу Дівочці⁷¹.

Дочка князя княжна Олена Іванівна Чорторійська отримала у Клевані (родовий маєток Чорторійських) записний і дарчий листи під датою 7 грудня 1568 р. від свого чоловіка новогрудського воеводича пана Остафія Івановича Горностая, яким він записав їй «на третей части двора Олешинского, Трокелишког(о), Талковского и Величковского в повѣте Троцкомъ лежащих и на третей части двора Острожчич в повѣте Менскомъ лежащог(о)» у сумі 4000 кіп литовських грошів віновим звичаєм⁷².

За два тижні по тому (20 грудня) О.Горностай оформив заставний лист, яким заставив своїй дружині решту дві третини власних володінь (указані в попередніх документах) у забезпечення позичених у неї 3000 кіп литовських грошів⁷³.

Наступний документ проливає світло на долю Медковського двору, який узяв під опіку, оформивши орендним договором, князь І.Ф.Чорторійський. Так, після його смерті дворище успадкувала дружина – княжна Ганна Кузьмівна Чорторійська. На зміну попередньому луцькому й острозькому єпископові М.В.Жоравницькому прийшов Іван Красенський, який забажав привернути указане дворище до володінь єпископії. На посягання нового ієрарха поскаржилася князівська вдова, просячи Сигізмунда II Августа втрутитися в конфлікт, що назрівав. Вивчивши матеріали позову, великий князь литовський 10 травня 1570 р. виніс вирок, яким підтвердив право княгині володіти Медковським дворищем на попередніх умовах оренди⁷⁴.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559–1566 гг.) / Падрыхт. А.І.Груша. – Мінск, 2001. – С.125–126.

⁷² Записний лист: РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.214. – Л.1–2. Оубл.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т.І (1361–1598). – Санкт-Петербург, 1863. – С.163–164. Дарчий лист: РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.215. – Л.1–3.

⁷³ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.216. – Л.1–1 об.

⁷⁴ Там же. – Ед. хр.221. – Л.1 («А так мы ничем не нарушиваючи тог(о) права кн(я)г(и)-ни Чорторыское и детей ее приказуем, абы в(аша) (милост) в тоє имєне Медково ничимъ не вступовал, але абысь са в(аша) (милост) во всем водлугъ тог(о) листу небожчика Жоравницкого первшог(о), вл(а)дыки луцког(о), продка своег(о) и потвержена н(а)шого

Очевидно, що новопризначений луцький та острозький єпископ повторно зазіхнув на Медковське дворище, про що свідчить «напоминальний» лист Сигізмунда II Августа від 18 червня 1571 р. Зі змісту дізнаємося, що княгиня Чорторийська прислала до великокнязівської канцелярії свого «умоцovanого» служебника Яна Якубовича, який повідомляв, що 15 червня було призначено дату судового засідання: «ей (княгині – А.Б.) рокъ з мандатомъ н(а)-шимъ, которымъ ея позвано за жалобою вл(а)дыки луцкого и острожского, велебног(о) Ионы Красенского, якобы, дей, она мела неслушне и не ведати за яким правом именье их церковное держати и вживати», і просила через свого служебника відкласти розгляд справи. Сигізмунд II виконав прохання княгині й «теды и тую справу при тых же справах откладаем, которой рокъ на особливомъ листе н(а)шом лимитацей ознаймим», наказавши видати їй відповідний випис із книг канцелярії під коронною печаткою⁷⁵. Чим завершився розгляд справи, інформації ми не маємо.

Згодом княжна Ганна Кузьмівна, потребуючи грошей, очевидно на судові процеси, застала княгині Ганні Юріївні Гольшанській, дружині пана Олізара Кирдея Мильського, свій маєток у Пінському повіті, який включав частини сіл Ричовського, Буцького, Прибиловицького, а також частину Ричовського двору у сумі 200 кіп литовських грошів терміном на один рік із правом продовження строку застави в разі неповернення боргу⁷⁶.

Один із документів фонду стосується наступної представниці роду – онуки князя Івана Федоровича княгині Олександри Іванівни (Янушівни) Чорторийської, котра була тричі заміжною⁷⁷. У цьому випадку вона виступає спільно зі своїм другим чоловіком Миколаєм Єловицьким, продаючи успадковану від своєї бабки, Ганни Кузьмівни Заславської, частину Глуського маєтку. Так, договором від 27 серпня 1598 р. подружжя Єловицьких продали дядькові (стриєві) О.І.Чорторийської князеві Юрієві Івановичу Чорторийському частину Глуського маєтку в Новоградському воєводстві, який включав частини у селах Балашевичах, Рудаковичах, Погості, Симоновичах, Корихні, Ясені, Замоші, Осовій і Минковичах за 2000 кіп литовських грошів⁷⁸. Наступний документ засвідчував інший договір купівлі-продажу під тією ж датою між княжною Чорторийською та її дядьком Ю.І.Чорторийським, яким вона разом зі своїм чоловіком М.Єловицьким продала своєму родичеві успадковану по матері половину маєтку Корелецького з прилеглими до нього селами Туторовим, Запллям і Плетеневичами в Новоградському повіті за 11 000 кіп литовських грошів⁷⁹. Друга половина цього маєтку перебувала у власності князя Ю.І.Чорторийського, яку він успадкував по смерті свого батька Івана

г(о)с(по)д(а)рскогo заховаль и то, што на в(ашу) (милост(ь) аренды пать кол гр(о)шей литовских приходить брал, а болшей через то никоторог(о) вступу в тоє имене Медково и во вси доходы и пожитки ег(о) не чынил, иначей тог(о) дла ласки н(а)шое королевское чынить несмѣючи»).

⁷⁵ Там же. – Ед. хр.247. – Л.1.

⁷⁶ Там же. – Ед. хр.284. – Л.1–1 об.

⁷⁷ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. ... – С.325.

⁷⁸ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.335. – Л.1–2.

⁷⁹ Там же. – Ед. хр.336. – Л.1–2 об.

Федоровича. Цей договір яскраво демонструє намагання сина сконцентрувати у своїх руках родові маєтності.

Важливу інформацію про генезу функціонування канцелярії архіву Великого князівства Литовського містять три екстракти з книг метрики, датовані листопадом – груднем 1546 р. і видані за розпорядженням польського короля Владислава IV: «Мы теды корол до прозбы помененое ласкавне склонивъшы, тѣю справѣ въ сес наш листъ въписат и екъстрактьом под печатью Великог(о) княз(ства) Литъ(овского) стороне потребѣющей (вочевидь, нащадкам князів Чорторійських – А.Б.) выдам розказали есмо»⁸⁰. Так, в екстракти було вписано документи, які підтверджували право Чорторійських на володіння Пересопницьким монастирем. Зокрема це лист великого князя литовського Александра Ягеллончика від 12 вересня 1504 р. з інформуванням луцького старости князя Семена Юрійовича Гольшанського про надання та «ув'язання» княгині Марії Чорторійської у володіння обителлю⁸¹; лист Александра Ягеллончика від 5 березня 1505 р. про пожалування князеві Федору Михайловичу Чорторійському на володіння Пересопницьким монастирем⁸²; лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого від 28 лютого 1526 р. про підтвердження Ф.М.Чорторійському прав на володіння монастирем, маєтком Суск, купленим у князя Івана Корецького, та третиною маєтку Колнятич, отриманої записним листом від Івана Гушці⁸³. Усі зазначені виписи ввійшли до книг архіву канцелярії ВКЛ, сформованих з оригінальних листів Александра Ягеллончика та Сигізмунда I Старого, якими ті жалували представників родини Чорторійських Пересопницьким монастирем.

Таким чином, аналіз документів зібрання «Західноруські акти» та низки матеріалів Литовської метрики закладає ґрунтовну базу для перспективи дослідження одного з впливових у суспільно-політичному житті Волині й Великого князівства Литовського роду Чорторійських – насамперед при вивченні публічного та майнового аспектів життя й діяльності луцького старости Федора Михайловича, його нащадків. Маєткові справи останнього, а також його сина Івана Федоровича ілюструють картину формування, розширення, передання у спадок та відстоювання у судах родового маєткового фонду князів Чорторійських у другій половині XVI ст. Документи також рельєфно демонструють гостру боротьбу за землю між сусідами-землевласниками, у цьому випадку представниками вищого соціального прошарку – князів і шляхти.

⁸⁰ Там же. – Ед. хр.392. – Л.2.

⁸¹ Там же. – Ед. хр.394. – Л.1. Попередні публікації: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1846. – С.359; Lietuvos Metrika: Knyga №22 (1547): Užrašymų knyga 22. – P.20.

⁸² РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.393. – Л.1–1 об. Попередня публікація: Lietuvos Metrika: Knyga №22 (1547): Užrašymų knyga 22. – P.21.

⁸³ РНБ. ОР. – Ф.293. – Оп.1. – Ед. хр.392. – Л.1. Попередні публікації: Lietuvos Metrika: Knyga №12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12. – P.436–437; Knyga №22 (1547): Užrašymų knyga 22. – P.21.

REFERENCES

1. Moisiienko, V.M., Polishchuk, V.V. (Eds) (2013). *Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr.* Lutsk. [in Ukrainian].
2. Mianzhynski, V., Sviazhynski, U. (Eds) (2000). *Metryka Vialikaha Kniastva Litouskaha: Kniha 28 (1522–1552 hh.): Kniha zapisau 28.* Minsk. [in Belarusian].
3. Kravchenko, V. (2005). *Lytovska metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiu 1545 roku.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Blanutsa, A., Vashchuk D. (Eds) (2016). *Kniazii Chortoryjski: dokumenty i materialy XVI–XVII st. (iz zibrannia «Zakhidno-Ruskykh aktiv» Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki).* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Yakovenko, N. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV – do seredyny XVII stolittia: Volyn i Tsentralna Ukraina.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Blanutsa, A. (2011). Sudovi spravy pro maietkovi spory u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu v 1529–1566 rr.: faktor sudovoi biurokratii. *Dzieje biurokracji.* Lublin; Siedlce, IV, 1, 101–110. [in Ukrainian].
7. Blanutsa, A. (2013). Rol «advokativ» u sudovykh spravakh shliakhty Velykoho kniazivstva Lytovskoho (1529–1566 rr.). *Advokatura Ukrainy: istoriia ta suchasnist: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu.* Kyiv; Ternopil. 36–38. [in Ukrainian].
8. Blanutsa, A. (2015). Mistsevi uriadnyky u sudovykh zemelnykh spravakh u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu u period dii Pershoho Lytovskoho Statutu. *Aktualni problemy vitchyzniansoi ta vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats: zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu,* 26, 13–20. Rivne. [in Ukrainian].
9. Blanutsa, A. (2015). «U prava movyty i spravedlyvosty dovodyty»: instytut zakhystu u 60–70-kh rokakh XVI st. u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho,* III, 88–115. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Blanutsa, A. (2005). Norma pro «trzciznu» v Pershomu Lytovskomu Statuti ta yii retseptsiia do kintsia XVI stolittia. *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys,* I. Valikonytė, L. Steponavičienė (eds), 99–106. Vilnius. [in Ukrainian].
11. Krom, M.M. (ed.) (2002). *Pamyatniki istorii Vostochnoy Yevropy: Istochniki XV–XVI v., VI: Radzivilovskie akty iz sobraniya Rossiyskoy natsionalnoy biblioteki. Pervaya polovina XVI v.* Moskva; Varshava. [in Russian].
12. Blanutsa, A. (2009). Zemska sluzhba u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu za dokumentamy knyhy zapysiv №39 Lytovskoi metryky (seredyna XVI st.). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk,* 12, 456–467. [in Ukrainian].
13. Voronchuk, I. (2009). *Rodovody volynskoi shliakhty XVI – pershoi polovyny XVII st. (rekonstruktsiia rodynnykh struktur: metodolohiia, metodyka, dzherela).* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Mianzhynski, V. (Ed.) (2008). *Metryka Vialikaha Kniastva Litouskaha: Kniha 30 (1480–1546). Kniha zapisau 30 (kopiia kantsa XVI st.).* Minsk. [in Belarusian].
15. Hurbyk, A. (1997). *Ahrarna reforma v Ukraini XVI st.* Kyiv. [in Ukrainian].
16. Hurbyk, A. (1998). *Evoliutsiia sotsialno-terytorialnykh spilnot v serednovichnii Ukraini (volost, dvoryshche, selo, siabrynna spilka).* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Blanutsa, A. (2003). Sotsialno-stanova zumovlenist shliakhetskykh naizdiv na Volyni u druhii polovyni XVI st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 4, 89–98. [in Ukrainian].
18. Hrusha, A.I. (Ed.) (2001). *Metryka Vialikaha Kniastva Litouskaha: Kniha 44. Kniha zapisau 44 (1559–1566 hh.).* Minsk. [in Belarusian].
19. Kulisiewicz, W. (1985). Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. *Czasopismo Prauno-Historyczne,* XXXVII, 2, 123–137. [in Polish].
20. Kulisiewicz, W. (1993). Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku. Warszawa. [in Polish].

ANDRII BLANUTSA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), andriiblanutsa@gmail.com

LESIA VIKTOROVA

Doctor of Pedagogical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Social Work and Information Technologies in Education,
National University of Life and Environmental Science of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), viktorova17@ukr.net

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION OF THE ESTATE COMPLEXES OF PRINCES OF CHORTORYISKI IN GRAND DUCHY OF LITHUANIA (End of 15–16th Centuries)

The article deals with the complex of documents dedicated to the princely family of Chortoryiski from the “West Rus Acts” collection of the National Library of Russia in St. Petersburg which materials cover the period from 1528 to 1646 and documents of Lithuanian Metrica. The family founder Vasyl Kostiantynovych Chortoryiskyi’s sons Ivan and Mykhailo were members of the Council of the grand Lithuanian duke Švitrigaila in the 15th century. Nevertheless, the destiny has parted them in two different ways. The first one’s heirs received state positions and estates in the Moscow state, the second one’s – in the Grand Duchy of Lithuania. The “West Rus Acts” represent the Chortoryiski family of the Lithuanian branch. The main figures involved in property transactions of the Chortoryiski family were the Lutsk head (1522–1542) prince Fedir Mykhailovych and his son prince Ivan Fedorovych. Prince Fedir was prince Mykhailo Vasyliovych’s son who was a marshal of the duke Švitrigaila’s court from 1445 to 1452 and the Bratslav deputy from 1452 and also the grandson of the family’s founder – prince Vasyl Kostiantynovych Chortoryiskyi. His son prince Ivan Fedorovych (1564–1565) held the position of spravtsa of the Kyiv palatine for about two years. Together with prince Ivan his wife, princess Hanna Kuzmivna Zaslavska and his daughter, princess Olena Ivaniivna also are mentioned in documents. Princess Olena became the wife of the Navahrudak deputy Ostafii Ivanovych Hornostai. The documents, first of all, are of great value for studying the property aspect of some family representatives, in particular, Lutsk head Fedir Mykhailovych Chortoryiskyi and his heirs. Property affairs of Fedir Mykhailovych and his son Ivan Fedorovych reflect the formation, expansion, transfer to inheritance and upholding in courts the princes Chortoryiski patrimonial property fund in the second half of the 16th century.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Volyn, Chortoryiski family, “West Rus Acts”, Lithuanian Metrica, estate complexes.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ ЩОДО ЧОРНОМОРСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО СПОЛУЧЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ПОДОРОЖІ КУПЦІВ НА ЧОЛІ З І.КАДМІНИМ У 1702–1703 рр.)

Поєднуються дані відомої в історіографії розповіді священника І.Лук'янова про подорож Правобережною Україною з відомостями, що містяться в Російському державному архіві давніх актів про поїздку російських купців з Азова до Туреччини. Це дало змогу з'ясувати, що поїздка ця мала, крім природної економічної мети, вагомі політичні завдання (можливо навіть, останні переважали). На той час російська політична верхівка шукала способи для виведення своїх суден (спочатку торговельних) на Чорне море. На думку автора, поїздка купців була прихованою спробою поступової легітимізації присутності тут росіян. Це припущення ґрунтується на аналізі тексту царської проїжджої грамоти. Документ дозволяв купцям використовувати свої судна. Такі питання були в компетенції уряду імперії, однак грамота адресувалася представникам місцевої влади. Крім цього, купці доставили російському послу в Туреччині низку документів та матеріальні цінності, потрібні для його діяльності. Під час перебування в Османській імперії вони також передавали П.Толстому різноманітну важливу інформацію, про яку могли дізнатися у Стамбулі. Обставини подорожі купецької ватаги, зокрема значна увага до неї російського й турецького урядів, показали конфлікт інтересів Москви і Стамбула щодо влади над Чорним морем. Турецький уряд розумів плани царя й був категорично проти їх реалізації, оскільки бажав утримувати повний контроль над цією акваторією. Саме тоді турки докладали значних зусиль для підготовки до оборони від нападу з боку Росії (зокрема почалося спорудження фортеці в Керченській протоці). У 1702–1703 рр. дипломатичні суперечки між обома державами завершилися заборонаю османського уряду на використання морського шляху для торгівлі з російським Азовом. Це стало важливою ознакою погіршення ставлення Туреччини до Росії. Таке рішення мало також прямі наслідки для купців, оскільки вони були змушені повертатися у свою країну сухопутним шляхом. Але й у цьому випадку змогли прислужитися власному урядові, адже доставили в Москву важливі документи від посла, які стосувалися Османської імперії та містили дані, котрі допомагають зрозуміти рішучу позицію турецької сторони щодо Чорного моря. Особливе значення у цьому контексті мав опис імперії.

Ключові слова: Російська держава, Османська імперія, Чорне море, Правобережна Україна, торговельний шлях, Толстой, Палій.

Дослідникам, які цікавляться політичною історією Правобережної України на рубежі XVII–XVIII ст., зокрема діяльністю С.Палія, добре відомі сюжети про дві поїздки (у 1702 та 1703 рр.) московського священника І.Лук'янова територіями, які підпорядковувалися полковникові¹. Записи росіянина широко використовують автори наукових та науково-популярних

¹ Найновіша публікація: Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701–1703. – Москва, 2008. – 686 с.

праць, оскільки тут поєдналися історична значущість і жвавість оповіді. До них зверталися В. Антонович², М. Костомаров³, О. Оглоблин⁴, Г. Сергієнко⁵, В. Смолій⁶, Т. Чухліб⁷, використовуючи яскраві образи тогочасного Правобережжя, насамперед ті, що пов'язані з активністю С. Палія. Однак у цих працях відсутня детальна інформація про купців, з якими подорожував І. Лук'янов, а також і пояснення, як так сталося, що торговців супроводжували турецькі «військові люди» не тільки на території Османської імперії, а й на українських землях, які тоді перебували під владою Речі Посполитої.

Слід зазначити, що деякі російські історики вже звертали увагу на купців, які в 1702 р. прибули з Росії до Стамбула морським шляхом, а наступного року за розпорядженням турецького султана були відправлені назад, але вже суходелом під ескортом озброєного загону. Так, Т. Крилова писала про виплату П. Толстим пограбованим запорожцями грекам у березні 1703 р. частини відшкодування, гроші на що було отримано з продажу соболів, доставлених послові у Стамбул російськими купцями з Азова восени 1702 р. Оскільки турецький уряд не дозволив їм повертатися назад морем, вони жили в Туреччині до травня 1703 р. Мандрівку суходелом Т. Крилова описала таким чином: «На зворотній дорозі в Росію через Молдавію й Валахію їм було надано турецьким урядом значні податкові пільги. Товари відправлено морем до Галаца»⁸.

С. Орешкова наводить свідчення дипломата П. Толстого з донесення за квітень 1703 р. про те, що йому не вдалося відправити російських купців І. Кадміна, І. Саєва та М. Григор'єва морем до Азова на борту винайнятого турецького судна, а натомість цим людям було запропоновано вирушити суходелом через Молдавію. Посол пояснював це тим, що османська влада не хотіла, аби росіяни ознайомилися з морським шляхом, портами тощо, зокрема тому, що серед них могли бути фахівці з морської навігації та військової справи, а також тому, що російський флот міг надати допомогу одновірній Іверії, проти якої в той час таємно готувалися турецькі війська. Головне ж значення, на думку дипломата, як наголошує дослідниця, мало те, що в російсько-турецький договір 1700 р. не було включено статтю про торгівлю⁹.

² Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716) // Архив Юго-Западной России. – Ч.3: Акты о козаках (1679–1716). – Т.2. – К., 1868. – С.19–20, 74–76, 110–111, 156.

³ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // *Его же*. Исторические монографии и исследования. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1885. – С.200–203.

⁴ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.208, 213; Орешкова С.Ф. Вступительная статья // Толстой П.А. Описание Чёрного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В.Зайцев, С.Ф.Орешкова. – Москва, 2006.

⁵ Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. – К., 1963. – С.17, 62–64, 129.

⁶ Котляр М.Ф., Смолій В.А. Історія в життєписах. – К., 1994. – С.270, 272–273, 277–278, 281.

⁷ Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.264.

⁸ Крилова Т.К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) // Исторические записки АН СССР. – Т.65. – Москва, 1959. – С.254.

⁹ Орешкова С.Ф. Вступительная статья. – С.36.

Зазначаючи про безуспішну спробу російського посла отримати дозвіл на відправку купців зі Стамбула на Батьківщину морем, М.Павленко наголосив, що султан наказав виділити купцям безкоштовно 30 підвід до Молдавії та супровід із 80 яничарів, а їх переїзд по території васального князівства мав оплачуватися половиною казенної ставки. Цей факт подавався в контексті зусиль П.Толстого призвичаїти турків до появи російських кораблів у Чорному морі та рішення османської влади заборонити їм плавання до укладення угоди про торговельні відносини з Москвою. Султан хотів пом'якшити враження від своєї заборони, продемонструвавши, за словами М.Павленка, «нечуваний жест» – організацію якнайкращих умов для купців при поверненні у царські володіння. При цьому історик чомусь здивувався такому рішенню Стамбула: «І все це для того, щоб позбутися російських суден на Чорному морі!»¹⁰.

Наведені дослідниками факти вказують насамперед на ключовий момент подорожі російських купців – заборону османського керівництва їм повертатися зі Стамбула до Азова морем та створення сприятливих умов для поїздки до своєї країни сухопутним шляхом. А наголос на тому, що торгівці привезли послові матеріальні цінності, необхідні йому для вирішення іншого питання, указує на певну співпрацю цих людей із московським урядом.

Зіставлення інформації від І.Лук'янова та даних названих вище істориків дозволило зробити припущення, що йдеться про ту саму групу купців. Підтвердження цьому вдалося знайти під час роботи з матеріалами Російського державного архіву давніх актів, які відносяться до початку XVIII ст. Фактично цілий комплекс документів можна розглядати у зв'язку з поїздкою згаданих російських купців до Туреччини. Вони розкривають важливі аспекти торговельних відносин між обома країнами й, що особливо цікаво, показують їх у тісному переплетенні з політико-дипломатичними проблемами, які мають пряме відношення до історії України.

Уперше в документах російського посольства в Османській імперії згадка про цих людей зустрічається в листі від 10 вересня 1702 р. купця С.Рагузинського зі Стамбула до П.Толстого, який тоді перебував в Адріанополі (надійшов до посла 22 вересня). Відправник спочатку повідав, що у жовтні минулого року в османській столиці з'явилися «певні торгові люди, царської величності піддані» з товарами з Азова. Оскільки вони опинилися в незвичних для себе обставинах, то за клопотанням російського посла і князя Д.Голіцина С.Рагузинський узяв цих людей під свою опіку¹¹.

У 1702 р. останні знову були у Стамбулі та, як писав С.Рагузинський у згаданому листі, на той час уже завершили з вигодою свої справи. Автор листа хотів вирушити зі своїм товаром до Азова разом із цими росіянами. На той час він уже мав завдяки допомозі високопоставленого турецького урядовця А.Маврокордатоса султанський указ, виданий на ім'я російських купців, із дозволом доправити до Азова на турецькому судні значний обсяг

¹⁰ Павленко Н.И. Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 2008. – С.388–390.

¹¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.89. – Оп.1 (1702). – Д.1. – Л.159.

дерев'яної олії. Найнята «шайка» вже була завантажена цим та іншими товарами й готова до рейсу. С.Рагузинський хотів узяти з собою ще й одного чи навіть двох людей зі свого дому, які допомагали б йому в організації торгівлі з Азовом. Там же він розраховував бути присутнім при приїзді царя Петра Олексійовича. До компанії С.Рагузинського планував долучитися купець-грек Яків, який незадовго до того повернувся з Азова (його брат мав свої справи у цьому місті). До російського посла С.Рагузинський звертався з пропозицією відправити якусь річ до Азова або свою дворову людину. Водночас він зауважував, що добре було б, якби з останнім вдалося відправити султанський указ до паші в Кафу про вільне проходження судна¹². Таким чином, до відплиття російських купців усе було готове й, вочевидь, вони очікували офіційного розпорядження турецького уряду.

Зупинимося на документах, які купці привезли до російського посла, що дозволить з'ясувати важливі аспекти їхньої місії – окрім торгівлі. Отже 16 жовтня 1702 р. до двору П.Толстого приїжджав В.Кузьмін – «робітник» купця з Калуги І.Кадміна, який передав послові царську проїжджу грамоту, а також низку інших паперів. Документ, датований 17 червня 1702 р., адресувався османським урядовцям: «пашам, і беям, аґам, і субашам, і кумрукчеям, і всякого військового і громадянського чину урядникам, кому про те відати належати буде»,¹³ та за своїм загальним змістом мав цілком звичайне і природне завдання – створення російським купцям сприятливих умов для ведення торгівлі на теренах сусідньої держави. Утім уважне вивчення документа дає можливість виявити і приховану мету, яка покладалася на них у контексті політики Москви.

Насамперед у грамоті зазначалося, що вона видана за чолобиттям купця І.Кадміна. А той спочатку згадував практику оподаткування підданих султана, які приїжджали з товарами до Азова. За царським указом із них бралися податки з відпускнуї ціни, а з куплених чи виміняних турками і греками «московських» товарів податки не платилися. Далі йде розповідь про попередню поїздку І.Кадміна, що відбулася 1701 р. за указом царя Петра Олексійовича. Спочатку він подорожував Дніпром до Очакова, а звідти на найнятому турецькому судні дістався Стамбула. Скарги купця були пов'язані з тижневою затримкою в Очакові та необґрунтованим і надмірними оподаткуванням¹⁴.

Далі у грамоті повідомлялося, що в новій поїзді шлях І.Кадміна «з товаришами й робітниками» пролягає в турецькі міста з торговельною метою. Вони мали вирушити з Москви, далі Доном дістатися Азова, а звідти морем – османської столиці. Висловлювалося побажання ведення купцями звичної торгівлі, збір із них податків на рівні «царських купців», незаподіяння їм кривд через зайві податки чи затримки¹⁵.

В останній частині грамоти йшлося про звернення І.Кадміна, яке привертає особливу увагу у зв'язку з політичними відносинами Москви і Стамбула.

¹² Там же. – Л.159–161, 163 об.

¹³ Там же. – Л.239, 241 об.

¹⁴ Там же. – Л.242–243.

¹⁵ Там же. – Л.243–243 об.

Оскільки його фіксація фактично означає підтримку царської влади, то є підстави сприймати звернення як її позицію. І тут помічаємо вельми цікаві моменти. Після згадки про те, що І.Кадмін просив надати царську проїжджу грамоту купецькому товариству, щоб під час подорожі не було зупинок і затримок, зазначається і спосіб, яким вони воліли їхати. Отже грамота була їм потрібна, «і щоб з купленим царгородським товаром їхати морем до Азова вільно на своїх суднах чи найнятих, а якщо царгородські товари в Азові продадуться або обмінюються, щоб йому з купленими чи з обмінними товарами з Азова їздити в Царгород за цією ж нашою великого государя проїжджою грамотою було вільно без усякої затримки, на своїх йому суднах чи найнятих». Закінчувалася грамота резолюцією московського царя про відпущення купців і зверненням до османських урядовців із клопотанням про безперешкодне ведення ними торгівлі та приязну їх зустріч¹⁶.

Як бачимо, ця історія не виглядає лише як задоволення клопотань купця, який просив допомоги у центральній владі для розвитку своєї справи. Насамперед зауважуємо, що і перша, і друга поїздки відбулися за царським указом. Уже це дає підстави припустити певну політичну складову в купецьких поїздках. Далі звертаємо увагу на задекларований спосіб подорожі між Азовом та Стамбулом. Незважаючи на категоричну незгоду османського уряду, грамота покладала на купця прийняття рішення, на яких суднах він має доставляти свої товари. Допускалося, що І.Кадмін може використовувати власні судна, а у вирішенні всіх нагальних питань, як уже зазначалося, цар Петро Олексійович звертався до місцевих урядовців Османської імперії, а не до центральної влади. Виглядало так, що у плані появи російських суден на Чорному морі все було залагоджено на користь Москви, нібито згоди центральної влади Порту вже не було потрібно. Про спосіб подорожей ішлося після інформації про податки, що сприймається як основна проблема. Ми ж оцінюємо даний факт як спробу ігнорування царем позиції турецької влади і його намагання, обійшовши Порту, добитися появи російських суден на Чорному морі.

Серед документів, привезених І.Кадмінім до Туреччини і його «робітником» переданих П.Толстому, були й матеріали, що стосувалися пограбування запорожцями у 1701 р. підданих турецького султана – грецьких купців. Зокрема це був зашифрований лист Ф.Головіна від 25 липня 1702 р. щодо позиції Москви у цій справі¹⁷ та «Виписка...» з оглядом усього її перебігу¹⁸. Також було привезено листи Ф.Апраксіна й С.Ловчикова, які стосувалися невдалої спроби купців з Азова влітку 1702 р. отримати дозвіл турків на торгівлю в Керчі, до якої вони прибули на судні, та в Кафі¹⁹.

Окрім документів, купці привезли російському дипломатові й матеріальні цінності. 30 жовтня 1702 р. прикажчик купця І.Ісаєва С.Толкачов (у документах зустрічаємо два варіанта його іменування – «Степан Кузьмин

¹⁶ Там же. – Л.243 об. – 244 об.

¹⁷ Там же. – Л.247 об. – 251.

¹⁸ Там же. – Л.251–265 об.

¹⁹ Там же. – Л.266–267 об., 273 об. – 275 об.

сын Толкачев» і «Степан Толкачев») привіз П.Толстому в Адріанополь різноманітне хутро й моржеві ікла. У листі Ф.Апраксіна до посла зазначалося, що з виручених від продажу цих товарів грошей треба було передати «торговій людині» І.Кадміну 3 тис. руб. Однак, як пояснював дипломат у донесенні до свого уряду, останній тих грошей не взяв, адже йому було наказано використати їх для купівлі кипарисів та інших дерев для садіння в азовських царських садах, натомість такого дозволу від Порти він не отримав²⁰.

Купці з гурту І.Кадміна співпрацювали з П.Толстим і в питанні надання турецькій стороні доказу порушення татарами мирного договору. 16 листопада 1702 р. на переговорах з А.Маврокордатосом посол заявив, що московські торговці, які прибули до Стамбула, зустріли людину, котру разом із товаришами було взято «у царській стороні» в полон кримськими татарами після укладення мирного договору, а потім продано якомусь туркові. Один із купців ходив із цим полоненим до певного «начальника», котрий дізнався від того про його пригоди, але нічого не зробив для вирішення проблеми. Посилаючись на положення мирного договору, російський дипломат наполіг на вимозі звільнення захоплених у полон, виплати їм компенсації за матеріальні втрати та покарання нападників²¹. Тоді П.Толстой скористався цим інцидентом для подання його турецькій стороні як порушення татарами мирних угод, що було йому вельми вигідно як для обґрунтування необхідності свого постійного перебування при султанському дворі, так і для пом'якшення резонансу від пограбування запорожцями грецьких торговців, підданих Порти. На нашу думку, у цьому випадку купці діяли за домовленістю з російським послом.

Тепер повернімося до питання про шлях, яким останні мали добиратися на Батьківщину. Як стає зрозуміло з розглянутих далі документів, вони не могли їхати в Азов. А отже можна стверджувати, що жодного позитивного результату задуми московської влади щодо розвитку такої торгівлі не мали. Купецьке товариство на чолі з І.Кадмінім було змушене повертатися додому традиційним сухопутним шляхом. Саме в той час османська влада переглянула своє ставлення щодо торгівлі через Азов навіть за участі турецьких суден і почала вживати заходів із будівництва нових укріплень у Керченській протоці для перешкоджання ймовірному проходу російського військового флоту.

Минули осінь і два зимових місяці, а купці все ще перебували в Туреччині. 30 січня 1703 р. посол писав Ф.Апраксіну з Адріанополя, що І.Кадмін жив при ньому й до того часу не вдалося добитися указу про вільний пропуск його та інших «торгових людей» до Азова. Причиною цього було названо «татарські сум'яття». Усе ж дипломат сподівався, що незабаром це питання вирішиться позитивно²². Але такі надії були марними.

Згідно з відпискою П.Толстого, відправленою до Посольського приказу на ім'я царя Петра Олексійовича, 11 лютого 1703 р. під час візиту до двору

²⁰ Там же. – Оп.1 (1703). – Д.3. – Л.187–187 об, 188 об., 233–233 об., 234 об. – 235.

²¹ Там же. – Оп.1 (1702). – Д.1. – Л.328–328 об.

²² Там же. – Оп.1 (1703). – Д.3. – Л.44.

російського дипломата А.Маврокордатос відповів на його клопотання про відпущення московських купців, які тоді перебували у Стамбулі й Адріанополі, через Чорне море до Азова. Османський урядовець заявив, що П.Толстому про те «і говорити було не належало», адже під час перебування в Туреччині звичайних послів укладено мирний договір, а статтю про торгівлю не було закінчено і відкладено справу до прибуття великого посла. Утім за перебування великого посла остаточну статтю до цього часу не завершено. Спочатку слід було говорити про її затвердження, що мало врегулювати питання про купецькі справи («і таким чином купецьким людям в купецькій поведінці й порядок учиниться, а не завершивши тієї статті купецьким людям через Чорне море їздити непристойно»)²³.

На це посол заявив, що він не має ані вказівки, ані повноважень від царя на укладення торговельної статті, а якщо Порто має якісь плани щодо вирішення питання, то нехай повідомить, а він, за адекватності її запитів, напише про них до свого монарха. Натомість згаданих московських купців слід відпустити Чорним морем до Азова – тим самим шляхом, яким вони прибули до Стамбула. Серед аргументів П.Толстого було те, що купці, приїхавши до Туреччини, купили багато важкого товару і тривалий час там проживали. Також посол клопотався, аби султан заради добрих відносин із царем Петром Олексійовичем дозволив московським купцям купити кипарисів та інших дерев, призначених для монарших садів (про дерева йшлося у царській грамоті, привезеній І.Кадмінім)²⁴.

Реакція А.Маврокордатоса, як вона описана у відписці, була чіткою й рішучою, адже турецьке керівництво не бажало йти на компроміси в питанні чорноморської торгівлі: «Тих згаданих московських купців указав султанова величність відпустити по землі через Волоську землю, а через море пропускати їх не указав, і тому й дерев їм купляти ні для чого, і більше про цю справу й говорити не потрібно, і нічого»²⁵.

Вочевидь після цієї розмови П.Толстому здалося, що питання про подорож купців морем до Азова вже не варто було знову порушувати. Він почав готувати папери, які хотів надіслати до Москви, та інші, що могли стати у пригоді купцям під час подорожі. 21 лютого 1703 р. посол передав І.Кадмінін пакет листів, адресатами яких були боярин Ф.Головін, Ф.Апраксін, волоський господар і полковник С.Палій. У посланні до першого коротко повідомлялося про від'їзд І.Кадміна з купецьким товариством суходолом та відправку їхніх товарів морем до волоського міста Галаца. Звідти купці мали добиратися Волоською землею в напрямку Києва²⁶. А до С.Палія посол звертався з проханням про належний прийом і сприяння в потребах І.Кадміна та іншим московським купцям, які прямували до Москви, тоді, коли вони досягнуть територій, підвладних полковникові²⁷.

²³ Там же. – Л.272–272 об.

²⁴ Там же. – Л.272 об. – 273.

²⁵ Там же. – Л.273.

²⁶ Там же. – Л.61–61 об.

²⁷ Там же. – Л.62.

Але від'їзд знову відкладався. Тим часом купці ділилися з послом різноманітною інформацією. Так, 2 березня 1703 р. до П.Толстого надійшов лист зі Стамбула від московських «торгових людей» М.Кирилова й С.Толкачова з повідомленням про чутки щодо перекидання турецького війська в районі Чорного моря та заходів, які чинилися в Керченській протоці, що мало повернути увагу російської влади. Згідно з цими чутками, війська, які збиралися в Бабадазі, вирушили морем до Трапезунда. Також нібито для транспортування військ до останнього зі Стамбула до Дунаю вирушили 6 кораблів. «А Трепізон близько Кубані», – говорилося в донесенні купців. Вони чули і про те, що протоку вже почали засипати («під Керчю гирло чорноморське засипають і б'ють палі, аби не було проходу кораблям»)²⁸.

Російський посол не лише взяв до уваги інформацію від купців, але й був нею прикро вражений та одразу, того ж дня, звернувся з запитом до єрусалимського патріарха у зв'язку з отриманими новинами («котрий їх лист печаль немалу мені несе, і молю вашу святість, якщо щось відаєте чи провідати зможете, сповістіть нам за милістю своєю»)²⁹.

Незабаром у П.Толстого знову з'явилися сподівання щодо подорожі купців водним шляхом, так як у черговий раз вирішив порушити це питання перед Портою. 15 березня 1703 р. він, зустрівшись із представником турецького уряду А.Маврокордатосом, запропонував відправити московських купців зі Стамбула до Азова морем. Посол, зокрема, наголошував на труднощах проїзду суходолом через «польські заворушення» («оскільки нині через Волоську землю шлях їм незручний через збурення поляків, які знаходяться при тій дорозі»). Також він виказав невдоволення наданням купцям фірмана для поїздки до Галаца. За словами дипломата, «то вчинено для зрощування дружби непристойно», адже цар, «бажаючи дружби і любові», у своїй грамоті просив султана дозволити купцям купити кипариси та інші дерева для садів. Однак через те, що придатний час для цього вже минув, росіян слід негайно відпустити морем до Азова, «поширюючи любов і дружбу»³⁰.

Тим часом купці продовжували надавати московському дипломатові важливу інформацію. 2 квітня 1703 р. від І.Кадміна зі Стамбула до П.Толстого в Адріанополь надійшов лист із комплексом відомостей. Перша коротка новина стосувалася подій у Правобережній Україні – захоплення поляками Немирова, який обороняли козаки С.Палія. Значно більше інформації стосувалося підготовки турецького військового флоту. Купець, зокрема, писав про будівництво в османській столиці 60 фуркатів, призначених для відправки до Дніпра, де будувалося нове місто; просмолення султанських кораблів; підготовку боеприпасів і будівельних інструментів; завантаження вночі гімей гарматами, бомбами, ядрами, а також деревиною; відправку 2 гімей з яничарами на Чорне море; розмови про відправку туди ж ще 60 гімей, 3 султанських кораблів, усіх каторг і фуркатів, які споруджувалися; наказ про прибуття всіх каторг із «Білого моря» (Середземного); «відписування» багатьох

²⁸ Там же. – Л.67–67 об.

²⁹ Там же. – Л.67 об.

³⁰ Там же. – Л.274 об. – 275.

гімей у торгових людей; укази про відбір у них на анатолійському узбережжі Чорного моря суден для перевезення військ до Криму та бажання турків іти на Азов і Таганрог; склад, дату відправки та командувача флоту, який мав іти на Чорне море тощо. Інші відомості стосувалися звернення правлячого кримського хана до свого попередника, який утік до черкесів; інциденту з відбором та поверненням гармат і дрібної зброї у грецьких купців, котрі прямували морем зі Стамбула до Галаца; значної кількості у Криму «торгових людей» із «литовських міст»; зближення позицій запорожців із татарами; появи у Стамбулі анонімних листів з інформацією про надання венеціанським правителем майстрів корабельної справи московському цареві³¹.

Перелік усіх цих відомостей, вочевидь, свідчить про тісну співпрацю купців із московським послом. Натомість той, зі свого боку, усе ще не полишав сподівань, що турків удасться переконати. Зокрема він писав Ф.Головіну, що османські урядовці впродовж тривалого часу «вабили» його питанням стосовно пропуску московських «торгових людей» до Азова Чорним морем. Урешті 23 квітня 1703 р. до П.Толстого прибув представник А.Маврокордатоса, який передав словесне послання свого пана. Урядовець повідомляв, що неодноразово спілкувався з великим візиром та клопотався щодо дозволу купцям вирушити морем до Азова, але не зміг отримати згоди. За словами А.Маврокордатоса, візир і сам бажав вирішити позитивним чином цю проблему, удовольняючи царську сторону, але цього не можна було зробити без розгляду справи диваном. Натомість прийняте рішення розходилося з бажанням посла: «А в дивані візир і муфтії, і всі турецькі міністри досить про те порадившись, затвердили остаточно, що торговим московським людям, не завершивши про торгіву справу статті, через Чорне море їздити не належить, і вчинити так, щоб їх морем в Азов відпустити неможливо». Султан, відповідно, видав указ про повернення купців суходелом. Із ними мали бути відправлені розпорядження Порти до бабинського сераскера Юсуфа-паші й до волоського господаря про надання торгівцям необхідної кількості підвід. Причому невелика оплата за використання останніх мала відповідати рівню оплати, що видавалася з імперського скарбу за підводи, які використовувалися у «султанському поході». Турецькі військовики отримали наказ про супровід купців «до російських міст у цілості з усіма їхніми товарами»³².

У відповідь П.Толстой висловив невдоволення, зазначивши, що ця справа Порти «не любовна» стосовно царської сторони й «Бог знає», через які причини купців не відпускають морем. Він відкинув пояснення турків, що тим «непристойно» мандрувати таким чином, оскільки, мовляв, незакінчена стаття про торгівлю, зауваживши, що минулого разу московські купці, які приїжджали зі своїми товарами морем до Стамбула, були так само відпущені назад до Азова без уточнення виконання згаданої статті. І це, за словами посла, було явним свідченням не всього сказаного турецькими урядовцями

³¹ Там же. – Л.201 об. – 203.

³² Там же. – Л.278–278 об.

(«і з того явно показується, що нині не через незавершену статтю ті згадані купці по морю не відпускаються, але через якусь приховану причину»). Однак таке тривале даремне та збиткове перебування купців «у турецькій стороні», завершував П.Толстой, не давало йому можливості вести затяжні переговори на цю тему. Він зауважив також, що султан чинить за своєю волею, але було би доречніше примножувати, а не применшувати «любов і дружбу», натомість прийняте рішення про повернення торгівців не тільки завдасть їм збитків, але й залишить без усіх товарів³³.

Тим часом справа рухалася до завершення і 30 квітня 1703 р. від А.Маврокордатоса до П.Толстого прибув посланець із пропозицією прислати до нього одного з російських купців. Дипломат відправив секретаря С.Толкачова разом із товмачем К.Макидонським. Їм обом наказав говорити, що дуже «журиться» через недотримання Портою своєї обіцянки й надалі вважає небезпечним вірити словам турецьких урядовців. Після повернення прикажчик і перекладач повідомили, що А.Маврокордатос підтвердив, аби московські купці їхали зі Стамбула сухопуттям, і обіцяв, що зробить цю поїздку беззбитковою. Росіяни нарікали, що впродовж тривалого проживання в Туреччині «торгові люди» «у великі впали збитки», і після султанського указу вони негайно поїдуть. А.Маврокордатос також переказав послові, аби він не ображався, адже великий візир дуже старається, щоб у цій справі якимось удовольнити підданих «царської величності»³⁴.

Того ж дня, 30 квітня 1703 р., І.Кадмін писав зі Стамбула П.Толстому про повернення з Січі чауша, який їздив за дорученням султана для огляду нового міста, що було споруджене неподалік; про поїздку другого чауша в Азов; про підготовку турецьких кораблів для відправки на Чорне море; про зміцнення артилерією гирла біля Стамбула; про османські війська в дунайсько-дніпровському межиріччі та про наміри йти на Запоріжжя для розорення нового міста³⁵.

Уже 2 травня 1703 р. до П.Толстого прибув посланець великого візира Мегмет-ага. Він повідомив, що султан розпорядився надати купцям для проїзду сухоходом від Стамбула до Волоської землі 30 підвід «без найму і без прогонів». А далі для поїздки від Волощини до Московської держави їм мало бути надано стільки ж підвід, але «з прогонами». Та на цій ділянці купці мали сплатити лише половину вартості використання транспортних засобів. Великий візир наказав азі звернути увагу П.Толстого на винятковість цієї ситуації: «І така милість султанової величності тим купцям явилася, якої милості і зразка ніякої іншої держави купцям не чинилося». Саме Мегмет-ага отримав розпорядження супроводжувати купців до царських володінь з усім їхнім майном. Крім того ага інформував, що подорожні звільнялися від сплати податків під час проїзду у султанських володіннях. Великий візир надав йому 6 фірманів зі своєю печаткою та грамоти, адресовані стамбульському каймаканові, сераскерові Юсуфові-паші та волоському господареві з метою

³³ Там же. – Л.278 об.

³⁴ Там же. – Л.278 об. – 279.

³⁵ Там же. – Л.224 об. – 225.

сприяння купцям як при виїзді зі столиці, так і в дорозі, та насамперед у забезпеченні провідниками. Показавши ці документи П.Толстому, Мегмет-ага заявив, щоб його співвітчизники їхали з ним без будь-якого побоювання й що вони будуть усім задоволені, адже візир і усно йому про це наказував³⁶.

Як свідчить запис у статейному списку П.Толстого за 4 травня 1703 р., того дня з Адріанополя від нього поїхав прикажчик С.Толкачов, з яким були відправлені листи в Москву, адресовані бояринові Ф.Головіну та Ф.Апраксину. Задля супроводу С.Толкачова з товариством з Адріанополя разом із прикажчиком виїхав і Мегмет-ага³⁷.

У листі до Ф.Головіна П.Толстой писав, зокрема, про хід справи щодо розрахунку за пограбовані у греків запорожцями матеріальні цінності, а також про відправку зі Стамбула до Чорного моря галер і невеликої кількості малих суден. Ходили чутки, що цей флот призначався для «іверської війни». Поспішні воєнні приготування поступово затихали, але будівництво укріплень у Керченській протоці не відкладалося. Утім достеменно довідатися про те, що там мало робитися – чи спорудження фортеці, чи засипання протоки – посол не міг. Саме з метою збереження в таємниці цих робіт турки не відпустили московських купців до Азова морем – «щоб вони того їх починання не бачили»³⁸.

Крім цього з С.Толкачовим було відправлено й інші документи. Спочатку вказувалися «книги», які слід було передати в Посольський та Адміралтейський прикази. Так називалися матеріали із записами про доставку С.Толкачовим до П.Толстого хутра і моржевих ікл із листом від Ф.Апраксина, продаж цих товарів в Адріанополі та витрату виручених за них коштів³⁹. Також передавалися дві обширних «відписки» в Посольський приказ на царське ім'я. У першій йшлося про діяльність П.Толстого з часу прибуття до Адріанополя – дипломатичні зносини щодо перебування його при султанському дворі, пограбування запорожцями грецьких купців, взаємини запорожців із кримськими татарами, звернення татар до султана, конфлікти на кордонах царських та османських володінь, спорудження російської фортеці в Кам'яному Затоні, зміни на престолі кримського хана та калги-султана, будівництво азовського флоту, розмежування земель між Османською імперією й Російською державою, турецьку військову активність поблизу кордонів останньої та спорядження флоту у Стамбулі, зміну на посаді великого візира, шляхи поїздок московських купців до Туреччини. Усі ці питання прямо стосувалися більш широкої загальної проблеми збереження миру між Москвою і Стамбулом, у чому обидві сторони тоді були дуже зацікавлені⁴⁰.

³⁶ Там же. – Л.279–279 об.

³⁷ Там же. – Л.228 об.

³⁸ Там же. – Л.229 об. – 232. Щоправда, пізніші матеріали свідчать, що посол не відправив свого листа до Ф.Головіна від 4 травня 1703 р. з купцями, припускаючи, що вони їхатимуть надто довго, а знайшов для його пересилки інший спосіб. Він відправив того листа 9 травня (див.: Там же. – Л.350–351).

³⁹ Там же. – Л.233–235.

⁴⁰ Там же. – Л.235–279 об.

Зауважимо, що у цій «відписці», на відміну від попередніх даних, було зазначено про від'їзд купців 5 травня 1703 р., а не днем раніше. Згідно вже з цим записом, того дня П.Толстой відправив купців, які були при ньому в Адріанополі, – С.Толкачова «з товаришами» (разом із ними був ага) до Стамбула, повелівши їм їхати до Москви, а там у Посольському приказі передати Ф.Головіну його «відписку»⁴¹.

Якраз у той час (на початку травня 1703 р.) російський дипломат завершив підготовку великого тексту, який був відповіддю на запити царя, надані П.Толстому при його від'їзді з Москви рік тому. У цьому тексті виказано чимало думок щодо ставлення тодішньої турецької влади до політики Москви, що є тлом для розуміння того, чому купцям на чолі з І.Кадмінім не було дозволено повернутися додому морським шляхом. Посол писав про негативне ставлення турків до християн загалом, а до православних зокрема; про оцінку росіян як головних ворогів завдяки давнім пророцтвам про падіння через них держави, а найбільше – у зв'язку з різким зростанням потужності їхніх морських і сухопутних сил; про велике побоювання виступу християн – підданих султана – на боці Москви в разі нападу її на Туреччину. Усе це спонукало відмовитися від ідеї розширення торгівлі Чорним морем через Азов. Особлива увага у відповідях на царські запити приділялася спробам османської влади убезпечити себе від нападу російського флоту шляхом блокування Керченської протоки⁴². Цей текст є другою «відпискою» й описом Османської імперії, складеним як відповідь на запити царя Петра Олексійовича, сформульованими в низці «статей» та наданими П.Толстому при його від'їзді з Москви⁴³.

Уже за кілька днів після відправки зазначеного тексту до Москви, 9 травня 1703 р., П.Толстой надіслав Ф.Головіну зашифрованого листа, де спочатку йшлося про відбуття до Чорного моря в кінці квітня нечисленних галер і фуркатів на чолі з капітан-пашою. Це робилося з метою реалізації задуму спорудження трьох фортець – на березі протоки навпроти Керчі, поблизу Тамані та біля заснованого міста в Кам'яному Затоні. А далі посол відзначив, що турки з великою підозрою ставляться до росіян, чому й не пустили до Чорного моря московських купців⁴⁴.

Приблизно через два місяці після їх від'їзду П.Толстой отримав повідомлення про те, як проходила подорож. 1 липня 1703 р. Мегмет-ага, відправлений від Порти супроводжувати купців, повернувшись до Адріанополя, передав російському послові листа від І.Кадміна, написаного в Яссах. Той повідав, що прямував морем до Галаца з товаром, згідно з султанським указом, виклопотаним П.Толстим. Двоє інших купців – М.Федоров і С.Кузьмін, згідно з фірманами, дісталися Галаца сухоходом на султанських підводах. Далі всі їхали на найнятому транспорті («арабах») ⁴⁵.

⁴¹ Там же. – Л.279 об.

⁴² Там же. – Л.280–280 об., 286–286 об., 288 об. – 289, 343 об. – 344.

⁴³ Там же. – Л.280–349. Цей опис повністю опубліковано (див.: Русский посол в Стамбуле (Пётр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в.) / Сост. и авт. вступ. ст. и прим. М.Р.Арунова, С.Ф.Орешкова. – Москва, 1985. – 160 с.).

⁴⁴ РГАДА. – Ф.89. – Оп.1 (1703). – Д.3. – Л.350–350 об.

⁴⁵ Там же. – Л.390 об. – 391.

Дорогою І.Кадмін мав затримку через податки в Тульчі на Дунаї, звідки їздив у Кілію до Юсуфа-паші. Потім купці заплатили невеликий юмрук у Ґалаці, а вже в Яссах розраховалися юмруком «вельми з досадою». Причиною оподаткування було те, як пояснював І.Кадмін, що у фірманах чітко не зазначалося, що податок треба сплатити тільки у Стамбулі й більше ніде (саме про таку схему розрахунку говорили в Адріанополі А.Маврокордатос та аґа)⁴⁶.

Мегмет-аґа опікувався росіянами від Ґалаца. При ньому було 80 осіб, наданих представником турецької влади Юсуфом-пашею для супроводу купців, які їхали до «російського рубежу, до Палія чи до Немирова». Точніше про кінцеву точку їхньої подорожі І.Кадмін «із товаришами» не знали. Додаткових 80 супроводжуваних за наказом Юсуфа-паші повинен був виділити також молдовський господар. Про опікування купцями з боку Мегмета-аґи росіянин згадав з особливою вдячністю («а аґа, котрий нас проводжав до Ясс, і дбав нам як батько синові, проста душа та найдобріша людина»). Купець віддячив турецькому урядникові невеликим дарунком («азі я від себе пешкеш дав мале число»), а також клопотався про те, щоб П.Толстой допоміг йому, якщо той звернеться до посла з якимось проханням. До волозької столиці росіяни дісталися «всі в доброму здоров'ї»⁴⁷.

Багато матеріалу про подорож купців із турецької столиці знаходимо у записах московського священика І.Лук'янова. На зворотній дорозі, по прибутті до Стамбула, під час огляду турками-митниками судна, на якому він перебував, І.Лук'янов поспілкувався з їхнім начальником. Отримавши від священика в дарунок ерусалимську вервицю, той порадив йому поспішати, адже незабаром до російської столиці мали їхати раніше знайомі І.Лук'янову російські купці. Того ж дня він зустрівся з ними – І.Кадмін і його брат Ераст улаштували богомольцям добру трапезу. Купці були раді священикові з його супутниками і кликали їхати разом до Москви⁴⁸.

Далі І.Лук'янов писав про переїзд до села Яниково (Єніково) за 10 верст від Стамбула, звідки відходили судна у Чорне море. До цього села було відтранспортовано в каюках товари. Туди ж прибули священик «із товаришами», зупинившись на подвір'ї, де вже перебували московські купці, які, утім, не вантажили свої товари, очікуючи наказу з Адріанополя. Потім усе ж завантажили, після чого відразу надійшло розпорядження: купці мали їхати суходолом до Ґалаца, а далі до Києва на турецьких підводах, у супроводі 200 турків (на кожну гарбу виділялося по 4 вола, а загалом їх було 120). Проте І.Кадмін «із товаришами» вирішили піти морем, а суходолом поїхали прикажчики І.Саєва та М.Григор'єва. На судні відпливли й богомольці⁴⁹.

Судно зайшло в гирло Дунаю, потім до Тульчі, а далі до Рені. Від цього міста І.Кадмін разом зі священиком та його супутниками на винайнятому в турків човні прибули в Ґалац. Потім туди підійшов їхній корабель, а невдовзі

⁴⁶ Там же. – Л.391.

⁴⁷ Там же. – Л.391–391 об.

⁴⁸ Хождение в Святыю землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701–1703. – С.116, 234–235, 363–364.

⁴⁹ Там же. – С.117, 235–236, 364–365.

прибули і 200 осіб турецького супроводу та було пригнано волів. В останню ніч перебування в Галаці сталося лихо з «молодиком» Кузьмою Кадміним, який кричав, свистів, рвав на собі одяг та все розкидав навкруги. Довелося його закувати й так везти до Києва⁵⁰.

Турецький ескорт пильно охороняв купців. Коли ставалася якась поломка, то караван рухався далі, а 20–30 османців залишалися на місці, до завершення ремонту. Супроводжуючі не залишали нікого без нагляду, навіть для відправлення фізіологічних потреб. І.Лук'янов пояснював таку увагу суворістю султанського указу, згідно з яким за втрату навіть одного росіянина мали бути страченими всі 200 османців. Купців слід було передати в Києві воеводі з наданням розписки для самого султана. Росіяни ж повинні були написати листа до П.Толстого, в якому повідомлялося б про їх прибуття до кордону, і що ані турки, ані татари не заподіяли їм жодної шкоди. У зв'язку з цим І.Лук'янов зазначив, що ніякої загрози від татар їм не було. Натомість, якби їхали без охорони, то без неприємностей не обійшлося б, адже «була слава велика в татар, що московські купці їдуть багаті»⁵¹.

Далі священник згадував про приїзд до Ясс, потім до Сорок, переправу через Дністер, прибуття в Немирів, який на той час був розорений козаками С.Палія й там тоді знаходилося 5-тисячне польське військо. Уже тут турки просили, щоб їм дозволили повертатися назад і дали розписку, але купці заперечували, аргументуючи свою позицію тим, що Немирів не належить цареві й польський очільник не стане розписуватися замість московського боярина. Натомість османці пояснювали своє бажання повернутися страхом перед С.Палієм: «Ми б вас із радістю й до Києва провели, але ми боїмося Палія вашого, він нас не випустить від себе, тут нас поб'є». На це росіяни заперечили: «Чи в нас Палій якийсь свавільний у государя нашого?». А турки відповідали: «У нас про нього страшно грізна слава. Та ми нікого так не боїмося, як його. Нам дуже й самим хочеться його побачити». Урешті вони погодилися далі супроводжувати купців, адже не могли повернутися до султана без письмового документа⁵².

Упродовж чотирьох днів караван рухався степом, а на п'ятий прибув до Паволочі, де було «Палієве володіння». За 15 верст від нього зупинилися, нагодували коней, самі пообідали, а посланці поїхали в Паволоч і повідомили полковникові про прибуття московських купців у супроводі турків. Під звуки бубнів і литавр хутко зібралася «паліївщина» – козаки осідлали коней, озброїлися та виїхали з прапорами в поле. «А як турки побачили паліївщину, так стали ні живі, ні мертві», – зазначив І.Лук'янов. Особливе враження на подорожніх справила демонстрація молодими козаками своєї вправності, коли вони, з'явившись у лісочку чисельністю до 300 осіб на чолі з наказним полковником, розсіялися групами по 20–30 осіб і почали гарцювати на конях, кидати списи, стріляти з луків та пістолетів. Тоді караван зупинився, полковник підїхав і привітався з купцями, а вони пригощали

⁵⁰ Там же. – С.117–119, 236–237, 365–368.

⁵¹ Там же. – С.119–120, 237–238, 368.

⁵² Там же. – С.120–121, 238–239, 368–369.

горілкою, якої випили по чарці. Пізніше, коли проминули лісок, у полі козаки «як вдарили по конях – ніби як бризнули, як блискавка у нас з очей майнула, як по полю розсипались: де 20, де 10 до самого міста скакали». І на це турки «тільки головами хитають»⁵³.

У Павлоччі С.Палій видав подорожнім харчі та фураж. Турки, побоюючись, не хотіли їхати до Києва і просили купців, щоб полковник видав розписку про передачу їх йому у цілості. Ті погодилися, також написавши листа від себе для П.Толстого. Разом з обома документами вони надали своєму турецькому ескорту невелику винагороду та відпустили. Надалі купців супроводжували козаки С.Палія. А вже при під'їзді до Фастова, за 5 верст, стався відомий епізод, коли дружина наказного полковника вислала назустріч купцям 500 кіннотників із прапорами. До табору було привезено харчі та фураж, а купці їздили на прийом до дружини С.Палія, яка ще й висловила готовність надати 500 козаків для супроводу турків через підвладні Польщі терени, якби вони добралися до Фастова⁵⁴.

М.Костомаров так відгукнувся на повідомлення, залишене І.Лук'яновим: «Цей дорогоцінний опис сучасника й очевидця подає наживо побут козаків у Правобережній Україні. Вражаючий, між іншим, цей сімейний порядок суспільного життя, за якого за відсутності полковника усім його полком управляє дружина, котра залишилася вдома, немовби домашнім господарством»⁵⁵.

А вже через два дні купці під охороною козаків на чолі з наказним полковником прибули до Києва, де жили півтора місяця, а потім, після Успенського ярмарку, вирушили на Ніжин. Це місто стало останнім, про яке згадав священник у своїй розповіді⁵⁶.

Зауважимо, що при вивченні документів посольства і свідчень І.Лук'янова впадає в око деяка відмінність стосовно кількості визначеного ними числа супроводжуваних, наданих турецьким урядом російським купцям. За документами посольства, а саме за листом І.Кадміна, 80 осіб було надано в Туреччині та стільки ж мав виділити молдавський господар, натомість за даними І.Лук'янова – їх було 200. У дійсності, можливо, число супроводжуваних було не 160, а дещо іншим. Священик теж міг вказати лише приблизну кількість охорони. Тому припускаємо, що ескорт становив від 160 до 200 осіб.

Переходячи до висновків, звернімо увагу насамперед на два підходи, які видаються важливими у вивченні матеріалу про поїздку купецького товариства на чолі з І.Кадмінім. Перший полягає у використанні опису подорожі українськими територіями, зробленого І.Лук'яновим. У ньому містяться дані про найрізноманітніші обставини поїздки, у тому числі й ті, в яких так яскраво подано образи Правобережної України. Цей підхід можна назвати традиційним, але й доволі продуктивним. Другий підхід полягає в

⁵³ Там же. – С.121–122, 239–240, 369–370.

⁵⁴ Там же. – С.122, 240, 370–371.

⁵⁵ *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. – С.203.

⁵⁶ *Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова: 1701–1703.* – С.122–124, 240–242, 371–372.

розгляді подорожі купців на широкому тлі міжнародної політики. Його стало доцільним застосувати лише тепер, після віднайдення комплексу джерел з історії поїздки російського купецького гурту та щодо обставин перебування їх у Туреччині у зв'язку з російсько-турецькими відносинами того часу. Ідеться переважно про спроби царського уряду призначити турків до присутності росіян на Чорному морі, нехай поки що суто з торговельною метою. У цьому підході можна виділити два аспекти. Перший – це використання Москвою купців як об'єкта у своїх геополітичних планах і діях. Вони доставили П.Толстому низку документів, які давали йому змогу розуміти тодішній напрям російської політики, а також поточні справи. Виконуючи завдання Москви, купці привозили матеріальні цінності послові, що призначалися для продажу. За виручені кошти П.Толстой мав вирішувати різні питання в інтересах своєї держави. Сама поїздка стала однією зі спроб Москви розширити власну присутність на Чорному морі. Ураховуємо при цьому й завуальовані у царській грамоті аспекти про можливі способи подорожі. Під час зворотної поїздки купці везли важливі для московського уряду документи, передані їм П.Толстим. Крім листів до різних осіб це були звіт про діяльність посольства та великий опис Османської імперії. Другий аспект – це власна активність купців у здобутті й передачі послові цілого комплексу різноманітної інформації, важливої як для самого П.Толстого в його дипломатичній діяльності, так і для російського керівництва. Чи за настановою московських урядовців, чи заради взаємовигідної співпраці з послом, торговці передали П.Толстому великий обсяг інформації, отриманої ними у Стамбулі. Вона стосувалася широкого кола подій та явищ: пересування османських військ та флоту, будівництва кораблів, посилення обороноздатності Стамбула, робіт у Керченській протоці, реакції Туреччини на російську фортецю в Кам'яному Затоні, політичної боротьби й торгівлі у Кримському ханстві, запорозько-татарських взаємин, захоплення татарами полонених у царських володіннях, протистояння польських військ із С.Палієм, запрошення венеціанських майстрів для роботи в Росії та ін.

Таке залучення купців на чолі з І.Кадмінім у політичні справи спонукає до думки, що вони були для них не менш важливими, аніж, власне, торгівля. Можливо навіть, що комерційні справи перебували на другому місці. На користь такого припущення говорить факт надто тривалого перебування купців у Туреччині в очікуванні на проїзд морем після завершення своїх торговельних справ – із вересня 1702 до травня 1703 рр., коли вони зазнали великих трат, водночас поїздка сухопуттям зайняла б значно менше часу. Найбільш імовірним виглядає пояснення, що російський посол дуже старався добитися дозволу для них на подорож морем, а купці були згодні чи то мали керуватися його позицією. Разом із цим на таку затримку могли вплинути й інші обставини, як тривале зволікання Порти, котра не давала чіткої відповіді – чи то вагаючись, чи то не бажаючи загострення дипломатичних взаємин із Росією. Можливим є й те, що переїзд суходолом саме для цих людей виявився складним завданням тому, що такий шлях був їм невідомим і видавався надто важким і небезпечним.

Відмова ж османського уряду в подорожі купців морем до Азова мала, на нашу думку, два раціональних пояснення. По-перше, турки вирішили покласти край таким поїздкам, розуміючи прагнення Москви пробитися на Чорне море. По-друге, вони не хотіли великого розголосу щодо заходів, спрямованих на блокування Керченської протоки, як і того, аби росіяни дізналися про технічний бік цих робіт, адже це робилося саме для протидії Москві. Стосовно ж офіційно задекларованої османським урядом причини відмови – відсутності угоди щодо торгівлі між Росією й Туреччиною, то це вважаємо лише формальним приводом. Турки зробили все для безпечної й комфортної подорожі росіян додому, аби уникнути обвинувачень із боку московської влади в недружніх намірах.

Отже поїздка купців на чолі з І.Кадмінім стала яскравим епізодом, що відображав російсько-турецькі суперечності в питанні торговельного сполучення Чорним морем. Якраз у той час османське керівництво, отримавши достатньо інформації про посилення Росії на її південних рубежах, готувалося до нового протистояння з Москвою. Вочевидь саме тому турки і припинили практику торговельних поїздок до Азова.

REFERENCES

1. Arunova, M.R., & Oreshkova, S.F. (Comps.). (1985). *Russkij posol v Stambule (Pyotr Andreevich Tolstoj i ego opisanie Osmanskoy imperii nachala XVIII v.)*. Moskva. [in Russian].
2. Dyomin, A.S. (Ed.). (2008). *Khozhdenie v Svyatuyu zemlyu moskovskogo svyashchennika Ioanna Lukyanova 1701–1703*. Moskva. [in Russian].
3. Hurzhii, O., & Chukhlib, T. (1999). *Het'mans'ka Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kotliar, M.F., & Smolii, V.A. (1994). *Istoriia v zhyttiepysakh*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ohloblyn, O. (2001). *Het'man Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu-York; Kyiv; Lviv; Paryzh; Toronto. [in Ukrainian].
6. Oreshkova, S.F. (2006). Vstupitel'naya stat'ya. In *P.A.Tolstoj. Opisanie Chernogo morya, Egejskogo arhipelaga i osmanskogo flota*, (pp. 6–56). Moskva. [in Russian].
7. Pavlenko, N.I. (2008). *Ptentsy gnezda Petrova*. Moskva. [in Russian].
8. Serhienko, H.Ya. (1963). *Vyzvol'nyi rukh na Pravoberezhnii Ukraini v kintsi XVII i na pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

VIACHESLAV STANISLAVSKYI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vvslavaua@ukr.net

RUSSIAN-TURKISH CONTRADICTIONS REGARDING THE TRADE THROUGH THE BLACK SEA (BY THE EXAMPLE OF THE MERCHANT'S TRAVEL LED BY I.KADMIN IN 1702–1703)

In the article, the author combines the information of the well-known in historiography of the story of the priest I.Lukyanov about a trip through the Right-Bank Ukraine with data from sources of the Russian State Archive of Ancient Acts on the trip of Russian

merchants from Azov to Turkey. This made it possible to find out that this trip had, besides the natural economic goal, significant political tasks. Perhaps even that political affairs have prevailed in the list of tasks that were to be solved by Russian merchants. At that time, the Russian political leadership was looking for ways to entrance their ships on the Black Sea. First, it had to be merchant ships. According to the author, the trip of merchants was a hidden attempt to gradually legitimize the presence of Russians on the sea. This assumption is based on the analysis of the text of the tsar's charter that was given to the merchants. The document, in particular, allowed merchants to use their vessels. Such questions were within the competence of the government of the empire. However, the charter was addressed to representatives of local authorities. In addition, merchants brought the Russian Ambassador to the Ottoman Empire a number of documents and material valuables that were necessary for his activities. During their stay in Turkey, they also gave P.Tolstoj various important information about which they could learn in Istanbul. The circumstances of the tour of this group of merchants, and in particular the considerable attention given to it by the Russian and Turkish governments, revealed a conflict of interest between Moscow and Istanbul concerning the authorities over the Black Sea. The Turkish government understood the plans of the tsar and was categorically against their implementation, because it wanted to retain full power over this sea. Just then, the Turks made significant efforts to prepare for defence from the Russian attack. Then, in particular, the construction of a fortress in the Kerch Strait began. In 1702–1703, diplomatic disputes between the two states ended with the prohibition of the Ottoman government to use the sea route for trade with the Russian Azov. This has become an important sign of the deterioration of Turkey's attitude towards Russia. This solution also had direct consequences for merchants, because they were forced to return in their country by land route. However, in these circumstances, they were also useful to their government, because they brought from the ambassador to Moscow very important documents that were related to the Ottoman Empire. They contain data that helps to understand the resolute position of the Turkish government towards the Black Sea. The description of the Ottoman Empire was of particular importance in this context.

Keywords: Russian state, Ottoman Empire, Black Sea, Right-Bank Ukraine, trade route, Tolstoj, Pali.

OLEKSANDR DANYLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at the Department of History of Ukrainians in the World,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ovd@ua.fm

VALERII KONONENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Associate Professor at the Department of Legal Sciences and Philosophy,
Vinnytsia M.Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(Vinnytsia, Ukraine), valeriy_kononenko@ukr.net

NATIONAL EDUCATION IN A CONTEXT OF PRESERVING IDENTITY OF JEWISH COMMUNITIES OF PODILLIA

The purpose of the work is to determine the role of the national education of Jewish communities of Podillia in the preservation of the original culture of the Jews of the region. The authors study the place of the traditional education in preserving national identity of the Jewish communities of Podillia in comparison with the functioning of the national education of Jews in Ukraine. The methodology of the research is based on the use of comparative-historical, statistical, structural-functional, terminological methods taking into account the axiological (value) approach, which allowed to consider Jewish national education as a self-sufficient formation with a system of certain values that are important for the functioning of the national culture of the Jews. The scientific novelty is to substantiate Jewish national education as a cultural phenomenon, which contributed to the existence of the original culture of Jewish communities in the region during a long historical period. The article claims that one of the most powerful Jewish regional communities of Eastern Europe was formed on the territory of the region, which represented the subethnos of Jewish people – Ashkenazi. The Jews of Podillia, who lived in a discriminatory policy aimed at destroying the foundations of national life, managed to preserve their national identity and national culture. The article states that before the inclusion of the territory of Podillia in the Russian Empire, the traditional national system of education was here. It was based on the strict connection of studying with the religion and traditions of the Jewish people. For centuries, this Jewish national community preserved its national identity and avoided complete assimilation. Along with religion, education traditionally protected the Jews from losing their national-cultural life and national peculiarities of the life of community. The authorities of the Russian Empire tried to encourage Jews to receive general state education, hoping to overcome the isolation of Jews and form loyalty to the Empire in this way. However, the vast majority of Jews in Podillia traditionally continued to study in Cheders and Talmud Torahs. The Soviet government has taken the course of destroying religious education institutions and displacing Hebrew as a language of instruction. At the same time, she considered for a while Jewish national schools with the Yiddish language of instruction as an element of Sovietization of Jews. However, since the late 1940s, it introduced the course for assimilation of Jews and the destruction of elements of national life. New opportunities for the reconstruction of the national education of the Jews of Podillia appeared with the proclamation of Ukraine's independence. National education and religion has become the main elements of preserving the national life of Jews at the present stage. Jewish national education is a certain cultural and social phenomenon that has helped the Jews for a long time in conditions of the absence of the state to

preserve the integrity of their people. The education that was inextricably linked with religion played a major role in preserving the identity and national culture of the Jewish communities in Podillia.

Keywords: *Jews, Podillia, national education, originality, national culture.*

The population of Podillia has long been presented, besides the Ukrainians, inhabitants of other peoples. The history of the region was formed not only by the Ukrainians but also by the Jews, the Poles, the Russians and representatives of other nations. One of the most powerful Jewish regional communities of Eastern Europe was formed on the territory of the region, which represented the subethnos of Jewish people – Ashkenazi. This national minority is not native or autochthonous for Podillia, since its ethnogenesis is not related to the territory of the region, and the first Jewish settlers who came from Western Europe appeared here in the 14th century.

The urgency of the article is determined by the fact that the Jews of Podillia, who lived in a discriminatory policy aimed at destroying the foundations of national life, managed to preserve their national identity and national culture. Neither the Russian Empire nor the USSR could completely destroy Jewish national community.

The role of national education in preserving ethnic identity and preserving the original culture of the Jewish population of Podillia has been actively explored only recently. Only modern Ukrainian and foreign scientific literature represent historiography of the subject of research. In fact, there are no qualifying scientific researches and monographic studies of this issue. The most fully studied issue of the status of Jewish national culture in the Soviet period. Among studies of such a plan are allocated researches A.Shternshis¹, Z.Gitelman², L.Yakubova³, L.Finberh, L.Liubchenko⁴, E.Getmansky⁵, M.Zerkal⁶. Issues of the Jewish national education were studied in the writings of Z.Halevy⁷, E.Schulman⁸, A.Komarnitskyi⁹, F.Vynokurova¹⁰.

¹ *Shternshis A.* Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. – Bloomington and Indianapolis, 2006. – 281 p.

² *Gitelman Z.* A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – Bloomington and Indianapolis, 2001. – 297 p.

³ *Якубова Л.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. – К., 2006. – 507 с.

⁴ *Фінберг Л., Любченко Л.* Нариси з історії та культури євреїв України. – К., 2008. – 440 с.

⁵ *Гетманский Э.* Еврейское образование в Российской империи // Заметки по еврейской истории. – 2015. – №11/12 (188) [Електронний ресурс]: http://www.berkovich-zametki.com/2015/Zametki/Nomer11_12/Getmansky1.php

⁶ *Зеркаль М.* Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.) // Український історичний журнал. – 2013. – №2. – С.121–135.

⁷ *Halevy Z.* Jewish Schools under Czarism and Communism: A Struggle for Cultural Identity. – New York, 1976. – 298 p.

⁸ *Schulman E.* A History of Jewish Education in the Soviet Union. – New York, 1971. – 184 p.

⁹ *Комарницький О.* Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917–1918 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.3. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.139–149.

¹⁰ *Винокурова Ф.* Національне життя єврейської спільноти на окупованій території

The purpose of the study is to investigate the national education as a factor of preservation of self-identification and national culture of Jewish population of the region since the formation of the first national communities before the World War II. The purpose of the research determines the task of the article: to study the historiography of this question, to identify the peculiarities of the national education of the Jews of Podillia, to characterize forms of national education in different historical periods, to define the role of national education in the preserved national culture of the Jews of the region.

Jewish national education is a certain cultural and social phenomenon that has helped the Jews for a long time in conditions of the absence of the state to preserve the integrity of their people. The education that was inextricably linked with religion, played a major role in preserving the identity and national culture of the Jewish communities in Podillia. The system of traditional education of Jews, built primarily in the education of religiosity and loyalty to the traditions and customs of the people, was an important factor in the development of the Jewish community.

In fact, until the middle of the 19th century the majority of Jewish children in Podillia received education in traditional non-state Jewish educational institutions: Cheders, Talmud Torahs, and Yeshivas. Cheder was a Jewish elementary paid private religious school for boys that existed in Ukraine practically until the early 1920s. Talmud Torah was a Jewish religious school, which existed at the expense of the community and in which, unlike the Cheder, boys were mostly from poor families. Yeshiva (Ishiva) was a Jewish institution of higher learning, where the Oral Law is studied, mostly Talmud. Yeshivas continue their work in Ukraine and at the present stage. Zvi Gitelman believes that “the Jews felt keenly the need to protect themselves and preserve their values, as had Jews in Western Europe in the Middle Ages. Therefore Jews developed a complex network of institutions to take care of their own and to guard their cherished values and beliefs”¹¹.

These traditional educational institutions functioned in the Polish-Lithuanian Commonwealth and later in the Russian Empire. They acted semi-legally in the Russian Empire and only at the end of the 19th century were legalized. Their main feature was that they functioned on a religious basis. The religious nature of learning provided for the preservation of not only religious norms, but also the existence of the Jewish people in a predominant non-Jewish society. This, in turn, contributed to the preservation of traditional national culture. In addition, the preservation of traditional religion and Hebrew provided the connection of scattered in different countries of the Jewish national minorities as a single people.

The Regulation on the Jews of 1804 invited Jews to send their children to schools of the empire, but allowed them to preserve their own expense traditional

---

Вінницької області, що входила до складу Трансністрії: Огляд архівних джерел // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. (Київ, 23–24 червня 2005 р.). – К., 2005. – С.156–164.

¹¹ *Gitelman Z.* A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present. – P.28.

schools. Condition – teaching one of the languages: Russian, Polish or German¹². However, this reform laid the foundation for the emergence of a new Jewish pro-imperial intelligentsia, which in the future would have to lead the movement among Jews for secular education.

Traditional national education existed through the support of Jewish self-government – Qahal. During the reign of the Emperor Nicholas I there was an attack on the traditional foundations of the Jewish way of life. Qahal was forbidden in 1844. The reform of the system of national education was one of the most “liberal” reforms in relation to Jews during the days of Emperor Nicholas I. All measures of power were directed, first of all, to the assimilation of Jews. The new system of state education for Jews was aimed at transforming the Jews of the empire into an analogue of the German Jews. They should become loyal subjects, get rid of religious fanaticism, engage in “useful” activities and should be integrated into the economic and social life of society¹³.

At this time (1847) that the first state Jewish schools were founded, based on the all-Russian principles of organization of education. However, they did not gain popularity among the Jews. Jewish families were cautious to general education, because they did not allow them to adhere to their religious beliefs and customs.

Jewish families have been wary of general secular education because of their inability to follow their religious beliefs and customs. “Jews who generally respect education, precisely because of religious prejudices and opposition ‘Teachers of the Talmud’ did not send their children to these educational institutions or sent them there for a short time”, – A.Alekseyev wrote in 1868¹⁴.

Attempts for reforms in the system of Jewish national education became possible because of the spread the Haskalah in the Russian Empire from the 19th century. This international educational movement advocated for overcoming cultural and religious isolation, involving Jews in secular education, which, according to the leaders of the movement, would help integrate Jews into society and improve the situation of the Jewish population. However, in attempts to change the system of national education, Conservative Judaism and Hasidism showed a common opposition, since they believed that involving Jews into the state education system would promote assimilation processes among them (which was directed by the authorities). However, the shoots of assimilation have already come down. The Minister of Public Education of the Russian Empire S.Uvarov wrote that “a consoling conviction has been acquired that there are still quite a few young people among the educated and who can use the place of teachers in prospective Jewish schools”¹⁵.

---

¹² *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2006. – С.108.

¹³ Там же. – С.114.

¹⁴ *Алексеев А.* Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки, с приложением биографии автора. – Новгород, 1868. – С.26.

¹⁵ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – С.115.

It was difficult to overcome the resistance of the conservative Jewish community. In 1857, in the Podillia province of the Russian Empire, there were only 10 state Jewish schools (230 students), but acted 161 private Jewish schools: one Talmud Torah (50 students) and 160 Cheders (2775 students)¹⁶. The vast majority of children studied in private schools, but their number could not provide all Jewish children with education.

During the reign of the Emperor Alexander II, the civil rights of Jews were broadened, and the authorities refused to apply tough, repressive methods of solving the “Jewish question”. However, it focusing their activities on reforming the educational system as a traditional element of national culture the Jews. There was so liberalized legislation concerning the Jews of the Russian Empire in 1856–1863.

After the military reform of 1874, even the conservative Jews began sending their children to secular secondary and higher educational institutions for the sake of reducing their service life, while Jewish youth began to enter universities more actively, since the diploma in higher education opened up the possibility for Jews to settle outside the Pale of Settlement.

In accordance with the “Regulations on Elementary Schools” issued during the period of the reforms of Alexander II in 1874, four state Jewish elementary schools were formed in Podillia. The government was compelled to give in and the decree of 1879 legitimized the existence of traditional Jewish schools, but the decree of 1893 fixed exclusively the religious status of schools¹⁷. However, at the same time after the reforms of the 1860s and 70s, in addition to state Jewish educational institutions, private male and female schools were established by the Government’s permission.

On May 3, 1882, “Provisional Rules” imposed significant restrictions on the development of the national life of Jews, and the system of education of Jewish communities was tied to the zone of residence and the corresponding quota for studying at educational institutions. Because in the Pale of Settlement had a quota for studying Jewish youth at higher educational institutions so the vast majority of Jewish children in Podillia continued to receive Jewish traditional education.

This system of state Jewish educational institutions was preserved in the beginning of the twentieth century. In 1905 in the region the number of educational institutions in general, increased to 2157 but there remained only four state Jewish schools¹⁸. Because of this reason significant part of Jewish children studied either in private schools or in general public schools. For example, in 1910, there were 18 Jewish schools (Cheders) in Proskuriv. Jewish children also could choose from five Jewish colleges: three female gymnasiums, one male college for artisans, one coed college, and a Talmud Torah¹⁹.

¹⁶ Памятная книжка Подольской губернии на 1859 г. – Каменец-Подольский, 1859. – С.119.

¹⁷ Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. – Николаїв, 2008. – С.130.

¹⁸ Обзор Подольской губернии за 1904 г.: Приложение к всеподданнейшему отчету губернатора Подол. губ. стат. комитета. – Каменец-Подольский, 1905. – С.134–135.

¹⁹ Voskoboynik D. The History of Jews in Proskurov, Ukraine. – Schenectady, 2002. – P.9.

Despite the existence of private educational institutions of a more secular nature, the policy of assimilation of Jewish population remained unchanged. Before the World War I there were Jewish private secondary schools possessing the rights of governmental gymnasiums. In 1917, such educational institutions in Podillia existed in Proskuriv, Vinnytsia, Zhmerynka, Haisyn and Mohyliv-Podilskyi²⁰. In such educational institutions, the focus was on general subjects, and the teaching was conducted in Russian.

New perspectives for the development of national education began in 1917, after the February bourgeois-democratic revolution in the Russian Empire and the October Bolshevik coup of. Ukraine, which itself struggled for independence, was loyal to the realization by Jews their rights to have national-cultural autonomy. The development of national education was facilitated by the decrees of the Central Council and the Directory (1917–1920). On December 2, 1917, the Ukrainian Central Council approved the Law of the “Establishment of Jewish Public Councils” for the administrating of all Jewish affairs and institutions and holding on the elections to these councils. On January 9, 1918, the Law on National-Personal Autonomy was signed which provided for the right to organize their national life through self-government, the development of national culture and education.

Trying to stop the process of Russification through education, the authorities of the Ukrainian People’s Republic resumed teaching in his native language from the school year 1918–1919 of all primary Jewish schools. However, during the period of the Ukrainian People’s Republic in Podillia, the traditional system of Jewish education continued mainly through the cheders, talmud torahs and yeshivas. B.Pinkus notes that in 1918 in the Ukraine there were 270,000 Jewish children aged seven to eleven, 96,000 of whom were in secular schools, both Jewish and non-Jewish, while 174,000 children were apparently in cheders²¹. These educational institutions made up an overwhelming majority and were not financed by the authorities. At the same time, the system of secondary schools also developed. By the middle of 1918, there were 16 of them in Podillia²².

During the time of the Ukrainian Revolution and during a military confrontation with Bolshevik Russia, the Ukrainian side made significant steps that were aimed at developing the national-cultural sphere of the Jewish minority. As a result, the number of Jewish educational institutions in the Ukraine during the years 1917–1920 continued to grow.

The task of preserving and spreading the Jewish language and culture was taken care of by the cultural and educational society “Tarbut”. The Society supported the Jewish People’s Universities of Kyiv and Odesa, opened teacher courses, professional and evening schools, kindergartens, Saturday courses and clubs²³.

²⁰ Обзор Подольской губернии за 1904 г. ... – С.297.

²¹ Pinkus B. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. – Cambridge, 1988. – P.107.

²² Комарніцький О. Єврейська національна школа в містечках Правобережної України 1917–1918 рр. – С.142.

²³ Доценко В. Єврейський національний культурно-релігійний громадський рух в Україні в 1920-ті роки // Грані. – 2014. – №12. – С.121.

The “Kultura-Liga”, which was founded in Kyiv in January 1918, was of great importance for the development of the education of Jews during this period. The education Department of the Ministry of Jewish Affairs administered the Kultura-Liga, which supervised Jewish secular schools in Yiddish²⁴. This organization, which in fact served as the Ministry of Education of Jews, until 1920 opened on the territory of Ukraine 283 educational institutions. She took care of children’s homes, schools, gymnasiums, libraries and other Jewish institutions²⁵. This organization created the Jewish People’s University, which became the first Jewish educational establishment in the territory of the former Russian Empire. On her initiative, in the autumn of 1918, a department of Jewish culture was opened at the University of Kamianets-Podilskyi.

Significant changes in the system of traditional Jewish education and upbringing took place after the establishment of Soviet power in Ukraine. However, unlike the Ukrainian one, the Soviet authorities, through education of national minorities, tried to increase the number of their supporters. Nevertheless, a unified ramified network of secular educational institutions was created throughout the country. With the approval of Soviet power on the territory of Ukraine, all schools with the language of instruction in the Yiddish of the society “Tarbut” and “Kultura-Liga” were included in the Soviet system of the Yiddish secular schools²⁶.

After 1921, traditional Jewish educational institutions were closed as educational institutions of a religious type. Some of them continued to operate illegally before the beginning of the period of the political terror of 1937–1938.

The revival of Jewish national education was facilitated by the proclamation of the course on “korenizatsiia” (“ukrainizatsiia” in Ukraine) by XII Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks). At this time, a new system of Jewish education was also developed. In 1926, there were 432 Jewish schools in the Ukrainian SSR, and in the 1930s there were 786²⁷. L.Hrynevych notes that the existence of an extensive network of Jewish educational institutions was at that time a unique phenomenon in world practice, and this fact was used very actively by the Bolsheviks to promote the advantages of the Soviet system²⁸. Hebrew as a language related to religion was ousted from the state system of education in the early 1920s and replaced by Yiddish. A.Shternshis notes that “Yiddish schools existed only at the elementary level, and there were no possibilities for higher or professional education in Yiddish (with the exception of a few vocational schools)”²⁹. However, in the mid of 1920s, more

²⁴ *Schulman E.* A History of Jewish Education in the Soviet Union. – P.41.

²⁵ Книга о русском еврействе: 1917–1967 / Под ред. Я.Г.Фрумкина, Г.Я.Аронсона, А.А.Гольденвейзера. – Нью-Йорк, 1968. – С.234.

²⁶ *Schulman E.* A History of Jewish Education in the Soviet Union. – P.44–45.

²⁷ *Якубова Л.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. – С.415.

²⁸ *Гриневич Л.* Єврейське національно-культурне відродження 1920-х – 1930-х рр. в УСРР у «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.12. – К., 2004. – С.228.

²⁹ *Shternshis A.* Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939. – P.XVI.

than 38 000 Jewish children did not go to Soviet national schools at all, preferring illegal cheders³⁰.

At the same time, during this period there was a great desire of Jews to be well educated. Taking advantage of the abolition of quotas and restrictions, they tried to get secondary and higher education. The aspiration of Jews to higher education has contributed to the fact that this national minority had one of the highest general educational levels in comparison with other peoples in Ukrainian SSR. For example, in the academic year 1927–1928 58,9% of Ukrainians entered the higher educational institutions of the republic, 22% of Jews and 14,7% of Russians, while the number of Jews by the 1926 census in the Ukrainian SSR made up 5,43% of the population³¹. V. Konstantinov notes that in the 1920's and 1930's literacy rate increased of all the peoples of the USSR. However, the level of literacy among Jewish men was the highest compared to other nationalities, and among women was second only to the Germans, Estonians and Finns, whose vast majority lived in cities³².

A system of Jewish national professional and higher education institutions was also created. In 1931 in the Ukrainian SSR there were 3 pedagogical, 5 agricultural, 20 industrial Jewish technical schools. Vinnytsia Jewish Pedagogical School, Haisyn Jewish Medical Obstetric School became the influential centers of professional education in Podillia region. For example, in 1930, Vinnytsia Jewish Pedagogical School trained 290 students³³.

From 1933–1934, the Jewish national education begins to experience a period of decline. Jewish children in the vast majority began to attend Russian or Ukrainian schools. Agitation for the education of children in a Jewish school was considered a dangerous “bias”. At first, most Jewish schools were converted into mixed-type schools, and then they ceased to exist at all. From 1938–1939 school year, 2/3 of Jewish children attended Russian schools, and 1/3 the Ukrainian ones. Jewish Soviet national education ceased to exist like others institutions of the national-cultural life. There were only 19 Yiddish schools in the Ukraine in 1939³⁴. However, they existed in the territories that were included in the Soviet Union during the 1939–1940s. Their Soviet government considered it as an instrument for the sovietisation of new territories³⁵.

Oddly enough, occupation during the World War II partially contributed to the restoration of Jewish national education and the upbringing in Podillia. This is about Transnistria, which was in the Romanian occupation zone – an ally of

---

³⁰ Вітринська О. Юдейські заклади освіти в контексті радянської політики боротьби з релігією в 1920–30-х роках в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.16. – К., 2007. – С.136.

³¹ Гриневич Л., Прилуцький В. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання: Рік 1928–1929. – К., 2007. – С.7.

³² Константинов В. Еврейское население бывшего СССР в ХХ веке (социально-демографический анализ). – Иерусалим, 2007. – С.83.

³³ Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР: 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. – С.417.

³⁴ Pinkus B. The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority. – P.108.

³⁵ Halevy Z. Jewish Schools under Czarism and Communism: A Struggle for Cultural Identity. – P.258–267.

Nazi Germany. Thanks to the self-organization of Jewish communities, bribing Romanian officials in separate ghettos it became possible to provide Jews not only with medical assistance, food, but also partly to restore certain elements of national life.

Thus, due to the activities of the communities in the ghettos of Zhmerynka, Bershad there was organized kindergarten and school, in Tulchyn – a school, and Jewish orphanages were in Bershad, Dzhuryn, Mohyliv-Podilskyi, Murafa, Sokolivka, Tyvriv, and Sharhorod³⁶. For example, in the school of the ghetto of Tulchyn, 90 children were studying, where children received not only education, but also learned traditional crafts for Jews and attended music classes. The ghetto of Bershad took care children's home, where were 186 children³⁷. In the school of the ghetto of Zhmerynka in 1943 there were 250 students and about 30 teachers. The training took place in Russian. From the fourth grade children studied Romanian and German, and from the fifth – Yiddish and Hebrew³⁸.

With the liberation of the territory of Podillia from the invaders, Jewish national education did not exist anymore. Until the mid of 1980s, the Soviet government took the course of destroying any manifestations of the national-cultural life of the Jews. In postwar years, it was restored in ulpans. It was illegal groups for studying Hebrew. Restoration of Jewish national education became possible only with the proclamation of Ukraine's independence and guaranteeing the right to national-cultural autonomy by the Law of Ukraine "On National Minorities" (1992).

At the present stage, Jewish national education develops primarily through a network of public or private educational institutions with Ukrainian or Russian language training. Along with nation-wide academic disciplines, students are learning an in-depth course on Jewish subjects, including: studying the language (mostly Hebrew), the study of Jewish history, acquaintance with Jewish national traditions, and culture³⁹. In 2013, in Ukraine were 37 Jewish schools, 60 Sunday schools, 11 kindergartens, 8 yeshivas and 70 ulpans for the study of Hebrew, which was visited by about 10,000 children and adults⁴⁰. However, at the present stage, only one general secondary school of I–III grades "Or Menachem" is functioning in Podillia. This school has been operating since 1992 in Vinnytsia. In the region, the study of the history, language and culture of the Jewish people is predominantly through the system of Sunday schools in Jewish national cultural and religious organizations.

The scientific novelty of the research is to substantiate the role of Jewish national education as a cultural phenomenon, which contributed to the existence of

³⁶ *Винокурова Ф.* Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії: Огляд архівних джерел. – С.162–163.

³⁷ Там само. – С.163.

³⁸ *Мершон Б.* Образование и культура в еврейском гетто Жмеринки в период Второй мировой войны // Заметки по еврейской истории: Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. – 2004. – №47 [Електронний ресурс]: <http://berkovich-zametki.com/Number47/Mirshon1.htm>

³⁹ *Зеркаль М.* Освіта національних меншин України (1990–2000-ні рр.). – С.132.

⁴⁰ *Привалко Д.* Єврейське життя в Україні: досягнення, складнощі та пріоритети після падіння комуністичного режиму до 2013 р. / Звіт: Інститут єврейських політичних досліджень (JPR). – London, 2014. – С.499.

a traditional culture of Jewish communities in the region during a long historical period. The original education of the Jews of the Podillia as a one of the main factor of the national culture has been analyzed from the moment of the emergence of communities to the present time.

Jewish education is a certain cultural phenomenon that has helped the Jews for a long time in conditions of statelessness to preserve the integrity of their people. Education, which was inextricably linked with religion, played a major role in preserving the identity of Jewish communities. An important factor in the development of the Jewish community was the system of traditional education of Jews, built primarily on the upbringing of religiosity and devotion to the traditions and customs of the people.

Until the middle of the 19th century, Jews of Podillia became educated in traditional religious-type educational institutions. National education, religion and traditional family upbringing protected this national minority of assimilation processes. In the Soviet Union, Jewish national education was one of the main forms of existence of the original culture of the Jews of Podillia, especially in the 1920s. The national education and religion became the main forms of national culture among the Jews of Podillia after the proclamation of Ukraine's independence.

REFERENCES

1. Dotsenko, V. (2014). Yevreyskiy natsionalnyi kulturno-relihiinyi hromadskiy rukh v Ukraini v 1920-ti roky. *Hrani*, 12, 119–125. [in Ukrainian].
2. Finberh, L. & Liubchenko, L. (2008). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. Vydannia druhe*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
3. Getmanskij, E. (2015). Yevreyskoe obrazovanie v Rossiyskoy imperii. *Zametki po evreyskoy istorii*, 11–12. [Elektronnyi resurs]: http://www.berkovich-zametki.com/2015/Zametki/Nomer11_12/Getmanskij1.php [in Russian].
4. Gitelman, Z. (2001). *A Century of Ambivalence: The Jews of Russia and the Soviet Union, 1881 to the Present*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
5. Halevy, Z. (1976). *Jewish Schools under Czarism and Communism: A Struggle for Cultural Identity*. Foreword by George Z. F. Bereday. New York: Springer Publishing Company.
6. Hrynevych, L. (2004). Yevreiske natsionalno-kulturne vidrodzhennia 1920-kh – 1930-kh rr. v USRR u «prokrustovomu lozhi» bilshovytskoi ideolohii. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.*, 12, 225–233. [in Ukrainian].
7. Hrynevych, L. & Prylutskiy, V. (2007). *Ukraina: khronika XX stolittia: Dovidkove vydannia: Rik 1928–1929*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Komarnitskiy, O. (2003). Yevreiska natsionalna shkola v mistechkakh Pravoberezhnoi Ukrainy 1917–1918 rr. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: Zbirnyk naukovykh prats*, 139–149. Kamianets-Podilskiy: Oium. [in Ukrainian].
9. Konstantinov, V. (2007). *Evreyskoye naseleniye byvshego SSSR v XX veke (sotsialno-demograficheskiy analiz)*. Ierusalim. [in Russian].
10. Miller, A. (2006). *Imperiya Romanovykh i natsionalizm: Esse po metodologii istoricheskogo issledovaniya*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
11. Pinkus, B. (1998). *The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority*. Cambridge: Cambridge University Press.

12. Pryvalko, D. (2014). *Yevreiske zhyttia v Ukraini: dosiahnennia, skladnoshchi ta priorityety pislia padinnia komunistychnoho rezhymu do 2013 roku / Zvit. Instytut yevreiskyykh politychnyykh doslidzhen (JPR)*. London: Institute for Jewish Policy Research (JPR). [in Ukrainian].
13. Schulman, E. (1971). *A History of Jewish Education in the Soviet Union*. New York: KTAV Publishing House.
14. Shternshis, A. (2006). *Soviet and Kosher. Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939*. Bloomington and Indianapolis: Indiana university press.
15. Shytiuk, M. & Shchukin, V. (2008). *Yevreiske naseleattia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX st.* Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. [in Ukrainian].
16. Vitrynska, O. (2007). Yudeiski zaklady osvity v konteksti radianskoi polityky borotby z relihiieiu v 1920–30-kh rokakh v Ukraini. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 129–141. [in Ukrainian].
17. Voskoboynik, D. (2002). *The History of Jews in Proskurov, Ukraine*. Schenectady: Union college.
18. Vynokurova, F. (2005). Natsionalne zhyttia yevreiskoi spilnoty na okupovani terytorii Vinnytskoi oblasti, shcho vkhodyla do skladu Transnistrii: Ohliad arkhivnykh dzherel. *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (Kyiv, 23–24 chervnia 2005 r.)*, 156–164. Kyiv: Sfera. [in Ukrainian].
19. Yakubova, L. (2006). *Etnichni menshyny v suspilno-politychnomu ta kulturnomu zhytti USRR: 20-i – persha polovyna 30-kh rr. XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
20. Zerkal, M. (2013). Osvita natsionalnykh menshyn Ukrainy (1990–2000-ni rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 121–135. [in Ukrainian].

ОЛЕКСАНДР ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук,
професор кафедри історії світового українства,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ovd@ua.fm

ВАЛЕРІЙ КОНОНЕНКО

доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри правових наук та філософії,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського
(Вінниця, Україна), valeriy_kononenko@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА У ЗБЕРЕЖЕННІ САМОБУТНОСТІ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ПОДІЛЛЯ

Визначено роль національної освіти у збереженні самобутньої культури євреїв Поділля. Розглядається місце традиційної освіти в контексті національної ідентичності єврейських громад регіону в порівнянні з функціонуванням національної освіти євреїв загалом в Україні. Методологія дослідження базується на використанні порівняльно-історичного, статистичного, структурно-функціонального, термінологічного методів зі врахуванням аксіологічного (ціннісного) підходу, що дав змогу розглядати єврейську національну освіту як самодостатнє утворення з системою певних цінностей, важливих для функціонування національної культури євреїв. Наукова новизна полягає в обґрунтуванні провідної ролі єврейської національної освіти як культурного феномена у збереженні самобутньої культури єврейських громад регіону впродовж тривалого історичного періоду. Зазначено, що на території

Поділля сформувалася одна з найпотужніших єврейських громад Східної Європи, що представляла собою субетнос – ашкеназі. Євреї Поділля, які тривалий період жили в умовах дискримінаційної політики, спрямованої на знищення основ національного життя, зуміли зберегти свою ідентичність і культуру. До включення території Поділля до складу Російської імперії серед місцевих євреїв зберігалася традиційна національна система освіти. Вона базувалася на міцному зв'язку навчання з релігією, традиціями єврейського народу, а навчальних закладів – з органами місцевого самоврядування євреїв (кагалами). Століттями єврейська спільнота зберігала свою національну самобутність, уникала повної асиміляції. Разом із релігією освіта захищала євреїв від втрати елементів національно-культурного життя та національних особливостей життя громади. Російська імперська влада намагалася заохотити євреїв до навчання у загальнодержавних закладах освіти, сподіваючись таким чином подолати їх культурну відокремленість, сформувати лояльність до імперії. Проте переважна більшість євреїв Поділля продовжували традиційно навчатися у хедерах і талмуд-торах. Нові перспективи для розвитку національної освіти відкрилися з 1917 р., після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Російській імперії. Україна, яка сама боролася за незалежність, була лояльною до реалізації євреями права на національно-культурну автономію. Розвитку освіти сприяли декрети Української Народної Республіки (1917–1920 рр.). Центральне місце в підтримці світської національної освіти відігравали культурно-просвітницькі товариства «Тарбут» і «Культура-Літа». У цей час кількість національних закладів освіти євреїв Поділля неухильно збільшувалася. Радянський уряд узяв курс на знищення релігійних навчальних закладів і витіснення івриту як мови навчання. Одночасно єврейські національні школи з мовою навчання йшли розглядалися як елемент радянзації євреїв. Тож на Поділлі в період «коренізації» збільшилася кількість національних єврейських шкіл, закладів професійної та спеціальної освіти. Проте з кінця 1940-х рр. органи партійної й державної влади запровадили курс на асиміляцію та знищення національного життя євреїв. Останні в регіоні національні світські заклади освіти було закрито наприкінці 1930-х рр. Із проголошенням незалежності України з'явилися нові можливості для відновлення національної освіти єврейських громад Поділля. У цей час освіта й релігія стали основними елементами відновлення та збереження національно-культурного життя єврейського народу. Проте через різке зменшення кількості населення на сьогодні в регіоні діє лише одна приватна загальноосвітня єврейська школа, а національна освіта громади впроваджується переважно через систему недільних шкіл і позакласних заходів при культурних, релігійних організаціях. Зазначається, що єврейська національна освіта є певним культурним та соціальним феноменом, який допоміг євреям тривалий час в умовах бездержавності зберегти цілісність свого народу. Саме освіта, що була нерозривно пов'язана з релігією, відіграла чи не основну роль у збереженні своєрідності єврейських громад Поділля.

Ключові слова: євреї, Поділля, національна освіта, самобутність, національна культура.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930(477.83/.86)

Іван Куций

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичної науки,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), kutsyy@ukr.net

ОБРАЗИ СХОДУ Й ЗАХОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МІЖ РЕАЛЬНИМ ТА УЯВНИМ ПРОСТОРОМ

Досліджується генеза концептів «Схід – Захід» як формули просторових і цивілізаційних уявлень в українській історіографії. Простежено еволюцію поглядів істориків на місце України у змістонаповненні цієї дихотомічної опозиції. З'ясовано співвідношення понять «Захід» та «Європа», «Схід» та «Азія» в українській і зарубіжній історичній думці. Проаналізовано їх змістове наповнення в історичних текстах. Розглянуто альтернативні інтерпретації просторових образів в українській гуманітарній науці та їх історичну генезу в текстах українських учених різних часових періодів. Запропоновано змістову характеристику основних цивілізаційних образів в українській геополітичній думці. Виявлено домінуючі впливи європоцентризму на цивілізаційно-просторові уявлення українських істориків. Окреслено український варіант орієнталізму як специфічного способу сприйняття та описування Сходу. Акцентовано увагу на довготривалій традиції української історичної думки «вписування» України в образи «Сходу» чи «Заходу», оскільки ці поняття сприймалися українськими істориками здебільшого як цілісні й однорідні просторові та цивілізаційні утворення. Простежено, що до початку ХХ ст. історики ототожнювали Україну переважно з одним із цих образів. Починаючи з 1920-х рр. поширення набуває напівабстрактна формула «Україна між Сходом і Заходом», яка залишається популярною й до сьогодні. Підсумовано, що в останнє десятиліття актуалізуються спроби деконструкції понять «Схід» і «Захід» – замість традиційної опозиції цих концептів деякі фахівці пропонують альтернативні цивілізаційні карти, в які «вписано» Україну та її історичне минуле. Відзначено тенденцію то трактування концептів «Схід» і «Захід» як «уявлених спільнот», «винайдених» інтелектуалами на певних історичних етапах. Перспективною теоретичною проблемою окреслено актуалізацію питання стосовно реальності (нереальності) таких просторово-цивілізаційних утворень, як «Схід» чи «Захід».

Ключові слова: Схід, Захід, Європа, Азія, уявлена спільнота, ідентичність, історіографія.

Однією з актуальних та дискусійних в українській історичній думці ХХ ст. була парадигма «Україна між Сходом і Заходом». Пройшовши етап «державотворчого державошукання» (З.Когут) у 1990-х рр., вітчизняна історична наука активізувала пошуки місця України у системі просторових, культурних, геополітичних, цивілізаційних координат та образів. Виходячи зі зростаючої дослідницької динаміки названої проблеми, її очевидної складності, вважаємо за доцільне конкретизувати та узагальнити сучасні підходи у процесі вивчення просторово-цивілізаційних образів. Хоча стаття присвячена дослідженню генези образів *Сходу* та *Заходу* насамперед в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст., звертаємось і до відповідних інтерпретацій тих зарубіжних учених, чії праці й погляди мали вагомий вплив в українському інтелектуальному просторі.

Якщо в 1991 р. Я.Дашкевич твердив про проблему *Великого кордону* (тобто межі між європейською та неєвропейськими цивілізаціями) як «дискусійну, але мало дискутовану»¹, в українській науці останнього десятиліття спостерігаємо зростання наукового інтересу (а іноді й своєрідну інтелектуальну моду) до тематичного комплексу «Україна між Сходом і Заходом». За слушним спостереженням Я.Грицака, сьогодні в нашій країні важко знайти доброго історика, який хоча б раз не писав на цю тему².

Концепти *Схід* і *Захід* поставали базовою основою ментальних карт учених ще в епоху Просвітництва, оскільки до цього домінували уявлення в рамках дихотомічної опозиції *Північ – Південь*³. При цьому *Схід* та *Захід* мислилися як об'єктивно існуючі (реальні), внутрішньо цілісні, гомогенні просторові одиниці. Проте, як відомо, Е.Саїд довів, що *Схід* (зрештою, як і *Захід*) є інтелектуальним конструктом, створеним інтелектуалами Заходу з метою віднайти свою протилежність («іншого») й тим самим увиразнити власну («західну») ідентичність. «Позірна самоочевидність Сходу і Заходу, – стверджує В.Грибовський, – розсипалася після саїдівського визначення орієнталізму»⁴. Відомі міркування Л.Вулфа, згідно з якими за допомоги принципу «іншування» західноєвропейські інтелектуали в епоху Просвітництва «винайшли» також і концепт *Східна Європа* як образ «іншої» Європи: «напів-Європи» чи «напів-Азії». Завдяки працям зазначених авторів поняття *Схід* і *Захід* великою мірою почали сприйматися вже не як реальні цілості, а радше як інтелектуальні конструкти. Для їх характеристики доречним стало застосування концепту Б.Андерсона – «уявлена спільнота», тобто спільнота людей, члени якої не знайомі безпосередньо між собою, але належать до неї на підставі почуття *співпричетності*⁵.

¹ Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.СХХІІ: Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С.28.

² Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад // Його жс. Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад. – К., 2011. – С.291.

³ Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.148.

⁴ Грибовський В. Хитрість географічного розуму // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.511.

⁵ Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001. – С.22.

Бінарна опозиція «Схід – Захід» належить до числа найважливіших компонентів у ментальних картах українських інтелектуалів модерної епохи. Ця опозиція включає у себе філософські, релігійні, географічно-просторові, геополітичні, історичні, соціальні та культурні смисли. На думку багатьох культурологів, ця умовна (уявлювана) смислова конструкція створена культурологічною думкою для типології світової культури й виражає дихотомію та відмінність різних моделей культурної ідентичності; вона виражає діалектику єдності та множинності світової культури як складної динамічної цілості⁶. Автор концепції «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтон тлумачить цю дихотомію як культурний поділ, в основі якого лежать відмінності у визначальних філософських принципах, системі цінностей і способі життя⁷.

Історично-культурна ідентифікація в координатах «Схід – Захід» була, за узагальненням Я.Грицака, наскрізною темою української інтелігенції від початку модерної епохи: «Про це сперечалися ще діячі Руської трійці в 1830–1840-х роках; цим переймалося покоління українських модерністів і модернізаторів на межі XIX і XX століть; у перші повоєнні роки це стало однією з головних дискусійних тем»⁸. Л.Окіншевич стверджував, що питання належності України до Сходу чи Заходу – найсуттєвіші, вузлові в українській історії, від їх вирішення залежить розв'язання всіх інших питань⁹. І.Колесник вважає, що дихотомію «Схід – Захід» в українському випадку не можна пояснити лише однією групою причин – геополітичних, економічних, культурних, історичних тощо. На думку дослідниці, цю проблему можна описати за допомогою концепту *двокультурність*¹⁰.

Цілком очевидно, що в українській, як і в європейській інтелектуальних традиціях, такі поняття, як *Захід*, *Схід*, *Європа*, *Азія* не є нейтральними, а несуть у собі виразно емоційне оцінне навантаження. Так, згідно з поширеними стереотипами, *Європа/Захід* виступає уособленням таких цінностей, як «цивілізованість», «свобода», «демократія», «індивідуалізм» тощо. Водночас образи *Сходу/Азії* (частіше включно з Росією) постають утіленням таких рис, як «деспотизм», «варварство», «колективізм». Згідно зі спостереженнями О.Гнатюк, українські дебати про національну ідентичність тісно пов'язані з проблемою дихотомії «Схід – Захід», або її більш заідеологізованого варіанту – «Європи й Росії»¹¹. Шляхом приписування «східності» чи «західності», «європейськості» або «азійськості» українські історики творили свій власний автостереотип і водночас здійснювали «іншування» «чужих» спільнот. Звідси

⁶ Кондаков И.В., Соколов К.Б., Хренов Н.А. Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты. – Москва, 2011. – С.334–335.

⁷ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л., 2006. – С.26.

⁸ Грицак Я. Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою // Його ж. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004. – С.296.

⁹ Окіншевич Л. Між Сходом і Заходом // Українська історіософія (XIX–XX ст.): Антологія: У 2 ч. – Суми, 2011. – С.193.

¹⁰ Колесник І. Двокультурність як феномен духовного світу українців // Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku. – Gdańsk, 2013. – S.94.

¹¹ Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність. – К., 2005. – С.66.

доречною є думка В.Грибовського, котрий пропонує «розгляд географії як тексту, а географічних понять як конструктів, що його наповнюють і, всупереч потугам сцієнтизації, вбирають в себе позанаукові образи»¹².

Дихотомія просторового розмежування на *Схід* та *Захід* уперше простежується в епоху античності. Зокрема Геродот інтерпретував греко-перські війни V ст. до н.е. як конфлікт Сходу та Заходу. Входження цих понять у просторові уявлення пізньої античності І.Шевченко співвідносив із поділом пізньої Римської імперії на східну та західну частини¹³. Відвертий антагонізм між цими просторовими утвореннями він пов'язував із церковним поділом XI ст. та нападом хрестоносців на Візантію в 1204 р. Середньовічні ментальні карти членували простір по лінії «Південь – Північ», і лише за Просвітництва відбулося повернення просторової формули «Схід – Захід». Усвідомлене протиставлення Сходу та Заходу фіксується вже у працях Ш.Монтеск'є, Ф.Берньє, Г.В.Ф.Гегеля. Інтелектуали епохи модерну загалом розрізняли «західний» (приватна власність і цивільне право з обмеженою роллю держави) та «східний» (провідна роль державного апарату в усіх сферах життя суспільства) шляхи історичного розвитку доіндустріальних суспільств¹⁴.

У двоподілі на «Схід – Захід» українці, за словами І.Шевченка, «стали «Сходом» в західноєвропейських очах доволі рано – ще до поділу Польщі. Сталося так не тільки тому, що більшість українців сповідувала «східну віру» [...] Сталося так тому, що сама Польсько-Литовська держава, яку ще в XVI ст. Захід вважав своєю частиною, від середини XVII ст. і майже до середини XVIII ст. почала – безпідставно – розглядатися як приналежна до Сходу»¹⁵.

В українській історичній думці образи *Заходу*, *Сходу*, *Європи*, *Азії* постають у формі цілісних, монолітних, позачасових едностей, які мають свою виразну соціокультурну своєрідність. Зупинімося насамперед на питанні про неоднозначність та множинну взаємовиключність тлумачення цих понять у наукових працях. Доволі поширена, стереотипна думка багатьох українських істориків про тотожність «Сходу» з Росією. Так, львівський дослідник С.Кость у статті «Між Сходом та Заходом» хоча й визнає, що «Схід треба розуміти ширше», усе-таки змістовно наповнює це поняття російським складником¹⁶. Важко не погодитися з думкою О.Гнатюк, що в європейському дискурсі ідентичності Росія посідає місце «Іншого», яку «різними способами вилучають із царини «європейскости». Визначенням «азійська» з негативною конотацією Росію наділяють, починаючи від XVI ст.»¹⁷. В українській історичній думці

¹² Грибовський В. Хитрість географічного розуму... – С.513.

¹³ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001. – С.2.

¹⁴ Кризький С.Б., Павленко Ю.Б. Цивілізаційний розвиток людства. – К., 2007. – С.115.

¹⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... – С.4–5.

¹⁶ Кость С. Між Сходом і Заходом (Проблема історичної орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини XX ст.) // Вісник Львівського університету: Серія: Журналістика. – Вип.25. – Л., 2004. – С.260.

¹⁷ Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.78.

Росія здебільшого сприймалася репрезентантами двох основних способів цивілізаційної ідентичності як антипод «Європи/Заходу». Проте якщо носії європейської ідентичності часто мислили Росію частиною цілісного «Сходу/Азії», то представники слов'янської ідентичності трактували її частиною лише «слов'янського» (або «православного») «Сходу» і протиставляли її іншому, «азіатському», «Сходу» – степовим кочівникам, мусульманському світу.

Л.Окіншевич *Схід* ототожнював зі східноєвропейським православним простором, тобто ареалом поширення візантійської культурної традиції. І.Лисяк-Рудницький із цього приводу зауважував, що поняття «Схід» («Орієнт») українські історики застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: «З одного боку, до світу східного християнства й візантійської культурної традиції, та, з другого боку, до світу евразійських кочовиків»¹⁸. Історик обґрунтував, що ці два значення поняття *Схід* цілком відмінні, і з боку обидвох «Сходів» вплив на український історичний процес здійснювався у цілком інший спосіб.

Я.Дашкевич із цього приводу наголошував, що практика балансування «між європо- і москвоцентризмом довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід – це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт), Північ та Південь відсутні»¹⁹. Власне *Сходом* львівський історик позначав «територію поширення культур і цивілізації Азії», тобто все, що розташовано на схід і південний схід від України. Він уживав навіть вислів «справжній Схід», що підкреслює переконаність автора в об'єктивній реальності такого утворення.

І.Шевченко, загалом визнаючи умовність та історичну змінність поняття *Схід*, вів мову здебільшого про *візантійський Схід*. Стосовно Візантії, то він слушно зауважував, що остання «лежить не на схід, а на південь – чи навіть на південний захід – від Києва. Виходить, що, маючи на увазі вплив Візантії на Україну, ми повинні говорити не про вплив Сходу, а частини середземноморської цивілізації»²⁰. І.Шевченко простежував, що поняття «Схід» у східноєвропейському фольклорі мало успадковану від пізньоантичного поганства позитивну конотацію, яка й збереглася в ранньому християнстві.

Н.Яковенко виділяє в українській історичній уяві три цілком різних життєпросторових образи *Сходу*: *візантійський Схід*, *російський Схід*, *тюркський Схід*. Кожен із цих «Сходів» залишив у вітчизняній історії «яскраві сліди, які химерно переміщувалися як між собою, так і з репліками “Заходу”»²¹. За слушним спостереженням дослідниці, в українській історіографії поняття *Схід* поступово «обростало» ідеологічною, культурною, просторовою семантикою.

Як відомо, в українському історієписанні *Схід* найчастіше ототожнювався з кочовим (переважно тюркським) *Степом*. Тут сформувалася традиція

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Його ж. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.3.

¹⁹ Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом... – С.30.

²⁰ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... – С.1.

²¹ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проекція однієї ідеї // Її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.363–364.

трактування цього простору як не просто «чужого», а найбільш «ворожого» простору стосовно решти «цивілізованого світу». У сприйнятті степового Сходу як «дикого», «відсталого» й «агресивного» життєпростору в українській історіографічній традиції сформувався власний інваріант орієнталізму. За слушним твердженням Я.Верменич, сприйняття Степу кризь призму небезпеки «стало альфою і омегою місцевого світосприйняття, а відтак і провідною ідеєю національних наративів». Дослідниця констатує у зарубіжній та українській науці вже розпочатий процес переосмислення феномену номадизму з урахуванням специфіки скотарських цивілізацій. Так, традиційне співвіднесення запорізьких козаків і кримських татар з осілою та степовою культурами «хибує на спрощення»²². Як бачимо, на сьогодні вже наявна тенденція до деконструкції описування минулого України в категоріях «східності» чи «західності».

Отже образи Сходу в українській історіографії вирізнялися широкою змістово-поняттєвою поліваріантністю: *Схід* артикульований не тільки у значенні *Азія*, *Степ*, *мусульманський світ*, але також як синонім *слов'янського світу*, *православного світу* чи *Візантії*. Загалом більшість варіантів рецепції Сходу поставали виявами орієнталістських світоглядних засад істориків. Український варіант орієнталізму відрізнявся від свого західноєвропейського аналога, оскільки, крім просвітницьких упереджень щодо Сходу як простору варварства, він мав ще й давніше джерело – спирався на українські козацько-літописні традиції сприйняття «бусурманського» Сходу як ворожого життєпростору. У модерну епоху провідний орієнталістський мотив «східної загрози» поставав значною мірою продовженням української історіографічної традиції, хоча й підсилений згодом впливами західноєвропейського орієнталізму²³.

Як і у випадку зі *Сходом*, такою ж неоднозначною та суперечливою є ситуація зі вживанням поняття *Азія*. Загалом воно мало такі самі смислові конотації, що і *Схід*. Проте Л.Вулф застерігає, що «незважаючи на увесь свій запеклий орієнталізм, Просвітництво аж ніяк не прирівнювало беззастережно азійський континент із варварством»²⁴. З *Азією* українські історики ототожнювали всі країни/народи мусульманського світу, а також кочові (іраномовні й тюркські) племена, народи та державні утворення. Представники європейської цивілізаційної орієнтації, крім цього, у зміст поняття *Азія* включали ще й Росію, яка часто виступала в їхніх історичних текстах головним репрезентантом «азіатчини». Для носіїв слов'янської ж цивілізаційної ідентичності Росія як складова (чи навіть ядро) *слов'янського світу* перебувала, звісно, поза *Азією*.

У соціокультурному означенні *Азії* найсуперечливіша ситуація поставала з Візантією. Так, упродовж «довгого ХІХ століття» теза про неї в

²² Верменич Я. Українська ранньомодерна держава у «кордонному» контексті // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів. – К., 2014. – С.98.

²³ Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль, 2016. – С.358–360.

²⁴ Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К., 2009. – С.497.

українській історичній думці як про цілком окрему й самостійну цивілізацію прочитується доволі слабо. Якщо історики слов'янської та європейської орієнтацій у цілому визнавали Візантію частиною *Сходу* (як антипод латино-католицького *Заходу*), то думку про належність її до *Азії* відчитати в їхніх працях доволі важко. Так само з різним ступенем чіткості прочитується думка про цивілізаційний зв'язок (насамперед церковно-релігійний, а також політичний) між Візантією і *слов'янським світом*. Ототожнення Візантії з Азією мало місце скоріше у просторово-географічному сенсі. Звідси суперечливість образу Візантії у цивілізаційних уявленнях українських істориків полягала в тому, що ця імперія/цивілізація однозначно маркувалася як «східна», проте з великими труднощами «вписувалась» в образ *Азії*. Тому *Схід* та *Азія* постають в цивілізаційних уявленнях українських істориків не зовсім тотожними поняттями: якщо *Схід* міг бути візантійським, російським (чи загалом слов'янським), тюркським, мусульманським, кочовим (степовим), то *Азія* могла бути представлена степовими кочовиками, мусульманським світом, Росією (для однієї з течій), але в більшості випадків – не Візантією.

Отже поняттями *Схід* та *Азія* українські історики могли позначати як цілісне і внутрішньо гомогенне утворення (тобто як синонім до котроїсь із локальних цивілізацій), так і надцивілізаційні (чи *поліцивілізаційні*) просторові утворення, що включають у себе декілька образів цивілізацій.

Неоднозначними в контексті сучасних потрактувань ментальних карт істориків постають також і поняття *Захід* та *Європа*. І.Шевченко вважав, що поняття «Захід» «уточнювати немає потреби, оскільки його географічний й культурний смисли збігаються»²⁵. Він стверджував, що сьогодні поняття *Захід* треба розуміти ширше – «як світ у цілому». Як бачимо, учений не приховував європоцентричних засад свого світогляду. Звісно, що з подібними твердженнями не завжди можна погоджуватися.

Тема змістового наповнення образів *Заходу/Європи* активно дискутується власне «західними» вченими, а українська наука сьогодні жваво долучається до цих дискусій. Зрозуміло, що термін *Захід*, на відміну від *Сходу*, не містить таких антагоністичних і взаємовиключних дефініцій. Проте Н.Дейвіс застерігає від цілковитого ототожнення Заходу з Європою, адже *західна цивілізація* не поширюється на всю територію Європи й водночас вона утвердилася в багатьох позаєвропейських регіонах²⁶. Британський історик нарахував понад десять основних способів розуміння концепту *західна цивілізація*: Римська імперія; християнський світ; католицький світ; протестантство; французький варіант; імперський варіант; марксистський варіант; перший німецький варіант (довоєнна концепція Центральної Європи); варіант БАСП (міжвоєнна концепція «білих англосаксів-протестантів» у США та Великобританії); другий німецький варіант (нацистський); американський варіант (повоєнний); євроваріант (післявоєнне (Західно-)Європейське Співтовариство)²⁷.

²⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом... – С.3.

²⁶ Дейвіс Н. Європа: Історія. – К., 2006. – С.36.

²⁷ Там само. – С.39–42.

С.Гантінгтон зі свого боку стверджував: «На певному рівні Захід є єдиним. Однак що об'єднує не-західні суспільства, крім того, що вони є не-західними? [...] Єдність не-Заходу і дихотомія “Схід – Захід” – це міфи, творені Заходом. Ці міфи страждають недоліками орієнталізму [...] Світ надто складний, щоб його можна було просто у більшості випадків поділити [...] на Схід і Захід»²⁸. Як бачимо, концепт *західна цивілізація* пройшов тривалу й суперечливу трансформацію та має значну кількість різночитань.

Дискусія про змістове наповнення поняття *Захід* знаходить відгуки й в українській історіографії. Так, Я.Грицак, розуміючи суперечливість та умовність концепту *західна цивілізація*, послуговується ним, мотивуючи це браком кращого терміна²⁹. І.Лисяк-Рудницький уважав, що з українського погляду поняття «Захід» стосується Європи загалом. Україна є «західною» настільки, наскільки вона становить органічну складову європейської спільноти³⁰. Слушним видається також методологічне спостереження цього вченого про те, що «коли модерні українці говорять про “Західню Європу”, вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до Наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, – добре або зле, – “Захід” в очах українського народу»³¹. В.Ващенко проілюстрував, що на ментальній карті М.Грушевського «ідеальний історичний простір “Заходу” з його “високим ціннісним забарвленням” включав в себе Німеччину, Італію та Францію; Польща на цій мапі є “транзитною” територією Заходу. А опозицією до Заходу виступає не все слов'янство, а лише Росія»³². У свідомості людей модерної епохи *Захід* означав прогресивні тенденції в історії людства, поставав джерелом універсальних цінностей.

Стосовно співвідношення понять *Захід* та *Європа*, то доволі поширеним є повне їх ототожнення. С.Гантінгтон уважав таке ототожнення невдалим. Польський дослідник просторових уявлень О.Галецький писав про це, як про підміну цілості частиною³³. Як слушно твердив І.Лисяк-Рудницький, «не все, що географічно розташоване у Європі, належить до неї історично»³⁴. На думку багатьох мислителів, поняття *Захід* включає у себе значно ширший простір, ніж *Європа*, зокрема й Північну Америку, Австралію та інші регіони, заселені вихідцями з Європи³⁵. Можна погодитися з тезою, що «як дискурс ідентичності Європа є настільки розрідженою, що може означати абсолютно все і нічого»³⁶. Важливо, що дослідники образу *Європи* відзначають майже постійну змінюваність її географічних кордонів на ментальних картах. Змістове наповнення цього образу (не у просторово-географічному,

²⁸ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій... – С.27.

²⁹ Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом... – С.283.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом... – С.1–2.

³¹ Там само. – С.2.

³² Ващенко В. «Ментальна географія» зламу XIX–XX ст.: конструювання М.Грушевським «ідеального простору» Європи, України та Росії // *Historia – Mentalność – Tożsamość...* – S.88–89.

³³ Див.: Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом... – С.1.

³⁴ Там само. – С.2.

³⁵ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій... – С.45.

³⁶ Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.70.

а у соціокультурному плані) традиційно виводять з античної спадщини та християнства, дещо рідше сюди включають ще й спадщину Ренесансу, інколи – Просвітництва. Проте в модерну епоху нерідко мали місце спроби заперечення ролі християнства як консолідуючого фактора Європи – така роль відводилася ідеї свободи. Поширення нейтрального терміна *Європа* як самоназви спільноти замість попереднього – «християнський світ» деякі дослідники пов'язують із релігійними конфліктами XIV–XVIII ст., котрі унеможливили конфесійно роз'єднаним народам мати спільну християнську ідентичність.

Поняття *Європа* включало у себе узагальнене коло уявлень про значення цінностей, історичної спадщини, про спільність історичного минулого. За спостереженням М.Геффернен, «Європа завжди являла собою неоднозначний і дуже зловживаний термін»; «символи та гімни “європеїзму” досі невідомі, і нам забракло мови – як у буквальному сенсі, так і кажучи образно – якою можна було б висловити якесь спільне почуття “європейськості”»³⁷. На думку багатьох дослідників, як географічні, так і культурні та політичні параметри Європи залишалися відкритими для дискусій. «Географічна Європа, – читаємо в Н.Дейвіса, – завжди мала суперничати з уявленням про Європу як культурну спільноту, а за браком спільних політичних структур європейську цивілізацію можна було визначити лише за культурними критеріями»³⁸. За словами О.Гнатюк, «Європа є дискурсом, що має значення як політичний та ідеологічний проект і стосується до дискурсу ідентичності»³⁹.

У XVIII ст. термін «Європа» вживався у працях істориків у поєднанні з терміном «цивілізація». «Європейський вимір української ідентичності, – пише Я.Грицак, – є предметом особливої гордості багатьох українців. Вони трактують її як вхідний квиток до поїзда євроінтеграції. Поза їхньою увагою залишається, однак, той факт, що європейськість української ідентичності містить багато проблем. Виникає вона з того, що підставово західну формулу було перенесено в інший історично-культурний контекст»⁴⁰. Український випадок, на думку автора, є типовим прикладом тенденції, коли модернізація означає й вестернізацію.

Важливими для сучасного дослідника є методологічні спостереження Н.Яковенко про структуру образу *Європи/Заходу* в українській історичній думці. Так, на ментальних картах вітчизняних істориків авторка виділила «розпливчастий» «Захід-взагалі» й Польщу як «транслятора» європейської культурної традиції в Україну – у моделях політичної культури, специфічних особливостях освіти, інтелектуальних пріоритетах, релігійних концептах. Дослідниця спостерегла в радянських істориків культури доби хрущовської «відлиги» «вельми курйозний образ роздвоєного Заходу», де, з одного боку, існує прогресивна Європа, звідки в Україну напливають нові культурні віяння, а з іншого – «феодално-реакційна Польща», котра

³⁷ Геффернен М. Значення Європи: Географія та геополітика. – К., 2011. – С.13, 10–11.

³⁸ Дейвіс Н. Європа: Історія. – С.25.

³⁹ Гнатюк О. Прощання з імперією... – С.71.

⁴⁰ Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом... – С.292.

докладає всіх можливих зусиль, аби ці віяння в Україну не дісталися. Така форма рецепції *Заходу* породила на сторінках історичних праць, за словами Н.Яковенко, «доволі дивного мутанта – таку собі Європу поза часом і простором», «Європу-взагалі», звідки, либонь, за подувом вітру, мали надходити в Україну «передові віяння», не бруднячи своїх прогресивних крил об «реакційно-феодальну» Польщу⁴¹. Відзначимо, що спостережена Н.Яковенко суперечлива дихотомічна схема образів *Європи* та *Польщі* характерна і для українських істориків інших періодів. Важливо підкреслити, що поширена серед останніх теза про Україну як «забороло Європи» передбачає «відмежування від підозрілих ознак спорідненості з тими, хто живе по той бік бастіону». Самою логікою міркувань це вело до заперечення культурних контактів зі *Сходом* у принципі⁴².

Отже поняття *Схід* та *Захід* найчастіше виступають в українській історичній думці формами вияву цивілізаційної ідентичності. Проте в багатьох випадках їх застосування є проявом просторових уявлень найбільшого масштабу й найвищого рівня ідентичності, котрий можна означити як *надцивілізаційний, макрорегіональний*. Проблемність цього рівня ідентифікації полягає в тому, що в одних істориків ці поняття ототожнювалися з образом лише однієї цивілізації (наприклад, *Схід* = *Росія* або *мусульманський світ*; *Захід* = *Європа*), а в інших авторів у зміст цих понять могли включатися декілька цивілізаційних образів (*Схід* = *Росія* + *мусульманський світ* + *ковчовий Стен*).

Вагомим чинником актуалізації дискусії про «східність»/«західність» України у сучасній історичній думці став геополітичний фактор. У новоутвореній Українській державі перед політичною елітою, громадськістю та інтелектуалами постала непроста дилема геополітичного й культурно-цивілізаційного вибору у системі просторових координат «Схід – Захід», а якщо конкретніше – то між Росією та Європою. Після початку війни на сході України дане питання набуло першорядного значення в інтелектуальних і політичних колах. За таких обставин чимало науковців намагаються трактувати останні воєннополітичні конфлікти в Україні та й світі проявами «цивілізаційного конфлікту» між *Сходом* і *Заходом*. В українській інтелектуальній думці ця проблема вирішувалася далеко не однотайно. Аналогічну ситуацію констатують і на рівні масової свідомості, що дало підстави навіть стверджувати про цивілізаційний «розлом» чи «розірваність» України (С.Гантінгтон). Тому у соціогуманітарних науках потреба студій над цивілізаційною ідентичністю України спонукає дедалі частіше звертатися до даної тематики. Через це чимало вітчизняних філософів, історіософів, істориків, культурологів, політологів тощо беруть участь в обговоренні тематичного комплексу «Україна між Сходом та Заходом». Отже незважаючи на наукові віяння щодо делегітимізації цивілізаційного підходу, суспільно-політичні реалії нашої країни та світу сьогодні радше сприяють поширенню його елементів.

⁴¹ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»... – С.359.

⁴² Там само. – С.343.

У сучасній Україні однією з визначальних ознак нормативної історіографії стала, за висловом В.Гончаревського, *євроінтеграційна парадигма*. Вона передбачає обґрунтування саме «західної» цивілізаційної, культурної, політичної ідентичності України та інтерпретацію її історичного минулого як складової європейського історичного процесу. Євроінтеграційна парадигма українських істориків обумовлена як зовнішньополітичним курсом держави, так і суб'єктивними прагненнями й симпатіями переважаючої частини інтелектуальної еліти. Значна частина українських істориків у своїх працях свідомо чи неусвідомлено здійснюють наукову легітимізацію зовнішньої політики України, беззастережно обґрунтовуючи її західну (європейську) належність.

Для багатьох українських істориків визначальним чинником у процесі культурно-цивілізаційної самоідентифікації є прагнення будь-якою ціною цивілізаційно відмежуватися як від колишнього СРСР, так і від теперішньої Росії. Особливо ця тенденція посилилась після початку воєнних дій на сході України. Тому пошуки вченими української цивілізаційної належності часто не позбавлені упередженого забарвлення, вони постають радше телеологічним «обґрунтуванням» і фактологічним наповненням наперед заданої думки. Не останню роль у процесі утвердження євроінтеграційної парадигми відіграла також ґрантова політика західних фондів, які не просто фінансують наукові проекти, а й визначають ідейне, проблемно-тематичне та методологічне спрямування спонсорованих ними досліджень. Як слушно відзначив В.Гончаревський, ідея європейської ідентичності України сьогодні претендує на роль новітнього національного історичного міфу⁴³.

Попри цілковите домінування у сучасній українській історіографії отождолення України із *Заходом/Європою* в ній усе-таки мають місце численні спроби історіографічно позиціонувати Україну зі *Сходом*, а саме складовою цивілізацій, що соціокультурно збігаються з Росією. Сюди насамперед відносимо твердження про належність України до таких «цивілізацій», як *слов'янська, східнослов'янська, православна, євразійська, візантійська, російська, руська* (Київська Русь як самостійна цивілізація) тощо. Звісно, що у цьому проглядається вагомий вплив російської історичної думки. Проте навіть у таких інтерпретаціях українських учених здебільшого саме Україна (а не Росія) постає цивілізаційним центром «православно-слов'янського Сходу». Ця обставина дає підстави для твердження, що українська цивілізаційна думка не позбавлена оригінальності.

Стосовно прагнення представників східноєвропейських народів будь-якою ціною ідентифікувати себе із *Заходом*, то доречним видається спостереження І.Лисяка-Рудницького: «Серед народів східної половини Європейського континенту спостерігаємо одну чудну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, незахідноєвропейських)

⁴³ Гончаревський В.Е. Цивілізаційний підхід до історії: Сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – С.151.

рис у їхньому національному обличчі. [...] Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них тхне ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами»⁴⁴. Не можемо не взяти до уваги висновків Я.Грицака про те, що народи Центральної та Східної Європи мають у своїй інтелектуальній історії тенденцію «подавати себе та свою культуру як останній бастион Європи, за крайніми кордонами якого [...] розкинулися безкраї азійські простори»⁴⁵. Два зазначених вище спостереження підтверджують, як бачимо, прояви живучості європоцентризму та комплексу меншовартості.

За висновками культурологів, смислова пара «Схід – Захід» має яскраво виражений характер соціокультурної та цивілізаційної дилеми «або – або». Доволі поширеними (навіть стереотипними) є уявлення про взаємовиключне змістове наповнення кожного з цих образів. Так, *Захід* і *Схід* інтерпретуються за допомогою цілого ряду смислових протиставлень: *демократія* та *деспотизм*; *наукове знання* й *інтуїція*; *розвиток* і *статичність*, *стабільність*; *модернізація* і *традиційність*; *індивідуалізм* та *колективізм*; *технологічне освоєння світу* – *гармонія з природою*. «Інтелектуальна напруга, – читаємо у Л.Вулфа, – що виникла в результаті безладного розміщення бінарних опозицій, робила хитросплетені об'єднання земель засадничо нестійкими»⁴⁶.

Цілком слушними у цьому контексті видаються зауваження Я.Дашкевича про те, що український культуролог «вдивляється лише у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу – Схід і Південь»⁴⁷. Аналогічно читаємо й у І.Шевченка, що українські історики «багато уваги приділяли осі Схід – Захід, від якої сьогодні залежить культурний розвиток України, що до осі Північ – Південь придивлялися порівняно мало [...] саме на цій осі лежить Москва, Візантія та її спадкоємниця, Османська імперія»⁴⁸. Цей дослідник у дискусії про «східний»/«західний» характер української культури акцентував увагу на ще одній важливій обставині – брак прямого доступу й, відповідно, опосередкований, непрямий вплив як «східних», так і «західних» чинників на українські культурні й історичні процеси. Вітчизняний сходознавець-тюрколог О.Галенко у своїх методологічних спостереженнях зауважив, що *Південь* (як регіон України, і як вектор соціокультурних та цивілізаційних контактів) фактично випав із поля зору наших істориків, тобто він є «частиною України, але не частиною її історії»⁴⁹.

Сучасні українські історики дедалі частіше стверджують, що традиційний двоподіл на «Схід» і «Захід» не може бути серйозним аргументом у новітньому

⁴⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом... – С.3.

⁴⁵ *Грицак Я.* Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою... – С.281.

⁴⁶ *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи... – С.497.

⁴⁷ *Дашкевич Я.Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом... – С.44.

⁴⁸ *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом... – С.8.

⁴⁹ *Галенко О.* Південь нагадує, що історію України час переписати // Схід і Південь України: Час, простір, соціум: У 2 т. – Т.1. – К., 2014. – С.54–75.

історієписанні. Тут ідеться і про принципову методологічну відмову від артикулювання цивілізаційними образами, і про спроби утвердити в науковому обігу цілком нові цивілізаційні мапи. Так, О.Галенко, замість традиційної тези про Україну «на межі між якимось Сходом та якимось Заходом» пропонує альтернативну концептуальну схему, за якою часо-простір України є ареалом контакту трьох цивілізацій: *степової* (кочовничої), *середземноморської* (землеробсько-торговельної) та *слов'янської* (землеробської)⁵⁰.

Важливо наголосити, що українські історики кінця XVIII – початку ХХ ст. визначали власну просторову та цивілізаційну ідентичність цілковитим «включенням» свого етнонаціонального простору (Русі-України) в один із цивілізаційних образів, що автоматично означало повне «виключення» і протиставлення стосовно образу «іншої» цивілізації. Тобто ідентифікація здійснювалася за схемою: *Русь-Україна є або Сходом, або Заходом, або Слов'янщиною, або Європою*.

Починаючи з 1920-х рр., спостерігається поступова відмова від усталеного способу цивілізаційної самоідентифікації, тобто цілковитого ототожнення себе зі *Сходом* або *Заходом*. У цей час бінарна опозиція «Схід – Захід» поступово почала трансформуватися в тезу про певний метафізичний трикутник, усередині якого знаходиться територія України. Основними боками цього трикутника виступають «Схід» (Степ), «Захід» (Польща) та «Північ» (Росія)⁵¹. Тезу про навколоукраїнський життєпростір у формі трикутника представлено у працях львівських учнів М.Грушевського, насамперед С.Томашівського. Що стосується цивілізаційних уявлень самого М.Грушевського, то їх В.Тельвак оцінив як амбівалентні: деклароване прозахідництво історика поєднувалося з «історичним обвинуваченням Заходу в нищенні самотності української культури»⁵². Зі свого боку В.Липинський запропонував у 1925 р. формулу «Україна між Сходом та Заходом», яка, за словами М.Масненка, стала концепцією своєрідного «третього шляху» у цивілізаційних орієнтирах між Заходом і Сходом та різновидом української месіанської ідеї⁵³. Ця концепція активно впроваджувалася в українській історіографії ХХ ст. та залишається популярною в інтелектуальних колах і по сьогодні. Як відзначає А.Атаманенко, реципієнти формули «Україна між Сходом та Заходом» (Б.Крупницький, І.Мірчук, В.Янів, І.Лисяк-Рудницький, І.Шевченко та ін.) сприйняли ідею синтезу в Україні східної (візантійської) й західної (європейської) культур. Проте вони наголошували водночас на європейській належності України – не тільки географічній, а й культурній⁵⁴.

Якщо в часи «довгого ХІХ століття» *Схід* та *Захід* концептуалізувались як цілком самодостатній, ізольований життєпростір, то в міжвоєнній

⁵⁰ Там само. – С.70–74.

⁵¹ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»... – С.334–335.

⁵² Тельвак В. Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського // *Historia – Mentalność – Tożsamość*... – S.302.

⁵³ Масненко В. Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В'ячеслава Липинського // *Ibid.* – S.322.

⁵⁴ Атаманенко А. Концепція Україна між Сходом і Заходом у дослідженнях членів Українського історичного товариства з давньої історії України // *Ibid.* – S.377.

десятиліття формула цивілізаційної ідентичності передбачала відкритість України щодо зовнішніх цивілізаційних впливів. Із цього приводу Я.Грицак зазначає: «Україну не вдається концептуалізувати суто в категоріях “або – або” – завжди залишається бодай мінімальна можливість компромісної формули “і – і”. [...] У суперечці між двома поглядами “або – або” правда лежить десь посередині, тобто у просторі “і – і”»⁵⁵. Л.Окіншевич обґрунтував тезу, що «Україна лежала в просторі зіткнення двох цивілізацій і була територією переходового типу, ми ніколи не знайдемо 100% приєднання жодної з її частин до того чи іншого культурного комплексу. Західня Україна ніколи не була 100% країною Заходу і Східна – 100% країною Сходу Європи»⁵⁶.

Як бачимо, в українському історієписанні наявна тривала традиція артикулювання такими просторовими та цивілізаційними образами, як *Схід* і *Захід*. Варіанти змістового наповнення кожного із цих понять в українських історичних текстах є досить суперечливими, а *Сходу* – ще й взаємовиключними. Їх уживання позначене глибоким впливом європоцентрично-просвітницької ментальної мапи з її дихотомією «цивілізованість/варварство». Ці поняття несли у своєму змістонаповненні виразне емоційне чи оцінне навантаження: «вищість», «нижчість», «розвинутість», «відсталість», «цивілізованість», «дикість» чи інші конотації.

Аналіз генези історіографічних образів *Сходу* чи *Заходу* приводить нас до думки, що ці поняття не відповідають якимось споконвічним і реально існуючим суб'єктам історичного процесу, а є радше продуктом мислення інтелектуалів, насамперед істориків. Звідси популярні ідеологеми про начебто генетично обумовлену, «природню» чи «прадавню» належність України до *Сходу* чи *Заходу*, позбавлені наукового підґрунтя. Уписування України у ці (над)цивілізаційні образи (тобто уявлення про українську «західність» чи «східність») було історично набутим і змінним результатом соціальних та інтелектуальних процесів.

Науково-інтелектуальні тенденції світової (як і української зі значним запізненням) гуманітаристики останніх десятиліть сприяли рецепції *Сходу* чи *Заходу* радше як «уявлених» і «винайдених» інтелектуальною думкою образів. Тобто йдеться про повне заперечення наукової легітимності цивілізаційного підходу. Проте в українській науці досі переважає тенденція сприйняття *Сходу* та *Заходу* як усе-таки реально існуючих культурно-(над)цивілізаційних утворень. Останній підхід в українському історієписанні містить дві основних версії застосування цих понять стосовно українського минулого: цілковите визнання «західної» чи «східної» культурно-цивілізаційної «прописки» України або позиціонування її напівабстрактною тезою «Україна між Сходом та Заходом». Популярності «східно-західного» інструментарію в осмисленні української історії не завадила та обставина, що зарубіжні та вітчизняні вчені на сьогодні вже аргументовано

⁵⁵ Грицак Я. Україна між Сходом і Заходом... – С.294.

⁵⁶ Окіншевич Л. Між Сходом і Заходом... – С.193.

довели спрощеність, схематизм, телеологізм чи інші ознаки наукової нелегітимності винятково «західної» або «східної» парадигм позиціонування історичного образу України. Варта уваги ще одна помітна тенденція сучасної української історіографії – деконструкція власне «східно-західного» векторів потрактування історії України в поєднанні з пропозицією накреслити альтернативні мапи цивілізаційної належності (чи поділу) явищ української історії. Тобто йдеться про відмову від традиційних концептів *Схід* і *Захід* та переписування й увиразнення цивілізаційних мап.

Окреслена історіографічна ситуація свідчить про те, що українські історики здебільшого артикулювали поняття *Схід* та *Захід* без належного осмислення їх змістової сутності. Як наслідок – різночитання цих понять спричинило не тільки наукові дискусії, а й непорозуміння, термінологічний хаос. Звідси, для науковця-історика напередодні емпіричного застосування «східно-західної» термінології щодо явищ українського минулого доцільно попередньо конкретизувати власний спосіб розуміння «східності» чи «західності». Очевидно, що таку ситуацію не можемо вважати сприятливою для наукових пошуків. Тому відмову багатьох сучасних науковців від «східно-західної» термінології на користь альтернативної, а також спроби конкретизації культурно-просторових мап уважаємо продуктивними шляхами розв'язання проблеми.

Українські науково-інтелектуальні дискусії з приводу цивілізаційних образів *Сходу* чи *Заходу* залишаються достатньо слабо інтегрованими в аналогічну проблематику зарубіжної гуманітаристики. Тут радше фрагментарно враховано досягнення іноземних учених у цій царині. З іншого боку, українська інтелектуальна думка містить досить тривалу історію дискусій із приводу «східно-західної» належності України. Ґрунтовна історіографічна рефлексія щодо них могла б дати цінні спостереження теоретико-методологічного характеру стосовно функціонування образів *Сходу* чи *Заходу*. Не тільки географічно-просторове розташування «на межі», але й ментально-психологічна та ідентифікаційна «розірваність» України між уявлюваними образами *Сходу* й *Заходу* дають шанс вітчизняній гуманітаристиці сказати своє вагоме слово в дискусіях про (не)реальність таких утворень, як *Схід* і *Захід*. Цінність українського досвіду осмислення та студіювання «східно-західної» тематики обумовлена ще й тією обставиною, що тут мав місце досить широкий спектр різних (зокрема і взаємовиключних) способів цивілізаційної самоідентифікації та навіть зміна цивілізаційної ідентичності окремими істориками. Проте цей джерельно-аналітичний потенціал української історіографії по сьогодні ще не реалізований.

REFERENCES

1. Anderson, B. (2001). *Uivleni spilnoty: Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Atamanenko, A. (2013). Kontseptsiiia Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom u doslidzhenniakh chleniv Ukrainського Istorychnoho Tovarystva z davnoi istorii Ukrainy. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
3. Vashchenko, V. (2013). «Mentalna heohrafiia» zlamu XIX–XX st.: konstruiuvannia M.Hrushevskym «idealnoho prostoru» Yevropy, Ukrainy ta Rosii. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
4. Vermenych, Ya. (2014). Ukrainська rannomoderna derzhava u «kordonnomu» konteksti. *Rannomoderna Ukraina na perekhrestii tsyvilizatsii, kultur, derzhav ta rehioniv*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vulf, L. (2009). *Vynaidennia Skhidnoi Evropy: Mapa tsyvilizatsii u svidomosti epokhy Prosvitnytstva*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Halenko, O. (2014). Pivden nahadiue, shcho istoriiu Ukrainy chas perepysaty. *Skhid i Pivden Ukrainy: Chas, prostir, sotsium, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Hantington, S.P. (2006). *Protystoiannia tsyvilizatsii ta zmina svitovoho poriadku*. Lviv. [in Ukrainian].
8. Heffernen, M. (2011). *Znachennia Yevropy: Heohrafiia ta heopolityka*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Honcharevskyi, V.E. (2011). *Tsyvilizatsiinyi pidkhid do istorii: Suchasnyi ukraïnskyi dosvid (1991–2009)*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hnatiuk, O. (2005). *Proshchannia z imperiieiu: ukraïnski dyskusii pro identychnist*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Hrybovskyi, V. (2010/2011). Khytrist heohrafichnoho rozumu. *Eidos: Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky, 5*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Hrytsak, Ya. (2004). Nedoevropa: Zakhidni mandrivky Skhidnoiu Evropoiu *Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom: Istorychni esei*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Hrytsak, Ya. (2011). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: stara istoriia na novyi lad. *Hrytsak Ya. Strasti za natsionalizmom. Stara istoriia na novyi lad*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Dashkevych, Ya.R. (1991). Ukraina na mezhi mizh Skhodom i Zakhodom (XIV–XVIII st.). *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka, CCXXII: Pratsi istoryko-filosofskoi sektsii*. Lviv. [in Ukrainian].
15. Deivis N. (2006) *Yevropa: Isteriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kolesnyk, I. (2013). Dvokulturnist yak fenomen dukhovnoho svitu ukraïntsiiv. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
17. Kolesnyk, I. (2012). Mentalne kartohrafuvannia ta profesiia istoryka: mizh ratsionalnym i uivlenym. *Ukraïnskyi istorychnyi zhurnal, 5*. [in Ukrainian].
18. Kondakov, Y.V., Sokolov, K.B., Khrenov, N.A. (2011). *Tsyvilizatsionnaia identychnost v perekhodnuii epokhu: kulturologicheskii, sotsiologicheskii i iskusstvovedcheskii aspekty*. Moskva. [in Russian].
19. Kost, S. (2004). Mizh Skhodom i Zakhodom (Problema istorychnoi oriantatsii na storkinkakh zakhidnoukraïnskoï presy pershoi polovyny XX st.). *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia: Zhurnalistyka, 25*. Lviv. [in Ukrainian].
20. Krymskyi, S.B., Pavlenko, Yu.B. (2007). Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Kutsyi, I. (2016). Tsyvilizatsiinyi identychnosti v ukraïnskii istoriohrafii kintsia XVIII – pochatku XX st.: mizh Slovianshchynoiu ta Yevropoiu. Ternopil. [in Ukrainian].
22. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom. *Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].

23. Masnenko, V. (2013). Ukraina, Polshcha, Rosiia u systemi tsyvilizatsiinykh koordynat: viziia Viacheslava Lypynskoho. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
24. Telvak, V. (2013). Rosiia ta Yevropa v istoriosofskomu dyskursi i istoriografichnii praktytsi Mykhaila Hrushevskoho. *Historia – Mentalność – Tożsamość: Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk. [in Ukrainian].
25. Shevchenko, I. (2001). Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia. Lviv. [in Ukrainian].
26. Yakovenko, N. (2002). «Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom»: proektsiia odniiei idei. *Yakovenko N. Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uivlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

IVAN KUTSYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at the Department of History of Ukraine, Archeology
and Special Branch of Historical Science,
Ternopil V.Hnatiuk National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), kutsyy@ukr.net

THE IMAGES OF EAST AND WEST IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: BETWEEN THE REAL AND THE IMAGINARY SPACE

The article investigates the origins of the concept of East – West as a formula of spatial and civilizational ideas in Ukrainian historiography. The evolution of the views of historians about the place of Ukraine in this dichotomous opposition has been analyzed. The correlation between the concepts of West and Europe as well as East and Asia in Ukrainian and foreign historical thought has been found. The meanings of the concepts of East and West in the historical texts have been analyzed. Alternative interpretations of spatial images in the Ukrainian Humanities have been compared. The historical genesis of spatial images in the texts of Ukrainian scholars of different epochs has been researched. The content characteristic of the main civilizational images of Ukrainian geopolitical thought has been provided. The main influences of Eurocentrism on Ukrainian historians' spatial views have been revealed. The Ukrainian version of Orientalism as a specific way of perceiving and describing the East is outlined. The Ukrainian historical thought has a long tradition of "ascribing" Ukraine to an image of the East or the West. These concepts were perceived by Ukrainian historians as holistic and homogeneous spatial and civilizational entities. By the beginning of the twentieth century historians had fully identified Ukraine with one of these images. Since the 1920s the semi-abstract formula "Ukraine between East and West" has become widespread, which remains popular until today. In recent years there is a tendency to deconstruct the concepts of East and West. Instead of the traditional East – West opposition some scholars offer alternative civilizational maps that incorporate Ukraine and its historical past. The tendency is that the interpretation of the concepts of the East and the West as "imaginary" communities that were "invented" by intellectuals. The question of the reality (or unreality) of such entities as East or West still remains a significant theoretical problem.

Keywords: East, West, Europe, Asia, imagined community, identity, historiography.

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
 відділ Близького та Середнього Сходу,
 Інститут сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України
 (Київ, Україна), Romanova@oriental-studies.org.ua;
 olenaromanova@yahoo.com

СТАНОВЛЕННЯ МУЗЕЙНОЇ ЄГИПТОЛОГІЇ УКРАЇНИ: ЛИСТ С.В.ДОНІЧА ДО П.П.КУРІННОГО

У науковий обіг вводитьься написаний 20 січня 1930 р. завідувачем відділу «Стародавній Єгипет» Одеського історико-археологічного музею С.В.Донічем лист до директора Всеукраїнського музейного городка П.П.Курінного, в якому йшлося про деталі, що виникали у процесі наукового опрацювання колекції давньоєгипетських артефактів, котра на той час зберігалася у Всеукраїнському музейному городку. У поєднанні з низкою інших архівних документів цей лист дозволяє зробити висновки про спробу започаткувати в Києві в той час осередок із дослідження давньоєгипетських пам'яток. Ініціатором цього процесу став Музей культів і побуту (пізніше перетворений на Музей історії релігії) та, напевно, саме П.П.Курінний організував як наукове вивчення пам'яток, так і їх реставрацію. Цьому передувало об'єднання в 1920-х рр. колекцій давньоєгипетських артефактів із трьох музеїв Києва в одну. Це зібрання мало стати потужною джерельною базою для започаткування єгиптологічних студій у Києві. Як впливає з листа С.В.Доніча, процес наукового вивчення об'єднаної колекції проводився вже в 1928 р. і він, на той час єдиний єгиптолог на теренах УСРР, брав у ньому участь. До процесу наукового опрацювання давньоєгипетських об'єктів було залучено також російських єгиптологів із Державного Ермітажу М.Е.Мат'є та І.М.Лур'є, про що свідчить листування цих дослідників із П.П.Курінним, що зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України. Результатом мало стати видання каталогу давньоєгипетських пам'яток Всеукраїнського музейного городка, підготовлене українською мовою. Утім через «ідеологічні чистки» в музеях, репресії проти фахівців, запровадження в історичну науку марксистсько-ленінської формацийної теорії, яка обмежувала розвиток історії Стародавнього Світу, і зокрема єгиптології у СРСР, процес організації єгиптологічних студій на території УСРР–УРСР було припинено.

Ключові слова: історія єгиптології, українська музейна єгиптологія, Доніч, Курінний, Всеукраїнський музейний городок, Музей культів і побуту, Музей історії релігії.

У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається документ, що має надзвичайну цінність для історії вітчизняної музейної єгиптології та історії української науки. Це – лист С.В.Доніча (іноді також – Доніч) до П.П.Курінного, або, точніше, поштова листівка, на якій і написано лист, яка зберігається в персональному фонді П.П.Курінного¹.

¹ Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – НА ІА НАНУ). – Ф.10. – Спр.55/9. – Арк.1. Дякую Анні Яненко за те, що звернула мою увагу на існування цього документа.

Як було встановлено в попередніх дослідженнях, низка документів із різних архівів Києва фіксує події, що дають можливість зробити висновок про спробу організації в місті впродовж 1920–1930-х рр., на базі Музею культур і побуту Всеукраїнського музейного городка², чогось на зразок осередку египтологічних досліджень³. Віднайдений лист С.В.Доніча якраз виявляється ключовим документом, який верифікує таке припущення та доповнює цей процес цікавими деталями. Тому доречно ввести його в науковий обіг через публікацію та критику як історичного джерела. У поєднанні з низкою інших архівних матеріалів цей лист дозволяє поглянути на історію египтологічних студій на теренах УСРР–УРСР по-новому, і скласти «пазли» її нової сторінки, яка показує ще одну спробу та ще одну втрату, що мала для нашої науки далекосяжні наслідки. Нижче подаємо текст цього листа:

«Київ.
Лаврський Музей Культур.
Директору Петру Петровичу Куринному
[напис на звороті поштової листівки]
Арх. Музей 20 I 30 г.
Вх №255 24/I 30 р.
Многоуважаемый Петр Петрович!

Не откажите в любезности дать маленькую справку относительно №6499 по унив. собранию – желтого Саркофага 196 х 54 см. Этот гроб летом 1928 г. был тщательно зарисован Матье–Ольдерогге (из Ленинграда) и материалы теперь присоединены к моим по Одесскому Саркофагу, служившему некогда наружной оболочкой №6499го.

Готовя посылку работы в печать, был бы очень обязан Вам за сообщение всех номеров, какие только имеются на саркофаге №6499, и нет ли среди них №29714го, что важно для связи его с Одесским.

P.S. Если имеется снимок его, не откажите прислать и его Одесскому Музею, в чем будем весьма благодарны.

С глубоким почтением Сер. Влад. Донич⁴

Насамперед коротко зазначимо попередні результати дослідження джерел. У 1920-х рр. відбувалося переформування різних музейних колекцій, їх об'єднували, роз'єднували, передавали від одного музею до іншого для того,

² Офіційна назва створеного за постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. на території Києво-Печерської лаври державного історико-культурного заповідника (1926–1934 рр.).

³ Романова О.О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАНУ) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.21: Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Л., 2017. – С.182–197; Романова О.О., Станиціна Г.О. Стародавній Єгипет в Києві: відображення на склі: Колекція скляних фотонегативів із Наукового архіву Інституту археології НАНУ (у друку); Romanova O. Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки (у друку).

⁴ НА ІА НАНУ. – Ф.10. – Спр.55/9. – Арк.1–1 зв.

щоб таким чином сформувати фонди кожного, аби вони найкраще відповідали профілю закладу. Цей процес мав як позитивні, так і негативні наслідки, адже було створено великі зібрання пам'яток, що давало добру базу для їх цілісного вивчення, та поряд із тим цікаві колекції окремих музеїв, які постали в результаті попередньої політики закладів або окремих збирачів, було розпорошено, музейні фонди збідніли, стали менш репрезентативними. У процесі такої переструктуризації й відбулось об'єднання трьох колекцій давньоєгипетських пам'яток із музеїв Києва в одну, що розміщувалася на території Всеукраїнського музейного городка.

Так, у 1924 р. Перший державний музей (утворений на базі дореволюційного Київського художньо-промислового й наукового музею його величності государя імператора Ніколая Александровича)⁵ передав свою колекцію давньоєгипетських артефактів, основою якої був колишній дар Б.І. і В.Н. Ханенків – 135 пам'яток, закуплених у Каїрському музеї, до Музею культів і побуту. Директором останнього працював П.П.Курінний. На той час у цьому закладі зберігалося своє власне зібрання пам'яток Стародавнього Єгипту, яке в минулому належало церковно-археологічному музею Київської духовної семінарії. Воно було трохи більшим за колекцію Першого державного музею, нараховувало не менше 200 старожитностей, включаючи мумію, фрагменти папірусів, значну кількість статуеток богів і людей, інші предмети дрібної пластики⁶.

Через чотири роки, у 1928 р., сюди ж буде передано й колекцію з колишнього археологічного музею Університету св. Володимира, який ще в 1920 р. реорганізували у Київській вищій інститут народної освіти ім. М.П.Драгоманова (згодом – інститут народної освіти)⁷. Ця невелика давньоєгипетська колекція існувала для забезпечення передовсім навчальних потреб, для ознайомлення студентів із пам'ятками стародавніх цивілізацій. В її складі були два саркофаги. Один надійшов до музею в результаті розподілу дару хедіва Єгипту Аббаса Гельмі Росії – так званого лоту №6 (це саркофаг Несмут), і саркофаг Хонсу-ірдіс, обставини потрапляння якого до університетської колекції невідомі⁸. Обидва артефакти передали в Музей культів і побуту.

Об'єднання колекцій стало початком процесу їх наукового вивчення та реставрації. Організацією цієї справи займався П.П.Курінний. Як він дійшов

⁵ Романова О.О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі... – С.189; Romanova O. Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history.

⁶ Склад колекції видно за покажчиком М.І.Петрова (див.: *Петров Н.И.* Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1897. – С.1–6) та описом Б.А.Тураєва (див.: *Тураев Б.А.* Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения (Императорского) Русского археологического общества. – XII. – Санкт-Петербург, 1900. – С.191–198).

⁷ Див.: *Яненко А.С.* Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали. – К., 2017. – С.51–52 (док.2), 53–54 (док.3), 56–57 (док.5).

⁸ Про ці пам'ятки див.: *Тураев Б.А.* Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях. – С.198–208; *Berlev O.D., Hodjash S.I.* Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. – Fribourg, 1998. – P.14–16, 25–31.

висновку про потребу ініціювати саме дослідження єгипетських пам'яток, можна тільки здогадуватися.

Археолог та організатор музейної справи Петро Петрович Курінний⁹ був директором Музею культур і побуту від травня 1924 р., а у травні 1927 р. став директором Всеукраїнського музейного городка¹⁰. Він доклав багато зусиль для організації діяльності цього заповідника – установи, що займалася не лише зберіганням, реставрацією та каталогізацією фондів, експозиціями, іншими, притаманними музеям, видами діяльності, а й науковими дослідженнями на базі вивчення своїх артефактів та на матеріалах, здобутих у результаті археологічних досліджень, публікацією спеціальних праць. П.П.Курінний був безпосередньо причетний до розробки стратегії музейної діяльності в УСРР, яка, зокрема, передбачала, що музей є науковою установою, котра має забезпечувати джерельну базу для досліджень, а однією з найважливіших його функцій мала стати діяльність з удоступнення матеріалів через їх систематизацію та введення в науковий обіг¹¹. Це означало як науковий опис, каталогізацію джерел, так і видання серії каталогів і студій, у тому числі матеріалів розкопок, текстових документів чи матеріальних артефактів. У 1920-х рр. музеї УСРР стали учасниками археологічних експедицій, або мали власні експедиції (таких музейних установ було 56¹²), систематично вивчали давні культури на території республіки та публікували результати. П.П.Курінний також брав участь у багатьох археологічних експедиціях. Від 1924 р. він був дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, а з 1927 р. – його секретарем¹³.

Хоч єгиптологія не пов'язана з археологією на території України, але вона черпає свої історичні джерела також з розкопок, і як пам'ятки давньої культури давньоєгипетські артефакти зазвичай зберігалися разом з археологічними старожитностями. Можна припускати, що у процесі обробки фондів Музею культур і побуту (а згодом Всеукраїнського музейного городка), та з об'єднанням київських колекцій давньоєгипетських пам'яток виникла ідея обробити й такий сегмент джерельної бази, увівши її в науковий обіг. Основним засобом цього на той час було створення каталогів або покажчиків. Водночас гостро стояла проблема фізичного стану пам'яток, адже вони потребували професійної реставрації та консервації, як і забезпечення постійних умов, необхідних для їх зберігання. Щодо професійної діяльності співробітників реставраційних майстерень Всеукраїнського музейного городка та Всеукраїнських реставраційних майстерень під проводом М.І.Касперовича, які здійснювали відновлення давньоєгипетських пам'яток у 1924–1936 рр., уже писалося¹⁴. Але окрім реставрації П.П.Курінний організував наукове

⁹ Торгалю Ю.В. Петро Петрович Курінний. – Умань, 2014. – С.10–184.

¹⁰ Гришин А.Д. Відомості про співробітників заповідника (20–30-і роки) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – Вип.7: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2002. – С.48.

¹¹ Яненко А.С. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К., 2016. – С.55.

¹² Там само. – С.20.

¹³ Автобіографія П.Курінного // Торгалю Ю.В. Петро Петрович Курінний. – С.109.

¹⁴ Романова О.О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі... – С.190–194.

дослідження цих пам'яток, яке проводилось із залученням російських єгиптологів, що працювали в Ермітажі: Мілиця Едвінівни Мат'є та Ісидора Менделевича Лур'є.

М.Е.Мат'є переважно займалася вивченням давньоєгипетської релігії, міфології, світогляду та мистецтва¹⁵. Від 1921 р. вона працювала в Державному Ермітажі й паралельно викладала в Ленінградському університеті. Першим чоловіком дослідниці був африканіст Д.А.Ольдероґе, тому в листі С.В.Доніча її згадано під подвійним прізвиськом. М.Е.Мат'є співпрацювала з І.М.Лур'є¹⁶, теж співробітником Ермітажу, їх творчий науковий союз пізніше переріс у шлюб. Основною сферою інтересів І.М.Лур'є була соціально-економічна історія Стародавнього Єгипту.

Свідченням того, що в Музеї культур і побуту проводилося вивчення давньоєгипетських пам'яток, є два листи цих фахівців до П.П.Курінного – від 15 березня та від 13 листопада 1932 р.¹⁷ Із них стає відомо про те, що існувала домовленість між ними та Всеукраїнським музейним городком про спільне дослідження давньоєгипетської колекції і створення книги. У листах це названо «науковий опис колекції» зі вступною статтею, тобто щось на зразок каталогу. Як випливає з другого листа І.М.Лур'є, саме Всеукраїнський музейний городок та «Антирелігійний відділ», тобто насправді Музей історії релігії, на який було перейменовано Музей культур і побуту, і який на той час дійсно був структурною частиною Всеукраїнського музейного городка – саме він виступив ініціатором цього проекту та звернувся до єгиптологів з Ермітажу з проханням написати таку працю. Планувалося перекласти текст російських дослідників українською мовою, видати його друком мав Всеукраїнський музейний городок. Єгиптологи приїздили до Києва, опрацювали давньоєгипетську колекцію, хоча в листах не вказувалася дата, коли це відбулося. Із тексту листів випливає й те, що російські фахівці станом на березень 1932 р. підготували такий рукопис і відправили його до Києва. З українського боку цією справою займалася співробітниця О.Баланіна, котра, як і П.П.Курінний, їздила до Ленінграда узгоджувати якісь питання, що виникали у процесі діяльності (схоже, що саме вона була відповідальною за підготовку рукопису до друку). Ідеологічні «чистки» у Всеукраїнському музейному городку, які відбулися навесні 1933 р., перервали цей процес, адже як П.П.Курінного, так і О.Баланіну було звільнено, а першого навіть заарештували¹⁸. Окрім того, оскільки в листі від 15 березня 1932 р. згадувалося, що передмова до книги, де було охарактеризовано суспільно-політичний устрій Стародавнього Єгипту, написана в рамках переконань про

¹⁵ *Большаков А.О.* М.Э.Мат'є – исследователь древнеегипетской религии и идеологии // *Мат'є М.Э.* Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. – Москва, 1996. – С.8–22; *Мат'є Милица Эдвиновна* // *Милицанд С.Д.* Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г.: В 2 кн. – Кн. II: М–Я. – Москва, 1995. – С.54.

¹⁶ *Лур'є Исидор Менделевич* // *Милицанд С.Д.* Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г. – Кн. I: А–Л. – Москва, 1995. – С.695–696.

¹⁷ НА ІА НАНУ. – Ф.10. – Спр.К-30. – Арк.1–2.

¹⁸ *Гришин А.Д.* Відомості про співробітників заповідника (20–30-і роки). – С.52; *Яценко А.С.* Відзеркалення музейної політики у кадрових трансформаціях «Всеукраїнського музейного городка» 1933 р. // *Могилянські читання: 2015 р.* – К., 2016. – С.486–488.

те, що там панував феодальний устрій (адже адептом такого погляду був І.М.Лур'є), навряд чи цей факт сприяв тому, що нове керівництво заповідника, яке прийшло в результаті «чисток», погодилося б видати подібну працю. Як виявилось після 1933 р., текст її йшов в розріз із «генеральною лінією партії» щодо бачення суспільно-політичного устрою Стародавнього Єгипту. У 1933 р. з'явилася доповідь В.В.Струве¹⁹, яка швидко здобула схвалення з боку партійної верхівки, а отже Єгипет ставав рабовласницьким суспільством, і книга з іншими поглядами на його суспільно-політичний лад навряд чи мала шанси на публікацію. Як би там не було, її так ніколи й не надрукували. Судячи з листів російських єгиптологів, остаточний варіант існував в єдиній копії, яку вони вислали до Києва, де з ним працювала О.Баланіна²⁰. На сьогодні цей рукопис (або машинопис) не знайдено.

Отже лист С.В.Доніча підтверджує той факт, що М.Е.Мат'є в 1928 р. відвідала Київ і тут замалювала саркофаги. Але що цінно, цей лист не тільки дає рік її приїзду, але й свідчить про участь самого С.В.Доніча у цій кампанії. Зауважу, що лист І.М.Лур'є до П.П.Курінного від 15 березня 1932 р. дає підстави вважати, що сам він також приїжджав до Києва²¹, хоч там не називається точної дати. Таким чином, завдяки всім трьом листам із кореспонденції П.П.Курінного можна зробити висновок, що в дослідженні давньоєгипетських артефактів київського музею брали участь як фахівці з Ермітажу, так і з України.

Сергій Володимирович Доніч на той час був єдиним єгиптологом у республіці, який міг читати давньоєгипетською мовою – саме єгипетська філологія була його фахом²². Не маючи наукових ступенів і будучи автодидаскалом, він самотужки опанував його, проводив дослідження, вів жваве листування зі світовими та російськими єгиптологами. Знання давньої мови (як і низки інших) давало йому можливість працювати з пам'ятками безпосередньо. Але, мабуть, якраз київські події посприяли встановленню чи пожвавленню його контактів із російськими єгиптологами.

С.В.Доніч проживав в Одесі, станом на 1928 р. він був завідувачем відділу «Стародавній Єгипет» Одеського історико-археологічного музею (з 1 січня 1927 р.)²³. На той час це – єдиний на території УСРР музейний заклад, у структурі якого було виділено цілий відділ для давньоєгипетських пам'яток. Причиною послужила наявність там достатньо великої колекції цих старожитностей, яку збирали в музеї від його відкриття (ще як Міського музею Одеси в

¹⁹ Струве В.В. Проблемы зарождения, развития и упадка рабовладельческих обществ Древнего Востока // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Вып. 77. – Москва; Ленинград, 1934. – С. 32–111.

²⁰ НА ІА НАНУ. – Ф. 10. – Спр. К-28/19. – Арк. 1 зв. – 2.

²¹ Там само. – Арк. 1 зв.

²² Романова О.О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні // Східний світ. – 2003. – № 4. – С. 82–87; *Її ж.* Проблема авторства рукопису V.1123 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // Там само. – 2004. – № 2. – С. 12–23; Урсу Д., Романова О. Доніч Сергій Володимирович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: Бібліограф. словник / Упор.: Е.Г.Циганкова, Ю.М.Кочубей, О.Д.Василюк. – К., 2011. – С. 85–86.

²³ Науковий архів Одеського археологічного музею НАНУ (далі – НА ОАМ НАНУ). – Фонд Доніча. Особова справа (без номера). – Арк. 1.

1826 р.)²⁴. А створення окремого відділу можна розглядати як певну заявку на започаткування в місті єгиптологічних студій. У науковому архіві Одеського археологічного музею серед рукописного зібрання С.В.Доніча зберігаються план лекцій з історії Стародавнього Єгипту для 1-го курсу та проект програми елементарного курсу зі вступу до єгиптології²⁵. Це засвідчує той факт, що С.В.Доніч не обмежувався лише дослідженнями давньоєгипетських пам'яток та викладанням спеціалізованого курсу в Одеському інституті народної освіти, а й розробляв курс для підготовки єгиптологів в Одесі.

Крім того, С.В.Доніч був також членом Одеської філії Наукової асоціації сходознавства – про його вступ згадується, зокрема, у протоколі від 1927 р.²⁶ Як співробітник зазначеного музею він брав участь в археологічних розкопках, що їх заклад вів в Одеській області²⁷. Утім цей аспект його діяльності залишається практично невивченим.

На початку 1920-х рр. з утворенням історико-археологічного музею, завдяки енергійній діяльності його директора С.С.Дложевського²⁸, ця установа стала одним із найбільших і найважливіших музеїв на теренах УСРР, була активно залучена до археологічних розкопок республіканського та всесоюзного значення. Музей мав контакти зі Всеукраїнським музейним городком, а обидва директори – С.С.Дложевський та П.П.Курінний – перетиналися за багатьма напрямками своєї діяльності.

Отже ймовірно, що саме археологічні розкопки та музейна діяльність стали тим тереном, на якому С.В.Доніч познайомився з П.П.Курінним, і підставою для його поїздки до Києва для участі в дослідженні давньоєгипетських артефактів, що перебували на території Музею культур і побуту (разом із російськими фахівцями). Як випливає з листа, С.В.Доніч паралельно з тим проводив дослідження давньоєгипетської колекції Одеського історико-археологічного музею.

Тобто перед нами свідчення, що він також був залучений до справи дослідження київських пам'яток разом із М.Е.Мат'є, і залучений як єгиптолог. Досліджуваний лист дозволяє зробити висновок про паритетне співробітництво українських і російських спеціалістів у вивченні давньоєгипетських пам'яток Музею культур і побуту наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

Варто зазначити, що російська єгиптологія в 1920-ті рр. переживала скрутні часи. Суспільні потрясіння спричинили розрив традиції й фактично смерть дореволюційної єгиптологічної школи. У 1920 р. пішов із життя засновник російської єгиптології Б.А.Тураєв – через критичне погіршення здоров'я, у тому числі в результаті недоїдання²⁹. Інший авторитетний

²⁴ Romanova O.O. History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine // Studien zur Altägyptischen Kultur: Herausgegeben von Hartwig Altenmüller und Nicole Kloth. – Bd 37. – Hamburg, 2008. – S.327–338.

²⁵ НА ОАМ НАНУ. – Архів С.В.Доніча. – Спр.59421. – Арк.18–21.

²⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.27761. – Арк.23.

²⁷ Яненко А.С. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – С.98–99.

²⁸ Там само. – С.100.

²⁹ Томашевич О.В. Объяснение в любви: Вместо послесловия // Тураев Б.А. Бог Тот: опыт исследования в области древнеегипетской культуры. – Санкт-Петербург, 2002. – С.384.

дослідник – В.С.Голенищев – просто не повернувся в післяреволюційну Росію й осів у Каїрі, де став одним із засновників єгипетської єгиптології³⁰. Учні Б.А.Тураєва або згинули в потрясіннях доби, або не змогли реалізувати себе в єгиптології³¹. Так, одеський фахівець Олександр Леопольдович Коцейовський, учень Б.А.Тураєва й автор першого та єдиного перекладу «Текстів пірамід» на російську мову, помер від тифу в 1919 р.³² Тому-то В.В.Струве, один зі вцілілих учнів Б.А.Тураєва, змушений був заново відроджувати єгиптологію у СРСР, виховуючи нове покоління вже радянських єгиптологів³³. Ця генерація вчених єдналася навколо ленінградського гуртка єгиптологів, організованого на базі університету й Державного Ермітажу³⁴. М.Е.Матъє та І.М.Лур'є належали до учнів В.В.Струве, були активними членами гуртка.

Імовірно, київське знайомство посприяло контактам С.В.Доніча з ленінградськими колегами і його подальшому стажуванню в Ермітажі в 1929 р., що тривало місяць³⁵. У тому ж році вийшла його стаття в «Сборнике египтологического кружка», який об'єднував передовсім єгиптологів Ленінграда (зокрема до кола учасників цього гуртка входили і М.Е.Матъє, і І.М.Лур'є, і В.В.Струве), хоч на той час збірник був єдиним спеціалізованим фаховим виданням на теренах СРСР³⁶. С.В.Доніч опублікував тут свою працю про єгипетські конуси з Одеського історико-археологічного музею, написану англійською мовою³⁷.

Тобто листування між П.П.Курінним та російськими єгиптологами показує ще один цікавий момент – можна говорити про те, що ленінградський гурток став центром, навколо якого почала складатися мережа осередків (у даному випадку Київ та Одеса), в яких були дослідники, зацікавлені в розвитку єгиптології та у вивченні пам'яток Стародавнього Єгипту з музеїв СРСР.

Університетський саркофаг, про який згадував С.В.Доніч, і котрий замалювала М.Е.Матъє, напевно є саркофагом Несмут. Він походив із лоту №6, але в документах, що супроводжували цей лот, мав інший номер Каїрського музею – 29634³⁸, а не 29714, а такого номера у списку пам'яток цього лоту взагалі не було. Зате був 29712 – це саркофаг Несітауджатахет³⁹, зовнішній

³⁰ *Большаков А.О.* Голенищев и мы // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. XXXV: Петербургские египтологические чтения 2006: К 150-летию со дня рождения Владимира Семёновича Голенищева: Доклады. – Санкт-Петербург, 2007. – С.7–8.

³¹ *Большаков А.О.* Василий Васильевич Струве // Портреты историков: Время и судьбы. – Т.2: Всеобщая история / Отв. ред. Г.Н.Севостьянов, Л.П.Маринович, Л.Т.Мильская. – Москва; Иерусалим, 2000. – С.45.

³² *Урсу Д., Романова О.* Коцейовський Олександр Леопольдович // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. – С.122–123.

³³ *Большаков А.О.* Василий Васильевич Струве. – С.45–46.

³⁴ *Большаков А.О.* Ленинградский египтологический кружок: полгода предьстории // Аегуртіаса Rossica. – Вып.2. – Москва, 2014. – С.48–50, 119.

³⁵ *Романова О.О.* Проблема авторства рукопису V.1123... – С.17.

³⁶ *Большаков А.О.* Ленинградский египтологический кружок: у истоков советской египтологии // Культурно-антропологические исследования. – Вып.2. – Новосибирск, 2011. – С.5–10.

³⁷ *Доніч S.* Funeral cones of the Odessa Archaeological Museum // Сборник Египтологического кружка при Ленинградском государственном университете. – Вып.5. – Ленинград, 1930. – С.28–29.

³⁸ Державний архів Одеської обл. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2022. – Арк.6.

³⁹ Там само.

саркофаг якої справді перебував в Одеському археологічному музеї, а внутрішній – потрапив до Казані⁴⁰.

На сьогодні так і не знайдено список давньоєгипетських пам'яток археологічного музею Університету св. Володимира з інвентарними номерами цього університету – зберігся лише опис колекції, здійснений Б.А.Тураєвим у 1900 р., де немає інвентарного номера саркофагу Несмут, хоч інвентарні номери інших артефактів зазначено⁴¹. У цьому опису не згадується про зовнішній саркофаг Несітауджатахет. Тому С.В.Доніч, схоже, помилився, адже ці саркофаги (Несмут і Несітауджатахет) належать до однієї епохи й однієї тебанської майстерні. Можливо також, що він перевіряв імовірність того, що внутрішній саркофаг від зовнішнього одеського міг бути в Києві.

Варто згадати і про ту роботу, над якою, судячи з тексту листа, працював С.В.Доніч. Цілком можливо, що це або його невидана праця «Саркофаг Несіта-ведзаат-ах», яка мала бути надрукована у «Записках Государственного исторического музея в Одессе» (т.1, 1941 р.), та, схоже, так і не побачила світ⁴², або каталог давньоєгипетських пам'яток, який він підготував, і котрий нині зберігається в науковому архіві Одеського археологічного музею (датується 1941-м роком⁴³; також залишається невиданим).

У підсумку зазначимо, що лист С.В.Доніча до П.П.Курінного, разом із листами російських єгиптологів, дозволяє, по-перше, по-іншому побачити характер організації вивчення колекції давньоєгипетських артефактів Музею культів і побуту (пізніше Музею історії релігії), а саме, що до дослідження залучались як єгиптологи з Ермітажу, так і фахівець з Одеського історико-археологічного музею, які співпрацювали у цьому питанні. По-друге, фіксація дати приїзду спеціалістів з Ермітажу як 1928 р., і подальшої дати, коли працю з опису давньоєгипетських пам'яток було закінчено й вислано з Ленінграда до Києва (1932 р.), дозволяє зробити висновок, що науковий огляд і подальше опрацювання вказаних старожитностей відбулося ще до активного розгортання реставраційних робіт над ними М.І.Касперовича та його співробітників. Хоча перші підготовчі заходи останній розпочав ще в 1924 р., але, згідно з планами реставраційних майстерень, основні роботи почалися в 1929–1930 рр.⁴⁴ Отже ймовірно, що обстеження фахівцями стану давньоєгипетських пам'яток прискорило організацію робіт з їх реставрації.

Нарешті зауважимо, що, як свідчить у контексті інших історичних джерел згадуване листування, наприкінці 1920-х р. єгиптологія у СРСР не лише відновлювалася в Ленінграді, а й була тенденція створення мережі відповідних осередків. Утім через політичні «чистки» в музеях, репресії проти їх співробітників, встановлення ідеологічного контролю над історичною наукою через запровадження формаційної теорії, що обмежило розвиток єгиптології у країні, ці процеси в Києві та в Одесі було згорнуто.

⁴⁰ Berlev O.D., Hodjash S.I. Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt... – P.12–14.

⁴¹ Тураев Б.А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях. – С.198–208.

⁴² Романова О.О. Проблема авторства рукопису V.1123... – С.20.

⁴³ НА ОАМ НАНУ. – Архів С.В.Доніча. – Спр.59430 (1941 р.).

⁴⁴ Романова О.О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі... – С.191.

REFERENCES

1. Berlev, O.D., Hodjash, S.I. (1998). *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*. Fribourg.
2. Bolshakov, A.O. (2007). Golénischeff and We. *Transactions of the State Hermitage. XXXV. St. Petersburg Egyptological Reading 2006 in Commemoration of Wladimir Golénischeff on the Occasion of his 150th Birthday*, 5–13. St. Petersburg. [In Russian].
3. Bolshakov, A.O. (2011). Leningrad Egyptological Circle: at the beginning of Soviet Egyptology, *Kulturno-antropologicheskije issledovaniya*, 2, 5–10. Novosibirsk [In Russian].
4. Bolshakov, A.O. (2014). Leningrad Egyptological Circle: Six Months of Prehistory. *Aegyptiaca Rossica*, 2, 48–120. Moscow. [In Russian].
5. Bolshakov, A.O. (1996). M.E. Matthieu – issledovatel drevneegipetskoj religii i ideologii. *Matthieu M.E. Izbrannye trudy po mifologii i ideologii drevnego Egipta*, 8–22. Moscow. [In Russian].
6. Bolshakov, A.O. (2000). Vasilij Vasilevich Struve (1889–1965). *Portrety istorikov: Vremya i sudby. V.2. Vseobshchaya istoiya*, 41–52. Moscow; Jerusalem. [In Russian].
7. Hryshyn, A.D. (2002). Vidomosti pro spivrobitnykiv Zapovidnyka (20–30-i roky). *Lavrskyi almanakh: Kyevo-Pecherska Lavra v konteksti ukrainskoj istorii ta kultury*, 7, 47–52. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Miliband, S.D. (1995). *Biobibliograficheskyi slovar otechestvennykh vostokovedov s 1917 g. / 2 ed., revised and augmented*. In two books. Book 1. A–L. Book 2. M–Ya. Moscow. [In Russian].
9. Romanova, O.O. (2017). Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on glass (Collection of glass negatives representing Ancient Egypt objects in the Institute of Archaeology of NASU). *Materials and Studies on archaeology of Subcarpatian and Volynian area, 21. History of Archaeology. Archive and Museum Heritage of Central and East Europe*, 182–197. Lviv. [In Ukrainian].
10. Romanova, O.O. (2008). History of the Egyptian collection of the Odessa Museum of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Studien zur Altägyptischen Kultur: Herausgegeben von Hartwig Altenmüller und Nicole Kloth*, 37, 327–338. Hamburg.
11. Romanova, O.O. (2003). History of Egyptological studies in Ukraine. *Skhidnyi Svit: The World of Orient*, 4, 82–87. Kyiv. [In Ukrainian].
12. Romanova, O. (2017). Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Kyiv, *in print*.
13. Romanova, O.O. (2004). A problem of the authorship of the manuscript V.1123 of the Institute of Manuscripts of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine and scientific heritage of Serhii Volodymyrovych Donich. *Skhidnyi svit*, 12–23. Kyiv. [In Ukrainian].
14. Romanova, O.O., Stanytsina, H.O. (2019). Ancient Egypt in Kyiv: mirrored on glass. Collection of glass photonegatives from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology NASU. Kyiv, *in print*. [In English and in Ukrainian].
15. Tomashevich, O.V. (2002). Obyasneniye v lyubvi: Vmesto poslesloviya. *Turaev B.A. Bog Tot: opyt issledovaniya v oblasti drevne-egipetskoj kultury*, 315–388, Sankt Peterburg. [In Russian].
16. Ursu, D., Romanova, O. (2011). Donych Serhii Volodymyrovych. *Skhodoznavstvo i vizantolohiia v Ukraini v imenakh: Biobibliografichniy slovnyk*, 85–86. Kyiv. [In Ukrainian].
17. Ursu, D., Romanova, O. (2011). Kotseiovskiy Oleksandr Leopoldovych. *Skhodoznavstvo i vizantolohiia v Ukraini v imenakh: Biobibliografichniy slovnyk*, 122–123. Kyiv. [In Ukrainian].
18. Yanenko, A. (2017). *Archaeological Museum of the All-Ukrainian Academy of Sciences: Studies and Sources*. Kyiv. [In Ukrainian].
19. Yanenko, A. (2016). *History of Museum Archaeology in Ukrainian SSR (1919–1934)*. Kyiv. [In Ukrainian].
20. Yanenko, A. (2016). Viddzerkalennia muzeinoi polityky u kadrovyykh transformatsiyakh Vseukrainskoho muzeinoho horodka 1933 r. *Mohylianski chytannia. 2015 r.: Zbirnyk naukovykh prats*, 485–490. Kyiv. [In Ukrainian].

OLENA ROMANOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of Near and Middle East,
A.Yu.Krymskyi Institute of Oriental Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), Romanova@oriental-studies.org.ua;
olenaromanova@yahoo.com

EARLY DAYS OF THE UKRAINIAN MUSEUM EGYPTOLOGY: LETTER OF S.DONICH TO P.KURINNYI

The present paper presents the letter of S.Donich, the head of "Ancient Egypt" department of Odesa Historical and Archaeological Museum, to P.Kurinnnyi (Kurinnnyj), the Director of All-Ukrainian Museum Town (Kyiv). The letter was written in January, 20, 1930, and it contented the details of the academic investigations of the Ancient Egyptian artefacts' collection, that resided at the All-Ukrainian Museum Town at that time. Combined with a number of other archive documents the letter cause to conclude about attempt to found a center of the Ancient Egyptian objects studies in Kyiv. It was the Museum of Cults and Everyday Life (later reorganized into Museum of the History of Religion) that was the institutor of the process, and P.Kurinnnyi appears to have been the organizer of the academic researches of the Egyptian objects and their restoration as well. It was jointing of the Ancient Egyptian artefacts' collections of three Kyiv museums into the one collection during 1920-th, that preceded the academic researches of the collection. This collection had to become a sizable basis of primary sources for future Egyptological studies in Kyiv. As it is evident from Donich's letter, the process of academic research of the jointed collection began in 1928. Serhii Donich (who was the only Egyptologist in the territory of Ukrainian Socialist Soviet Republic at that time) was engaged in the process. Besides him, two Russian Egyptologists, research associates of State Hermitage M.Matie (Matthieu, Matthiew) and I.Lurie (Laurie) were engaged in the process of scholarly observation and investigation of the Ancient Egyptian objects. Their correspondence with P.Kurinnnyi from the Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine proves the participation of the Russian Egyptologists in the process. The publication of the catalogue of the Ancient Egyptian objects from the All-Ukrainian Museum Town was planned as the result of the scholarly research. This edition might be published in Ukrainian. Unfortunately, this process was stopped due to the policy of All-Union Communist Party (Bolsheviks) during 1930-th, in particular "ideological cleaning" of the museums, repressions against Ukrainian intellectuals and intervention of the Marxism-Leninism five-formations theory into the academic history, that constrained the development of the history of Ancient World and Egyptology in the Soviet Union and completely blocked the development of Egyptology in Ukrainian Socialist Soviet Republic.

Keywords: *History of Egyptology, Ukrainian Museum Egyptology, Donich, Kurinnnyi (Kurinnnyj), All-Ukrainian Museum Town, Museum of Cults and Everyday Life, Museum of the History of Religion.*

УДК 94(4-100)191.2«1914–1921»

МАРЕК КОРНАТ

доктор габлітований, професор,
керівник відділу історії ХХ ст.,
Інститут історії ім. Т.Мантейфеля Польської академії наук
(Варшава, Польща), m_kornat@o2.pl

ВІД ВІЙНИ МІЖ ІМПЕРІЯМИ ДО ГЕОПОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ*

Розглядаються передумови та процес геополітичних трансформацій, що охопив Центральну-Східну Європу під час і після Першої світової війни 1914–1918 рр. Проаналізовано історіографічний вимір поняття «геополітична революція», запропонованого відомим польським істориком В.Сукенницьким, а також висвітлено актуалізацію «польського питання» під час Великої війни, візію провідних держав того часу на його розв'язання. Суть геополітичної революції у Центральній-Східній Європі полягала в одночасному падінні імперій. Значення Брестського миру 1918 р. представлено як спробу реалізації доктрини «Середньої Європи», що могла бути втіленою в регіоні. Утім Брестська система ніколи не стала політичною реальністю. Із польської позиції це був добрий шанс, для українців він був втрачений. Окремо розглянуто процес українського державотворення та його сприйняття серед польських, європейських, американських еліт. Підкреслюється вагомість розуміння долі Польщі та ролі «нової» Росії в післявоєнній перебудові Європи серед французького, британського та американського істеблішменту. Більше того, в американських дискусіях про майбутній світ не було місця для визнання за українським народом права на незалежність. Значення Варшавської угоди 1920 р., названої пактом Пілсудського – Петлюри, та битви від Варшавою визнано основними факторами, що детермінували східну політику відродженої Польщі. Звідси окреслення ролі «українського питання» як чинника деімперіалізації Росії. Геополітична революція надала добрий шанс для національного та соціального звільнення українського народу, проте тоді не виникла кон'юнктура для України як держави. «Українське питання» після 1921 р. продовжувало залишатися міжнародною проблемою. Українську національну революцію слід розглядати в контексті геополітичної революції у Центральній-Східній Європі, що виникла як реакція на Першу світову війну.

Ключові слова: геополітична революція, Перша світова війна, Центральна-Східна Європа, Брестський мир, Польща, Україна, «14 пунктів» Вільсона.

* Переклад із польської мови – Геннадій Корольов (Київ)

Поняття «революція» не було відоме середньовічній європейській цивілізації. Уперше воно з'явилося на зламі епох – Середньовіччя й Ренесансу – у XV ст. Визначний польський астроном Миколай Коперник використав його у відомій праці «Про обертання небесних сфер» («De revolutionibus orbium coelestium»), де представив власні астрономічні відкриття. У XVII ст., після Англійської революції, відповідний термін здобув більш широке застосування у суспільно-політичному житті європейських народів. Тоді, у 1660 р., «революцією» було названо відновлення монархії в Англії. «Славна революція» (англ. «Glorious Revolution») 1688 р. була найбільш вражаючим переворотом, який англійці ставили у приклад іншим народам. Коли через сто років вибухнула Велика Французька революція, поняття «революція» почало означати глибокий соціальний переворот. Цього не розумів король Людовик XVI. Якось, спостерігаючи за виступами паризького натовпу, він запитав свого придворного герцога Ф.Ларошфуко-Ліанкура: «Що це означає? Це повстання!», однак у відповідь почув: «Ні, це революція». Лише з відстані часу ми можемо витлумачити події минулого, які в той час, коли вони відбувалися, не здавалися чимось надзвичайним.

Століття дев'ятнадцяте стало епохою економічного прогресу і промислової революції в Європі, що спричинило появу нових визначень «революції». Власне, процес швидких перетворень в економіці було названо «промисловою революцією». Тоді ж К.Маркс і Ф.Енгельс писали про революцію у своєму «Маніфесті комуністичної партії» (1848 р.). Бачення універсальної соціальної революції приваблювало як послідовників теорії прогресу, так і консерваторів. Окрім того, справді революційний характер мало виникнення принципу самовизначення націй (фр. «principe des nationalités»), або національного самовизначення, який згодом принесе Європі новий міжнародний порядок.

Велика війна 1914–1918 рр. сформувала обличчя XX ст.: було зруйновано Російську, Німецьку та Габсбурзьку імперії, які після поділів Польщі в кінці XVIII ст. панували над народами Центрально-Східної Європи. Той історичний переворот, коли була ліквідована Річ Посполита, можна трактувати як «геополітичну революцію». Це формулювання з'явилося в дослідженні знаного польського радянолога та історика В.Сукенницького¹. На наше переконання, це поняття варто застосовувати щодо аналізу концепції української історіографії, яка запропонувала термін «Українська революція» з метою концептуалізації досвіду емансипації української нації в Першій світовій війні в більш широкій історичній перспективі. Саме цьому питанню буде присвячене наше дослідження.

---

¹ *Sukiennicki W. East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence / Ed. by M.Siekierski. – New York, 1984.* В англійській мові В.Сукенницький послуговувався поняттям «geopolitical revolution».

I

Ми не претендуємо на те, щоб Польща та її історія були у центрі світової уваги. Звичайно, історик має національність, а його погляди відображають прагнення власного народу. Однак кожен дослідник пов'язаний із суттю латинської максими: «слід вислухати іншу сторону» (лат. «*audiatur et altera pars*»). Тому, коли історик намагається поглянути на минуле Центрально-Східної Європи впродовж останніх трьох століть, він не повинен уникати, найперше, погляду на долю Польщі, яка в національному вимірі до кінця XVIII ст. була Річчю Посполитою, себто польсько-литовсько-руською державою, найбільшою в регіоні.

Поза сумнівом, падіння Речі Посполитої було першою геополітичною революцією у Центрально-Східній Європі новочасної доби. Проте окреслення, що її поділи були «революцією», не нове. Один із творців європейського консерватизму – ірландський державний діяч Е.Берк, був першим, хто це відзначив. Тоді на сході континенту було зруйновано політичний лад «старої Європи», що можна порівняти з Великою Французькою революцією. Ця «перша велика зміна в модерній системі політичного балансу в Європі» стала, на його переконання, «дуже руйнівною». Е.Берк нарікав, що Європа цього не зрозуміла й лише мовчала². Через кілька десятиліть британський історик Дж.Блек назве поділи Речі Посполитої «революцією у Центральній Європі»³.

За сто років Центрально-Східна Європа переживатиме нову геополітичну революцію, що полягатиме в одночасному падінні імперій. «Велика війна 1914–1918 рр. була конфліктом, якого ніхто не хотів», – зазначив німецький історик В.Губач⁴. І все ж таки це протистояння детермінувало раніше незначний переворот. Імпульсом, який започаткував конфронтацію, був механізм превентивної війни, без якого не можна зрозуміти позиції німецького генерального штабу. Підтримка домінування наддержав, що передбачало пригноблення народів Центрально-Східної Європи, було загальною згодою урядів тодішніх європейських наддержав. Велика війна не почалася під гаслом боротьби за права підкорених націй, що не користувалися правом на самовизначення, а вибухнула через суперництво імперій і точилася заради їхніх загарбницьких цілей.

«Польське питання» не зникло зі сфери європейської політики, згодом перетворившись на міжнародну проблему. Уже у серпні 1914 р. з'явилися перші обіцянки полякам із боку наддержав, котрі брали участь у поділах Польщі. Маніфест верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 14 серпня 1914 р. проголошував об'єднання польських земель у складі Російської імперії та декларував визнання їх національної автономії. Реалізація цього плану, за умови перемоги держав

² Цит. за: *Libiszowska Z.* Edmund Burke a Polska // *Kwartalnik Historyczny.* – Т.77. – З.1. – 1970. – С.64–65.

³ *Black J.* British Foreign Policy in the Age of Revolutions 1783–1793. – Cambridge, 1994. – Р.535–536.

⁴ *Hubatsch W.* Germany and the Central Powers in the World War 1914–1918. – Kansas, 1963. – Р.121.

Антанти, надавала Росії засадничої переваги в Європі – її західний кордон проходив би річкою Одер, себто неподалік від Берліна.

Тогочасне німецьке бачення також мало революційний характер, його можна узагальнити у вигляді трьох концепції, пов'язаних із канцлером Т. фон Бетман-Гольвегом. Перша полягала в тому, що за перемоги над Росією слід погодитися на передачу території Царства Польського до складу Австрії. Суть другої концепції: повернути Царство до імперії Романових, але анексувати «кордонний пояс», тобто територію вздовж східного кордону довоєнної Німеччини. Урешті третій варіант передбачав створення польської держави, котра буде тісно пов'язана з Німеччиною та існуватиме як «буфер між Райхом і Росією».

Перша концепція виключалася, оскільки її втілення загрожувало значними суспільно-політичними проблемами для Габсбурзької монархії. 2 лютого 1917 р. угорський прем'єр-міністр І.Тиса виступив проти ймовірного приєднання Царства Польського до Австро-Угорщини, вважаючи, що це рішення може сприяти втраті угорської власності, як це було у випадку з конституційним компромісом 1867 р.⁵ Друга концепція могла бути втіленою, але за умови компромісного миру з Росією. Проте цей варіант не мав багато шансів на реалізацію. У підсумку залишилися третя візія, якій на той час не було альтернативи. У цьому випадку слід нагадати, що основна мета німецької внутрішньополітичної стратегії полягала в позбавленні Росії величезних територій у Центрально-Східній Європі. Саме в такий спосіб мала постати «Серединна Європа» (нім. «Mitteleuropa»).

Восени 1916 р. Німеччина та Австро-Угорщина обіцяли польському народові власну державність на території колишнього Царства Польського лише з однією метою – щоб польський солдат долучився на їхньому боці до воєнних дій на Східному фронті⁶. Акт від 5 листопада 1916 р. став своєрідним переломним моментом у тогочасній польській боротьбі за власну державу. Однак, незважаючи на проголошення намірів відновити польську державність Берліном і Віднем, держави Антанти (Франція, Великобританія) не змогли змусити Росію визнати незалежність Царства Польського. Зрештою, вони не сприймали цей акт як необхідність, бажаючи, щоб Росія й надалі залишалася вірною своїм союзницьким зобов'язанням.

«У 1914 р. Польщі в Європі ніхто не хотів», – як влучно описав тодішню ситуацію знаний дипломат та історик М.Сокольницький⁷. Власне, геополітична революція, яку принесла Велика війна, сформувала умови для того, що існування польської держави в будь-якій формі було вже необхідністю. Така логіка тих подій. Відповіддю західних політичних кіл на цю необхідність стало визнання потреби існування незалежної польської держави, однак в

⁵ Smogorzewski C. La Pologne restaurée. – Paris, 1927. – P.261.

⁶ Щодо цього питання розбіжностей між польськими істориками немає. Мое нове дослідження цієї ініціативи Центральних держав див.: Kornat M. Co dał narodowi polskiemu Akt Piątego Listopada? Perspektywa międzynarodowa // Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy / Red. J. Kłaczek, K. Kania, Z. Girzyński. – Toruń, 2016. – S.215–234.

⁷ Sokolnicki M. Sprawa polska na terenie międzynarodowym (1914–1918) // Niepodległość. – T.I. – Warszawa, 1930. – S.195.

її етнографічних межах. Поряд із цим, розуміння «етнографічної Польщі» мало амбівалентний вимір. Французький погляд полягав у тому, що Польща має право на суттєвий територіальний приріст за рахунок Німеччини, перш за все на узбережжі Балтики. Проте існувала друга візія майбутньої польської держави, що передбачала обмеження її територіального розширення на заході й півночі, без включення до її складу Верхньої Силезії, Померанії й, перш за все, Гданська. У двох цих концепціях східний кордон Царства Польського, проведений на Віденському конгресі 1815 р., мав бути визначений з урахуванням змін східного кордону нової Польщі.

Західні держави не мали розуміння того, що робити з територіями, розташованими між «етнографічною Польщею» та «корінною Росією», тобто українськими, білоруськими, литовськими землями, де проживали близько 5 млн поляків. Із позиції Лондона та Парижа Росія мала стати національною, некоммуністичною й, можливо, демократичною державою, що має надати українському народові культурну автономію. Однак насправді такої Росії не існувало. На руїнах царської імперії більшовики створили нову імперію, озброєну гаслом «визволення пригноблених класів».

Звичайно, доля Польщі не була єдиною проблемою міжнародної політики під час Великої війни. Однак цей конфлікт, що виник заради встановлення панування над Європою та світом, став згодом війною націй за власне самовизначення. Понад 20-мільйонний польський народ був першим кандидатом на головну нагороду – відновлення власної державності. Урешті цей шанс удалося реалізувати зі значним успіхом.

II

Сьогодні Брестський мир 1918 р. сприймається як один з епізодів історії дипломатії. Інколи про нього згадують дослідники, хоча цей мир справді є важливим моментом європейської історії, до якого варто повертатися.

Як ми вже відзначали, метою Німеччини у світовій війні було створення «Серединної Європи». І могло це статися лише одним шляхом: якщо німці виграють війну з Росією, висунуть свої умови миру та зможуть укласти компромісний договір із західними державами. За таких умов, можна стверджувати, що вони виграли в Першій світовій війні. Бачення «Серединної Європи» мало опертя в політичній думці XIX ст., що сягала традицій німецької геополітики⁸. Вона відсилала до концепції «економіки великого простору», яким мала стати Центральна Європа для Німеччини. Відому книжку Ф.Науманна було опубліковано 1915 р.⁹ Одночасно, коли з'явилися надії на сепаратний мир із Росією, у Берліні виник план реалізації великої візії. Першим кроком стало проголошення польської державності 5 листопада 1916 р.

Навесні 1918 р. у Центрально-Східній Європі постала Брестська система, що виникла в результаті більшовицької революції та миру між державами

⁸ *Wolff-Powęska A. Doktryna geopolityki w Niemczech. – Poznań, 1979.*

⁹ *Naumann F. Mitteleuropa. – Berlin, 1915. – 299 S.*

Четверного союзу й Українською Народною Республікою (9 лютого), а пізніше також і з радянською Росією (3 березня)¹⁰.

Утім Брестська система ніколи не стала політичною реальністю. Із польської позиції це був добрий шанс, для українців він був втрачений. Брестський мир можна розглядати як спробу втілення проекту німецької гегемонії в Європі. Цей факт розуміли французькі та британські політики. Центральна-Східна Європа опинилася під зловісним знаком союзу німецької автократії та більшовицької держави нового типу, ставши серйозним викликом, кинутим некомуністичному світові.

Радянська Росія відмовилася від переважної більшості територій, здобутих після поділів Речі Посполитої. Однак уже через вісім місяців, відчуваючи наближення капітуляції німецької армії та підписання Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., В.Ленін скасував зобов'язання своєї країни. Німці були змушені прийняти умови миру у Версалі, котрий вони розцінювали як «карфагенський», себто перетворення Німеччини на державу «другої категорії» та знищення німецького народу загалом. Брестський мир відкривав перспективи нового поділу колишніх земель давньої Речі Посполитої. Однак для успішного розв'язання «польського питання» він мав важливий результат: Росія полишила коаліцію союзних держав Антанти. Своєю чергою, це означало її виключення з процесів територіальної перебудови в післявоєнній Європі.

Зрозуміло, що для поляків та українців не може існувати однакової оцінки Брестського миру. Найбільший польський германофіл професор В.Яворський писав у своєму щоденнику від 4 грудня 1917 р.: «Наді мною висить отрута німецької гегемонії»¹¹. Відомо, що тоді мала постати польська державність, повністю підпорядкована німцям і включена до їхнього проекту «Серединної Європи».

Погляди В.Яворського сповнені надмірного драматизму, але до них варто звертатися. «Німці не хочуть життєздатної Польщі, – писав він. – Візьмуть нас у щупальці, бо Литви не відпустять. Надія на Антанту померла. Італія розбита, Франція ослабла, а в Росії більшовики ненавидять те, що є польське, бо польським є інтелігенція, культура, заможність. Програли ми...»¹².

Не можна заперечувати, що Брестський мир відкривав перед Україною перспективу мати власну державу, місце якої, однак, мало б бути в межах «Серединної Європи». Своєю чергою, це означало залежність від Німеччини, але відокремлення від Росії та незалежність від польської держави, а також реальний шанс отримати владу у Східній Галичині.

У підсумку, Німеччина програла війну, капітулювавши перед державами Антанти, яка на мирній конференції витворила новий територіальний і геополітичний порядок в Європі. Тоді ж зазнала поразки концепція «Серединної Європи», місце якої зайняла нова геополітична конфігурація, що буде названа Версальською системою.

¹⁰ Британський історик Дж.Вілер-Беннет назвав Брестський мир «забутим миром» (див.: *Wheeler-Bennett J.W. Brest-Litovsk 1918: The Forgotten Peace.* – London, 1938).

¹¹ *Jaworski W.L. Dziennik 1914–1918.* – Warszawa, 1997. – S.235.

¹² *Ibid.* – S.237 (нотатка від 19 грудня 1917 р.).

III

Якщо поглянути на плани майбутнього ладу в повоєнній Європі, що були окреслені в Парижі, Лондоні та Вашингтоні, перед нами постає безліч геополітичних концепцій, творці яких розглядали Росію союзником західних держав. Жовтневий переворот у Петрограді не перекреслив цих планів. Нову, небільшовицьку, але «неподільну» й потрібну для світової рівноваги сил Росію продовжували сприймати за очевидність.

Французький дослідницький комітет, ініційований прем'єр-міністром Ж.Клемансо і його помічником А.Тардьє, був центром, що займався проблемою майбутнього Центральної Європи. Власне, «польське питання» аналізувалося з цієї перспективи. Після того, як Росія перестала бути союзником Франції в результаті Жовтневого перевороту, Польщу почали розглядати як одного з кандидатів на роль французького «східного бар'єру» проти Німеччини¹³. У цьому контексті розглядалося питання кордонів повоєнної Польщі, що не означало визнання її прав на землі, східніше від меж Царства Польського, визначених Віденським конгресом. Комітет займав послідовну позицію щодо неподільності Росії. Однак незалежність Польщі було визнано як одну з цілей Франції у війні. Натомість подібне рішення для України та балтійських країн виключалося¹⁴. Величезний звіт цього комітету стосувався різноманітних питань, що могли б привернути увагу творців майбутнього миру – від Ельзасу та Лотарингії до Близького Сходу. Утім його текст не містив опису кордонів Польщі.

Американський дослідницький офіс, ініційований полковником Е.Гаузом у вересні 1917 р., розглядав «польське питання» в різних контекстах нової системи геополітичного ладу Європи¹⁵. Ідея його керівника, що була представлена міністрові закордонних справ Великобританії А.Дж.Бальфуру, передбачала відродження Польщі як держави-буфера між Німеччиною й Росією. Висновки групи були (як згадував В.Сукенницький) ближчими поглядам А.Дж.Бальфура, аніж Е.Гауза, які збігалися з позицією президента США В.Вільсона. У першу чергу увага приділялася етнографічним умовам. У меморандумі від 22 грудня 1917 р. було виписано твердження, що розселення поляків на території трьох імперій робить неможливим їх об'єднання в межах єдиної польської держави. «Це, мабуть, виходить за межі практичної політики», зазначалося в документі. Доступ до моря ця країна матиме через річку Віслу або через німецькі порти Гамбург і Бремен. Якщо Росія була б сильною, то польська держава, відповідно до цієї концепції, знайшла б у

¹³ *Sukiennicki W.* From Foreign Domination to National Independence. – Vol.2. – P.911.

¹⁴ Протоколи засідань опубліковані, див.: *Davion I.* Les Experts français et les frontières d'Après-guerre: Les procès-verbaux du comité d'études 1917–1919. – Paris, 2015.

¹⁵ *Gelfand L.E.* The Inquiry. American Preparations for Peace 1917–1919. – Yale; New Haven, 1963. Див. також: *Sukiennicki W.* From Foreign Domination to National Independence. – Vol.2. – P.901–911; *Mania A.* Europa Środkowa w celach polityki USA w latach I wojny światowej: 14 punktów prezydenta Wilsona // Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku): Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórniakowi / Red. I.Stawowy-Kawka, W.Rojek. – Kraków, 2003. – S.159–176.

ній опертя. Але якщо після закінчення війни вона буде слабкою, «Польща може опинитися у вразливій позиції». У меморандумі рішуче підкреслювалася також неминуча слабкість майбутньої Польщі через великі проблеми з національними меншинами, адже викроювання її кордонів без включення величезної кількості непольського населення видавалося неможливим¹⁶. Цей документ надає добре уявлення про погляди американських експертів на «польське питання».

Президент США В.Вільсон відкинув пропозиції групи Е.Гауза та зайняв позицію, що польська держава має бути відновлена в межах «безсумнівно польських» територій із вільним і гарантованим виходом до моря. У меморандумі від 22 вересня 1918 р. державний секретар Р.Лансінґ установлення нового порядку в Європі пов'язував з ослабленням Німеччини, особливо її військової потуги. Те, що В.Вільсон не звертався до принципу «рівноваги сил», мало величезне значення для вирішення «польського питання»¹⁷. Він мав іншу візію на повоєнний устрій Східної Європи, аніж Лондон або Париж. У цьому контексті створення «сильної Польщі» мало свої очевидні підстави¹⁸. У промові від 4 липня 1917 р. В.Вільсон зажадав «панування права, опертого на згоді влади, та підтримуваного загальною позицією людства»¹⁹. Однак не варто забувати, що кожен американський політик, котрий говорив про сильну й об'єднану Польщу, мав на увазі польську державу, створену в межах етнографічних земель.

В американських дискусіях про майбутній світ не знаходилося місця для визнання за українським народом права на незалежність. Зі слів В.Вільсона видається, що він справді прагнув вільної від комунізму Росії, яка буде федеративним утворенням. У такій державі український народ мав би отримати культурну автономію й, насамперед, можливість вільного розвитку власної мови.

Як писав у меморандумі державний секретар Р.Лансінґ, накреслюючи у 29 пунктах бачення нової Європи, Росія мала прийняти форму конфедерації. На початку 1919 р. Е.Гауз говорив В.Черчиллю в Парижі: «Росія була ключовою для всієї ситуації і якщо вона не сформувала живу частину Європи [...] не буде ані миру, ані перемоги»²⁰. Він також передбачав, що якби Росія та Німеччина були союзниками, «всі народи на схід від Райну будуть кинуті проти Франції, Великобританії та США». Біограф Е.Гауза Г.Годжсон додавав, що ці слова звучать як пророцтво майбутнього пакту Гітлера – Сталіна та міжнародної ситуації 1939–1941 рр.

Хоча В.Вільсон у публіцистиці часто звертався до метафори австро-угорського «могильника», насправді він не тільки не хотів знищити Габсбурзьку імперію, а навпаки – федералізувати та зберігати. Американський президент заявив у своїх «14 пунктах» від 8 січня 1918 р. про підтримку самовизначення

¹⁶ Див.: *Sukiennicki W.* From Foreign Domination to National Independence. – S.904.

¹⁷ Див.: *Wilson W.* Kształtowanie losów świata. – Warszawa, 1924. – Т.1.

¹⁸ *Sukiennicki W.* From Foreign Domination to National Independence. – S.907.

¹⁹ Цит. за: *Jedlicki M.Z.* Z publikacji o Lidze Narodów // *Przegląd Współczesny.* – Т.11. – 1924. – S.139.

²⁰ *Hodgson G.* Woodrow Wilson's Right Hand: The Life of Colonel Edward M. House. – New Haven; London, 2008. – P.177.

народів, що її населяли, але це аж ніяк не означало його переконаності щодо необхідності ліквідації цього державного утворення.

У британських планах повоєнного устрою Європи, окреслених у категоріях «реальної політики» (нім. «Realpolitik»), спочатку взагалі не було місця для незалежної польської держави, а лише забезпечення певного рівня автономії для Польщі, територіально зведеної до давнього Варшавського герцогства. Такою була візія вирішення «польського питання» в Лондоні. Це бачення підтримував міністр закордонних справ А.Дж.Бальфур, виклавши цю позицію в меморандумі від 4 жовтня 1916 р. Наприкінці 1917 р. з'явився план нового політичного порядку на континенті, суть якого окреслювалася в меморандумі Е.Драммонда, що передбачав федералізацію Австрії і приєднання до неї Царства Польського²¹. Звичайно, під впливом тогочасних подій уряд погоджувався на незалежність Польщі, але в етнографічних кордонах. 5 січня 1918 р. цю позицію озвучив прем'єр-міністр Д.Ллойд Джордж на з'їзді британських профспілок. Тоді ж Великобританія визнала право поляків на власну державність. У момент розпаду імперій таке врегулювання було прийнятним вирішенням. Зрештою, створення незалежної Польщі на значній території не перебувало серед британських інтересів – так, як ці інтереси розуміли британські політики²².

Прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж, спостерігаючи за польськими прагненнями розширити територію всупереч етнографічній доктрині, розглядав «нову Польщу» як головне джерело неспокою і клопотів для «творців миру». Дипломатичні дії лорда Дж.Керзона влітку 1920 р. – тому найкраще підтвердження. Навіть видатний польський історик Ш.Ашкеназі, що мав надзвичайно широкі знання про міжнародну політику тієї доби, підпав під вплив певних ілюзій, коли у жовтні 1920 р. писав до І.Дашинського, що Англії буде потрібна сильна Польща, тому що, поза сумнівом, вона стане противагою більшовицькій Росії, тоді як Пруссія – традиційний союзник Великобританії – не може бути партнером, а Австрії просто вже немає²³.

Окрім того, у британській візії нова Росія повинна була існувати як велика федерація, що має забезпечити право на автономію для всіх національностей. Тому гасло про самовизначення не стосувалося Росії. Можна навіть сказати, що обмеження масштабів геополітичного перевороту у Східній Європі стало головною метою держав-переможниць у Першій світовій війні.

IV

Рішення Паризької мирної конференції не стали останнім словом у тогочасній історії. На сході Європи панував хаос. Подальша доля цієї частини континенту вирішувалася, перш за все, у збройному протистоянні двох сил:

²¹ Lowe C.J., Dockrill M.L. The Mirage of Power. – Vol.2. – P.267.

²² MacMillan M. Paris 1919: Six months that changed the World. – New York, 2002. – P.211.

²³ Prof. Askenazy do wicepremiera Daszyńskiego z 19 października 1920 (odpis raportu dla Biura Propagandy Zagranicznej przy Prezydium Rady Ministrów) // Instytut Józefa Piłsudskiego (Londyn). – Kolekcja 142.

Польщі й радянської Росії. Варшавська битва серпня 1920 р. дала відповідь на питання про майбутнє Європи «на схід від Німеччини».

Ю.Пілсудський не прийняв пропозиції радянського наркома закордонних справ Г.Чичеріна весною 1920 р., яка очевидно не була щирою, адже одночасно генеральний штаб Червоної армії готував план нападу на відроджену Польщу²⁴. Припускаємо, що на місці Ю.Пілсудського кожен польський діяч прийняв би радянську пропозицію, тим самим «купуючи» мир. Тому рішення очільника держави було одним із найбільш значних та далекосяжних, які він коли-небудь приймав. У листопаді 1918 р. Й.Сталін назвав Польщу новоствореною «перепною» між Росією та Заходом, яку треба знищити²⁵. Теза про те, що можна було б досягти міцного миру з більшовицькою Росією, а війна, на яку згодився Ю.Пілсудський, коштувала непотрібних жертв, повторюється знову²⁶. Однак не має опертя в реальності.

Має цілковиту рацію польський історик М.Кукель, який польсько-радянську війну 1920 р. окреслив як війну за «звільнення України»²⁷. Перемога у Варшавській битві серпня 1920 р. врятувала незалежність Польщі, а «благодать ленінізму було залишено для Росії»²⁸. Ця війна – не один із багатьох прикордонних конфліктів у нестабільній Європі (як, наприклад, греко-турецька війна 1920–1922 рр. на периферії континенту, що закінчилася підписанням миру в Лозанні). Ця битва вирішила долю Центрально-Східної та цілої Європи. «На короткий історичний момент Європа затамувала подихав», – писав знавець ваймарської дипломатії німецький історик П.Крюгер²⁹. Британський дипломат, посол у Берліні Е. д'Абертон (можливо, з перебільшенням) назвав те протистояння «вісімнадцятою вирішальною битвою в історії світу»³⁰. Як би там не було, для Польщі це була війна на виживання, а також війна заради збереження Версальської системи у Центрально-Східній Європі. 22 липня 1920 р. в палаті громад британський прем'єр-міністр Д.Ллойд Джордж висловився ясно: «Якщо поляки захищають свою незалежність, це відповідає англійському інтересу, європейським інтересам. Аби Польща була понівечена, це було б фатальним для миру в Європі, а наслідки стали б просто катастрофічними»³¹. На жаль, на практиці британська дипломатія майже нічого не зробила задля доведення, що керується цією заявою.

Немає жодних сумнівів, що польська поразка у Варшавській битві та у війні з радянською Росією означала ліквідацію Версальської системи у Центрально-Східній Європі та, можливо, новий поділ польських земель між

²⁴ Цей план опублікував А.Новак (див.: *Nowak A. Polacy, Rosjanie i biesy: studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku.* – Kraków, 1998).

²⁵ *Stalin J.W. Dzieła.* – Т.IV: Listopad 1917–1920. – Warszawa, 1951. – S.178.

²⁶ *Czubiński A. Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921.* – Toruń, 2002. – S.413.

²⁷ Див.: *Teki Historyczne.* – Т.VIII, 1956/57. – S.175.

²⁸ *Malia M. Wieczne powracająca Polska // Zeszyty Historyczne.* – Z.70. – 1984. – S.17.

²⁹ *Krüger P. Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung.* – München, 1993. – S.98.

³⁰ *D'Abernon E.V. The Eighteenth Decisive Battle of the World.* – Warsaw, 1920; London, 1931.

³¹ Цит. за: *Witos W. Wybór pism i mów.* – Lwów, 1939. – S.171.

Росією й Німеччиною³². Очевидно, що подальші кроки останньої перед евентуальною поразкою Польщі залежали від міжнародної ситуації. Позицію німецького уряду, котрий 20 липня 1920 р. офіційно оголосив нейтралітет у польсько-радянській війні, треба визнати за вичікувальну.

На цей парадокс історики лише зараз звертають увагу. «Польська перемога над росіянами у серпні 1920 р. коштувала литовцям Вільнюса, але, імовірно, урятувала Литву», - зазначив історик А.Сенн. «Диво на Віслі» сприяло зміцненню її нової незалежності³³. Проте на цей факт не звернули уваги в Каунасі. Не розуміли також цього у Празі. Узагалі не зуміли усвідомити на теренах усього Міжмор'я (за винятком Угорщини).

Поза сумнівом, польська перемога 1920 р. стала вирішальною для збереження незалежності балтійських держав і, певною мірою, Румунії та, можливо, також Угорщини й Чехословаччини. Результати польсько-радянської війни сприяли зміцненню та збереженню Версальської системи у Центрально-Східній Європі. Власне, тоді першу кризу цього ладу було подолано³⁴.

Однак кінцевий результат польсько-радянської війни не змусив Росію відмовитися від панування над Україною та визнати її незалежність. Східна Європа не була перебудована відповідно до візії Ю.Пілсудського. Польська перемога не змінила також ставлення Німеччини та Росії до Польщі³⁵. Польська держава вистояла, ставши найпотужнішою в Міжмор'ї, перебуваючи в оточенні ворожих країн, котрі з її існуванням не могли змиритися.

«Розумним компромісом» окреслив польсько-радянський мир американський історик Б.Будурович³⁶. Ризький мир 18 березня 1921 р. став раціональним пунктом завершення війни й важким компромісом. Це була угода двох держав, які розділили все, але, насправді, також компроміс між позицією польського суспільства та радянським урядом³⁷. Маємо пам'ятати, що в Польщі існувала потужна громадська думка, яка не сприйняла територіальних рішень, ухвалених у Ризі, трактуючи їх несумісними з інтересами країни. «Поляки, власники маєтків в Україні, – писав польський фінансист Г.Грубер, – вимагали, щоби включити Україну до Польщі, а поляки з Білорусі – Білорусь як давні польські землі. Опір цим вимогам тоді означав зраду. Ніхто не думав про те, чи було достатньо сил, щоб ці землі приєднати та організувати. Не враховувалося, що настають нові часи, нові ідеї й течії»³⁸.

³² *Wagner G.* Deutschland und der polnisch-sowjetische Krieg 1920. – Wiesbaden, 1979. Див. Також: *Wojna polsko-sowiecka w dokumentach niemieckiej dyplomacji.* – Wrocław, 2002.

³³ *Senn A.E.* The Emergence of Modern Lithuania. – New York, 1959. – P.220.

³⁴ *Nowak A.* Stosunki polsko-rosyjskie i polsko-sowieckie (1919–1921) a ład wersalski // *Od Wersalu do Poczdamu: Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945 / Red. A.Koryn.* – Warszawa, 1996. – S.30–42.

³⁵ *Korbel J.* Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy toward Poland 1919–1933. – Princeton, 1963.

³⁶ *Budurowycz B.* Polish-Soviet Relations 1932–39. – New York, 1962. Див. Також: *Wandycz P.* O polskiej polityce zagranicznej Dwudziestolecia // *Kultura.* – №1/2. – 1964. – S.199–208.

³⁷ *Wandycz P.* Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920 // *Zeszyty Historyczne.* – Z.12. – 1967. – S.24.

³⁸ *Gruber H.* Przec na wschód czy ograniczyć się do Polski etnicznej: Warszawa mieszczańsko-ziemiańska // *Rok 1918 we wspomnieniach mężów stanu, polityków i wojskowych.* – Warszawa, 1987. – S.436.

Для Польщі Ризький договір такий самий важливий, як і Версаль, уважали у французькому МЗС під час розгляду питання щодо Польщі як союзника³⁹. Значення Ризького миру було, безперечно, вагомим для Центрально-Східної Європи, тому має сенс визнати, що цей акт став важливим елементом Версальської системи⁴⁰. 15 березня 1923 р. держави Антанти, відповідно до положень ст.87 Версальського договору, офіційно визнали східний кордон Польщі – попри вагання і стурбованість, що, як уважали в Державному департаменті США, «дуже нераціонально визнавати кордон, який більшовики відразу порушать»⁴¹. Проте ідею стабілізації територіального устрою післявоєнної Європи було прийнято. Польська обіцянка автономії для Східної Галичини сприймалася прихильно (хоч її так і не було дотримано).

V

На жаль, можливість поглиблення геополітичної революції у Центрально-Східній Європі шляхом деімперіалізації Росії було втрачено. Як відомо, Ю.Пілухський прагнув «розіграти українську карту», визнавши, що настала виняткова можливість для геополітичної перебудови регіону. Він бажав, насамперед, створення української держави та забезпечення незалежності інших неросійських народів колишньої царської імперії – як буферних країн між Польщею й Росією, більш-менш тісно пов'язаних із першою. Серед цих нових утворень найважливішу роль мала відігравати Україна, незалежна від Росії й поєднана з Польщею військовим союзом та спільними принципами зовнішньої політики. Українська держава мала бути союзницею Польщі, на відміну від Литви й Білорусі, котрі мали стати частиною федерації з Польщею.

Пунктом відліку для східної концепції Ю.Пілухського був східний кордон Речі Посполитої 1772 р., що вимагало від більшовицької Росії залишення територій на захід від цієї лінії й беззастережного визнання права українців на незалежність. Він відхилив радянську пропозицію на мирні перемовини у квітні 1920 р. Вже у травні того року, після укладення польсько-українського союзу, розпочався спільний наступ на Київ. У польській візії це була превентивна акція, оскільки більшовицька пропозиція миру виявилася фікцією заради підготовки до загарбницької війни проти Польщі⁴². Відомо, що 2 лютого 1920 р. Естонія уклала мир із більшовиками, прийнявши їхню пропозицію. Ця угода діяла до 1940 р. Варто сумніватися в тому, що Польща могла зробити щось подібне.

На жаль, ідея створення української держави та забезпечення незалежності інших неросійських народів колишньої царської імперії зазнала поразки. Українці стали найбільшою нацією Європи, які не змогли здобути державу. Це була справжня їх трагедія.

³⁹ Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris). – Papiers Tardieu 166/526, note «Pologne et la Petite Entente» (31 maja 1924).

⁴⁰ Borzęcki J. The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. – New Haven, 2008.

⁴¹ Див.: Mazurek M. Great Britain, the United States and the Polish-Soviet Peace Treaty of Riga 1920–1921 // Niepodległość. – Т. XXI. – 1988. – S.55–122.

⁴² Patek S. Wspomnienia ważkich okresów pracy. – Warszawa, 1938. – S.20.

Однак треба твердо пам'ятати про одну річ. Союз із Польщею сприяв емансипації «українського питання» як національного в міжнародних відносинах. Як слушно писав Л.Василевський, котрий відкрив світові правду про українців як націю, що має ідентичність, національні прагнення та власну політичну програму – «ідея незалежності глибоко проникла до свідомості народів, що прагнуть свободи, і процес їх звільнення не може зупинитися на нинішніх кордонах радянської федерації»⁴³.

З огляду на це Голодомор 1932–1933 р. не був випадковістю. Це був страшний удар для українського народу, який залишається класичним проявом геноциду в розумінні Р.Лемкіна⁴⁴. Голодомор став другим геноцидом у модерній історії – після турецького геноциду проти вірмен 1915 р. Третім і найбільшим буде Голокост, здійснений гітлерівською Німеччиною з безпрецедентним використанням різноманітних технологій.

VI

«Українське питання» в міжнародній політиці доби геополітичної революції у Центрально-Східній Європі досі вимагає ретельного, уважного та фахового вивчення. Після 1921 р. українці стали найбільшим народом, що не здобув власної держави. Ризький мир був поділом українських земель. Окрім народів Кавказу (грузини, азербайджанці, вірмени) та македонців на Балканах, різні нації Центрально-Східної Європи скористалися шансом здобути державність і якось її втримали. Звичайно, жодна нація, окрім румунів (котрі здобули Трансильванію, Бессарабію й Південну Добруджу), не була повністю задоволена тодішніми кордонами, які подеколи ставали результатом компромісу, диктату держав-переможниць, або того та іншого водночас.

На користь українського народу був дуже важливий чинник, одна з основних рушійних сил історичного процесу ХХ ст. – принцип самовизначення націй. Однак проти прагнень українців діяла міжнародна політика, та геополітика зокрема. Перш за все, розпочалася реімперіалізація Росії. На руїнах царської держави більшовики створили нову імперію. Це була кримінальна тиранія, якої раніше не бачив світ. Убрана у шати соціалізму вона зуміла здобути прихильників на Заході шляхом майстерної пропаганди. Насправді, як зазначав Ю.Пілсудський, перед початком Першої світової війни соціалізм був «найбільшою метою прогресу», а в Росії став «новою формою рабства»⁴⁵. Здається, це твердження торкнулося самої суті в оцінці російського досвіду соціалізму.

Конфлікт із Польщею, безумовно, став ще однією важливою причиною невдач українських державницьких зусиль. Щоб змусити Польщу боротися з більшовицькою Росією, українцям довелося відмовитися від Східної Галичини, де їх національна свідомість була найбільш розвиненою.

⁴³ Wasilewski L. Sprawy narodowościowe w teorii i życiu. – Warszawa; Kraków, 1929. – S.202.

⁴⁴ Kornat M. Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne // Zeszyty Historyczne. – Z.147. – 2004. – S.107–157.

⁴⁵ Śliwiński A. Marszałek Piłsudski o sobie // Niepodległość. – T.17. – 1934. – S.25.

Польські прагнення відновити велику державу були поза дискусіями. В іншому випадку Польща була приречена на життя лише пам'яттю про її розміри до поділів і роллю «клієнта» наддержав. Таке мислення заважало будь-якому територіальному компромісу з українським народом. Підтримка «неподільної» й «національної» Росії західними країнами не залишала сподівань для всіх тих, хто мріяв знищити «тюрму народів», якщо згадати відомі слова А.Міцкевича. Звичайно, можна стверджувати, якби пакт Пілсудського – Петлюри дав двом націям успіх і вільну українську державу, пов'язану з Польщею, світ рано чи пізно зник би до нової геополітичної архітектури Східної Європи.

Геополітична революція надала лише шанс для звільнення українського народу, проте не сприятливу кон'юнктуру для України як держави. «Українське питання» після 1921 р. продовжувало залишатися міжнародною проблемою. Згаданий вище Л.Василевський писав: «Кон'юнктура – явище мінливе. Цього не варто доводити поколінню, що пережило 1904–1920 рр. з епохальними політичними потрясіннями, котрі охопили практично весь світ. [...] Упродовж десятиліть ми чекали на такий уклад відносин, який нарешті дозволить нам реалізувати мрії та сумніви поколінь, народжених у неволі⁴⁶. Хто знає, можливо, 40-мільйонна українська нація в недалекому майбутньому дочекається кращого майбуття, скориставшись минулим періодом»⁴⁷.

***

Центрально-Східна Європа відіграла ключову роль як під час Першої, так і Другої світових воєн – як дестабілізуючий регіон та джерело конфліктів. Однак перша з них, можливо, не вибухнула б, якби не було російсько-австро-угорського антагонізму. Друга почалася в результаті німецьких прагнень «життєвого простору», який можна було здобути лише у Східній Європі. «Холодна війна» між двома наддержавами почалася також унаслідок конфлікту у Центрально-Східній Європі, оскільки встановлення радянського панування стало проявом експансіонізму та унаочнило загрозу для іншої частини світу на захід від «залізної завіси».

Відомий польський історик П.Вандич у книзі «Ціна свободи» стверджував, що Центрально-Східна Європа є регіоном із почуттям надзвичайно високої ціни свободи. Варто згадати цю думку, яка має багато рацій. Свобода – дорога річ, а в епоху тоталітаризму коштує більше, аніж будь-коли. Двадцяте століття стало добою націоналізмів. Ця думка не нова, в історіографії побутують найрізноманітніші інтерпретації. З усіх уроків ХХ ст. маємо один

---

⁴⁶ У цьому місці Л.Василевський навів строфу з одинадцятої книги поеми «Пан Тадеуш» А.Міцкевича. В українському перекладі вона звучить так: «О дивне марево! Народжений у неволі, / В неволі виріс я, – і другої ніколи / Такої пишної не зустрічав весни!..» (див.: *Міцкевич А. Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві / Пер. М.Рильського. – К., 1989. – С.281*) (прим. перекл.).

⁴⁷ *Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa, 1934. – S.142–143.*

особливий: великою помилкою були мрії всіх тих, кому здавалося, що можна повернути хід історії та змусити людську спільноту, котра бажає політичної суб'єктності, відмовитися від цих прагнень. Ставши «уявленою спільнотою», вона має мету, до якої прямує. Польські націонал-демократи цього не зрозуміли, але їхні опоненти з табору Ю.Пілсудського це добре усвідомлювали.

Українську національну революцію варто розглядати в контексті геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, яка була викликана Великою війною. У тому ж ракурсі слід висвітлювати прагнення народів «національних окраїн» Російської імперії до здобуття незалежності власних держав⁴⁸.

Революція – це «важлива зміна соціально-політичної системи, яка починається знизу»⁴⁹. Однак можна також говорити про «революцію згори», якою була британська «Славна революція». Геополітична революція – це переворот, що має риси першої і другої. Великі зміни в міжнародних відносинах торкнулися уявлень простих людей, а суспільні рухи – в ім'я національної ідеї – спровокували крах імперій. Це був зворотний зв'язок.

Між серпнем 1914 р., коли світ почув постріли сербського терориста в австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда, та Ризьким миром березня 1921 р. відбулася велика історична драма – геополітична революція у Центрально-Східній Європі. По-іншому цей процес годі назвати. Його важливість не повинна залишатися без уваги. Мабуть, позитивний досвід нашого часу полягає в тому, що польський історик може висловлюватися про це у вільному Києві, з усвідомленням того, що Росія загрожує не тільки Україні, але й Польщі. Геополітична спільнота звільнених з-під ярма імперій націй – не просто фраза, а справді реальність, яку не можна не помічати, і її осмислення невпинно спрямовуватиме політичне мислення до майбутнього.

REFERENCES

1. Black, J. (1994). *British Foreign Policy in the Age of Revolutions 1783–1793*. Cambridge.
2. Borzęcki, J. (2008). *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*. New Haven.
3. Budurowycz, B. (1962). *Polish-Soviet Relations 1932–1939*.
4. Czubiński, A. (2002). *Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921*. Toruń. [in Polish].
5. Davion, I. (2015). *Les Experts français et les frontières d'Après-guerre. Les procès-verbaux du comité d'études 1917–1919*. Paris. [in French].
6. Gelfand, L.E. (1963). *The Inquiry: American Preparations for Peace 1917–1919*. Yale, New Haven.
7. Hodgson, G. (2008). *Woodrow Wilson's Right Hand: The Life of Colonel Edward M. House*. New Haven; London.
8. Hubatsch, W. (1963). *Germany and the Central Powers in the World War 1914–1918*. Kansas.

⁴⁸ Див.: *Halecki O. Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*. – New York, 1952.

⁴⁹ У польській історіографії це формулювання впровадив М.Куля (див.: *Kula M. Narodowe i rewolucyjne*. – Warszawa; Londyn, 1991. – S.21).

9. Jaworski, W.L. (1997). *Diariusz 1914–1918*. Warszawa. [in Polish]
10. Korbel, J. (1963). *Poland between East and West: Soviet and German Diplomacy toward Poland 1919–1933*. Princeton.
11. Kornat, M. (2004). Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne. *Zeszyty Historyczne*, 147, 107–157. [in Polish].
12. Kornat, M. (2016). Co dał narodowi polskiemu Akt Piątego Listopada? Perspektywa międzynarodowa. *Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy*, (eds.) J.Kłaczek, K.Kania, Z.Girzyński. Toruń, 215–234. [in Polish].
13. Krüger, P. (1993). *Deutsche Aussenpolitik zwischen Revisionismus und Friedenssicherung*. München. [in German].
14. Libiszowska, Z. (1970). Edmund Burke a Polska. *Kwartalnik Historyczny*, 77/1, 64–65. [in Polish].
15. Lowe, C.J., Dockrill, M.L. (1972). *The Mirage of Power, Vol.2: British Foreign Policy, 1914–22*. Boston.
16. MacMillan, M. (2002). *Paris 1919: Six months that changed the World*. New York.
17. Malia, M. (1984). Wiecznie powracająca Polska. *Zeszyty Historyczne*, 70. [in Polish].
18. Mania, A. (2003). Europa Środkowa w celach polityki USA w latach I wojny światowej: 14 punktów prezydenta Wilsona. *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku): Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórniakowi* (eds.) I.Stawowy-Kawka, W.Rojek. Kraków, 159–176. [in Polish].
19. Mazurek, M. (1988). Great Britain, the United States and the Polish-Soviet Peace Treaty of Riga 1920–1921. *Niepodległość*, XXI, 55–122.
20. Nowak, A. (1996). Stosunki polsko-rosyjskie i polsko-sowieckie (1919–1921) a ład wersalski. *Od Wersalu do Poczdamu: Sytuacja międzynarodowa Europy Środkowo-Wschodniej 1918–1945* (ed.) A.Koryn, Warszawa, 30–42. [in Polish].
21. Sukiennicki, W. (1984). *East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence*, (ed.) M.Siekierski. 2 volumes. New York.
22. Wandycz, P. (1964). O polskiej polityce zagranicznej Dwudziestolecia. *Kultura*, 1/2, 199–208. [in Polish].
23. Wandycz, P. (1967). Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920. *Zeszyty Historyczne*, 12, 1967. [in Polish].
24. Wolff-Powęska, A. (1979). *Doktryna geopolityki w Niemczech*. Poznań. [in Polish].

MAREK KORNA

Dr. Hab., Professor,
Head of Department of the History of 20 Century,
T.Manteuffel Institute of History Polish Academy of Sciences
(Warsaw, Poland), m_kornat@o2.pl

FROM WAR BETWEEN EMPIRES TO GEOPOLITICAL REVOLUTION IN EAST CENTRAL EUROPE

The article examines the preconditions and the process of geopolitical transformations in East Central Europe during and after the World War I (1914–1918). The author analyzes the historiographic dimension of the concept of “geopolitical revolution” proposed by the outstanding Polish historian W.Sukiennicki and describes the actualization of “Polish question” during the Great War and the various vision of solution of it by the elites of the leading states. The essence of the geopolitical revolution in East Central Europe was the simultaneous collapse of empires. The significance of the Brest Peace Treaty in 1918 presents as an attempt to the implementation of the doctrine of “Mitteleuropa”, which could be embodied in East Central Europe. However,

the Brest system has never become a political reality. From the Polish political point, it was a good chance and opportunity, for the Ukrainians it was lost. Besides, the author considers the process of Ukrainian statehood and its perception among the Polish, European and American elites. Therefore, the author stresses the importance of understanding the future of revived Poland and the role of "new" Russia in the rebuilding of Europe among the French, British and American elites. Moreover, in the American political discussions about the future world there was no place for recognition of the right for independence to Ukrainian people. The significance of the Warsaw Agreement (April 1920), called the Pilsudski – Petliura Pact, and the battle of Warsaw (August 1920) the author identifies as the main factors that determined the Eastern policy of Poland. Hence the role of the "Ukrainian question" as a factor in the deimperialization of Russia, since at that time there were no geopolitical conditions to recognition of independent Ukraine. The geopolitical revolution gave a good chance for the national and social liberation of the Ukrainian nation, but then there was no international conjuncture for Ukraine as a state. The author's conclusion is that the Ukrainian national revolution should be considered in the context of the geopolitical revolution in East Central Europe that arose as a reaction on the World War I.

Keywords: *geopolitical revolution, World War I, East Central Europe, Brest Peace Treaty, Poland, Ukraine, Wilson's Fourteen Points.*

УДК 930.1(477)«18»

ГАДЯЦЬКЕ ПРОДОВЖЕННЯ «ЛІТОПISУ ГРАБЯНКИ» З 1758 Р.

Публікується специфічна історіографічна пам'ятка середини XVIII ст. (близько 1758 р.) у жанрі так званого козацького літописання, щойно віднайдена у фондах Інституту рукопису НБУВ. Документ походить із Гадяча і є витвором канцеляристів Гадяцького козацького полку. Текст має чимало пов'язань із «Літописом Грабянки», тож може вважатися його своєрідним продовженням (екстрактом-продовженням). Виклад обіймає період 1654–1742 рр. і містить окремі факти, досі невідомі історіографічній традиції. Твір також представляє собою оригінальну форму поширення історичних знань в Україні доби Просвітництва («відомість» про військові походи).

Ключові слова: козацьке літописання, Гадяцький козацький полк, історія української історіографії.

Українська історіографія XVIII ст. на ділянці так званого «козацького літописання» вважається доволі вивченим сюжетом. Тим цікавіше відкривати тут нові незнані тексти. Щасливий випадок випав і мені, коли я опрацював джерельні матеріали – шукаючи, власне, зовсім інше. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського у фондів XIV «Колекція історичних документів (1490–1962)», працюючи зі справами 1435 і 1436 (це частина об'єднаної справи, згрупованої з кільканадцяти номерів: 1429–1447¹), де містяться різні статистичні матеріали щодо Гадяцького полку середини XVIII ст., на аркушах 116–127 зв. було виявлено замітки літописного характеру за 1654–1742 рр. Повна їх назва: «В Генералную Войсковую канцелярию от полковой Гадяцкой канцелярии ведомость, сочиненная с присланных в ту полковую канцелярию з сотень ведомостей, о бывших от начала подданства Малой России под всероссийскую державу походах. 1758 года декабря ___ д[ня]» (далі – «Відомість-1758»).

¹ Повна назва об'єднаної справи: «Книга [Гадяцької полкової канцелярії] з копіями законів и узаконень, що діяли в Малій Росії; записка про походи малоросійських козаків після возз'єднання з Росією та інші документи» (друга половина XVIII ст.). Копії. 199 арк.

Оскільки аналогічних історіографічних витворів інших полкових канцелярій не виявлено, незрозуміло, чи маємо справу з «циркуляром», а чи з унікальним експериментальним «пілотним» проектом. Хто став автором твору – питання відкрите. У полковій канцелярії тоді були люди, які особисто знали Григорія Грабянку – гадяцького полковника (1730–1738 рр.), автора відомого «Літопису...», отже історична праця для них дивину не становила. У тексті «Відомості-1758» є запис, що на «подлинному» варіанті другої частини вгорі написано «рукою старшого полкового канцеляриста Михайловського»: «се ведомость хотя и непотребная кратше написана однако ее сообщить к делу а (=на?) потом». Про цього Семена Михайловського (1727 – після 1773 рр.), старшого полкового канцеляриста Гадяцького полку (16 травня 1754 – 21 березня 1760 рр.), знаємо, що згодом він дослужився до уряду сотника. Чи був цей полковий бюрократ автором обох варіантів чи лише одного (того, що складає другу частину твору), або тільки «куратором проекту» – неясно.

За текстом укладача-упорядника (одноосібного чи колективного) цих літописних записок досвідченим істориком не назвеш (і два варіанти підштовхують до думки, що автор експериментував, «тренувався»), тому, вірогідно, це був його дебют в історієписанні. Авторське натхнення явно мало бюрократичну мотивацію – за часів гетьмана К.Розумовського тривалий час по всій Гетьманщині збирали історико-юридичні документи (міські, приватні привілеї й т. ін.), котрі мали «на сучасному рівні» держави доби Просвітництва обґрунтувати права козацької автономії (в цілому та в кожному конкретному випадку). Хоча доведення літописних записів лише до 1742 р. настожує, твір склали аж ніяк не задовго до 1758 р., коли його «оприлюднено» – у тексті згадано як померлого гадяцького полковника П.Галецького, а це факт з 1754 р. (він може бути й поясненням доведення записок до 1742 р. – можливо, просто хотіли закінчити особистим тріумфом заслуженого гадяцького полковника, якого зовсім нещодавно, уже в 1755 р., змінив на уряді родич гетьмана – Василь Розумовський). Стосовно того, що текст становить узагальнення свідчень із сотень (це, мабуть, побажання-повеління первісного розпорядження з Генеральної військової канцелярії про збір інформації), я маю сумнів, адже ніяких «локальних (сотенних) звістою» у творі немає, отже напевно його таки творили у самому полковому центрі (взагалі лише свідчення-записи з XVIII ст. мають відчутну «гадяцьку барву»).

Текст до 1709 р. включно (до якого доведено й «Літопис Грабянки») можна вважати близьким до Грабянкового. Деякі розбіжності, а також суттєві скорочення, ясна річ, присутні, адже «Відомість-1758» – це не повноцінний літопис (утім і оригінал твору Г.Грабянки не зберігся), тому її можна тлумачити як знак безпосередньої гадяцької рецепції (історії читання) оригіналу «Літопису...» та як своєрідне продовження вітчизняної історіографічної пам'ятки. Не можна виключати також і вірогідність впливу на гадяцькі записки тексту «Літопису Самійла Величка» (в ньому загальний виклад доведено до 1700 р., але трапляються згадки подій аж до 1720 р.).

Але деякі факти, наведені хроністом із Гадяча, цілком оригінальні (себто взяті з невідомих джерел). Наприклад, інших згадок про обрання Юрія Хмельницького 1659 р. на гетьманство у Брацлаві й те, що він звідти пішов брати Чигирин із І.Сірком (тобто той тоді був наказним гетьманом) більше ніде зустрічати не вдалося. Останній запис «Відомості-1758» з 1742 р. про «великолузький похід» козаків Гетьманщини під проводом гадяцького полковника Петра Галецького також

унікальний (напевно, там ідеться про висування козацького корпусу на прикриття так званих «задніпрських місць» – прилеглих до Миргородського та Полтавського полків теренів Правобережжя, які тоді активно освоювалися). Тобто сказати, що текст «Відомості-1758» всуціль епігонський – не можна.

***

Пам'ятка складається з двох частин – «повної» (спр.1435, арк.116–119 зв.) і «скороченої» (спр.1436, арк.120–127 зв.; чому більшу за обсягом частину окреслено як «скорочену» – незрозуміло; можливо, слід читати, що цей варіант записів уже непотрібний, адже є стисліший матеріал-екстракт) версій. Причому скорочена частина містить окремі факти, яких немає в повній. Текст «Відомості-1758» подається за спрощеним і модернізованим правописом, тобто без «ѣ» і «ѡ», за винятком випадків, коли за цим може стояти різночитання. Коми та інша пунктуація також осучаснені, а у випадках непевності взяті у квадратні дужки.

*Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
(відділ української історіографії)
Дмитро Вирський*

***

**В Генералную Войсковую канцелярию
от полковой Гадяцкой канцелярии ведомость,
сочиненная с присланных в ту полковую канцелярию
з сотень ведомостей, о бывших от начала подданства
Малой России под всероссийскую державу походах.
1758 года декабря ____д[ня].**

1654 года под всероссийскую империю учиненно подданство Малой России; в том 654 году его величество государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея России самодержец с войсками великороссийскими и малороссийскими соизволил быть в походе под Коломаком (=Смоленськом²) и взял оной в присутствии Ивана Золотаренка командира козацкого; в том же году оной Золотаренко с козаками взял Гомлю и Новый Бихов. 1655 году поход в Польшу под Умань козаков при гетману Хмелницкому; в том же 1655 году поход при гетману Хмелницкому и боярину Бутурлину по Камящ (=Кам'янець-Подільський), под Любою (=Люблін) и взятые Люблина; Тогда ж находились и за Вислою и двох гетманов полских з войском их розбыли;

² Автор «Відомості-1758» явно «списував» інформацію з іншого джерела – тож постійно й помилявся в іменах і топонімах (хибно відчитував/домислював).

1659 году, по измене Виговского, устроен в Браславе гетманом Юрий Хмелницкий, а Виговский в Полщу ушел. За коим и ляхов ним Виговским уведенних с Малой Россіи выслано;
в том же году гетман Хмелницкий з Серком кошовим взяли Чегрин;
Того ж году были войска под Пѣками (=Піски під Лохвицею) з многим козацтвом при козаку Искль (=Іван Іскра);
1660 году гетман Юрий Хмелницкий и боярин Шереметов з войском великороссийским и козаками от Кодачка (=Кодаки під Васильковом) ходили в Полщу;
1661 году наказной гетман Сомко ляхов з Украины вигнал;
1662 году князь Ромодановской в Ирклеев Юрасево войско и татарское все избыли и город вижгли;
в том 1662 году устроен гетманом Сомко;
1663 году под Нежином при князе Гагине избрано козаками мимо Сомка и других гетманов Брюховецкого;
1664 году гетман Брюховецкий с козаками ходил под Черкаси;
1665 году гетман Брюховецкий с козаками ходил под Белу Церкву и Яблонского (=Яблуновського) воевал;
1667 году комисія с поляками о мире окончена под Смоленском;
1669 году Многогрешній устроен гетманом;
1672 году на Кроснах под Козацкою (=Козацькою Дібровою) избран волни-ми голосами гетман Иван Самойлович Попович при князе Ромодановском и присягу учинил;
1674 году князь Ромодановский и Шкуратов (=П.Скуратов) да гетман Самойлович ходили на Дорошенка и Черкаси, и Канев взяли;
в том году Дмитрашко переясловский полковник от гетмана Самойловича з войсками под Смелою посланний сошедшися под Орасѣрем (=Орловець) с великою Ордою и з Андреем Дорошенком так их поразил силно, что трупы на четыре милі лежало;
Да в том же году князь Ромодановский и гетман Самойлович в Чигрин Дорошенка доставали;
1675 году князь Ромодановский и гетман Самойлович послали под Чегрин под[ъ]езд и тогда жителей города Курсуна в Малую Россію на житло перегнали;
в том году князь Ромодановский и гетман Самойлович з войсками и смоленская шляхта ходили за Чигрин;
1677 году князь Ромодановский и гетман Самойлович з войском великороссийским и козаками были в походе под Чигрином;
1678 году войска ве[ли]короссийские и малороссийские ходили под Чегрин; в том году взят Царичин (=Царичанка?); и бил первый в Крим поход;
1679 году войска великороссийские и малороссийские под Киевом были;
1685 году Могила запорожец гетманом учинен, который турков с по Дунай вигнал;
1686 году король Собецкий мир учинил их царскому величеству в таборе (=таборі під Львовом?) и присягал неупоминатся Украины и Смоленска вечно;

1687 году князь Голицин з войсками под Перекоп ходили з гетманом Самойловичем было 60 000 козаков; тогда ж оногo гетмана Самойловича взято в Москву;

а в том году июня 25 д[ня]. устроен [гетманом] Иван Мазепа;

1688 году город Самар³ великороссійские [войска] и малороссийские козаки устроили;

1689 году князь Голицин и гетман Мазепа с великороссійскими и малороссийскими войсками многими ходили в Крым до Перекопа;

1690 году войско козацкое ходило под Очаков и татаром обиди причинили; в том году полки козацкие до Самари для стражи ходили;

Рустич рейментар с великим войском на полковника фастовского Семена Палея; тогда сам гетман заднепрянский (=Самусь?) з войском полским вместо его на войне под Бердичевом в поле ляхов збил и обоз взял, толко сам Рустич утекл;

1692 году Орди оногo Домонтова людей пленили, за котoрими и сам Гамалея гонил за Днепр;

в том году козаки и компанея (=компанійські полки) под Очаков ходили и с ясиром вернулись;

1694 году козаки и компанея под Очаков ходили и на триста живих турков с корогвами их в Батуриг пригнали; черниговский Яков Лизогуб с 20 000 войска на Бучаки (=на Буджак) ходил и разорения там подковши (=поделавши) с многою добичею пришел;

1695 году его величество государь царь Петр Алексеевич с войсками ходил под Озов; да Борис Шереметов з разными войсками и Мазепа со всеми полками турецкие города взяли тогда – Казикермен и Мубен (=Мустрит-Кермен або Тавань) разорили;

1696 году его величество государь царь Петр Алексеевич с множайшими войсками соизволил бить под Азовом, где 15 000 козаков с комендиром Яковом Лизогубом было и по многих штурмах и приступах военных город взято; в том году гетман Мазепа и Шереметов стояли на Коломаку, и подъезди протыв хана чинили;

1697 году турки под Тавань, Ислам-город подступили, куда князь Домарской (=Долгорукий) и гетман Мазепа Днепром приплили з войсками над Січ и, оставя там войска часть з запасами, возвратились, и тогда турки силно добували осталногo войска великороссийского и малороссийского в тех городах, но не добули;

1698 году князь Домарской (=Долгорукий) и гетман ходили Казикермена и Тавани подстраевать и укрепили;

1699 году Кира (=полковник Искра) полтавской, а болше Лебидовской (=Обидовський) гетманом наказним с войском козацким ходили под Руголев (=Ругодив, себто Нарва) шведской; тогда ж козаки полку Гадяцкогo з запорожцами ходили до Пскова и под Ригу; в том году поход в Воронеж, когда и строили суда;

---

³ Поряд із традиційним топонімом «Самар» («Самарь») існувала й інша назва – Богородицька (Новобогородицька) фортеця.

1700 году перший Нарвський поход;
 1701 году поход под Руголев и Ладогу, також и Полтаву;
 1702 году стародубской полковник Миклашевский с полками под Бихов ходил;
 1703 году поход в Полщу, когда с под Любера (=Любара) возвратились;
 1704 году козаки з Мазепою в Полщу ходили Любомирського и Сапеги воеваты;
 1705 году поход в Полщу войск великороссийских и малороссийских, когда в Несвіжу полковника стародубского Миклашевского шведами убито, а переяславского полковника Мировича в неволю взято;
 1706 году поход в Киев для работы, когда Печерская крепость заложена; в том году поход в Полщу и в Крампаку (=Каліш);
 1707 году чрез лето на работе крепости Печерской были;
 1708 году поход в Полщу, к Пескам, також и в Украине под Санжаров; в том году Мазепа учинил измену, послѣ чего учинен гетманом Скоропадский;
 1709 году победа под Полтавою над войсками шведскими;
 1710 году поход под Ригу, и взятѣе оного города, в том году и в Киеве на работе были;
 1711 году поход под Камяной Затон, когда и Самар зарито; в том году баталія под Прутом;
 1713 году в Киев у верхнего города понад Подолом крепость фашинами делана, полк же Гадяцкой на Полузори⁴ были, а часть в Китайгородѣ⁵;
 1714 году поход к разграничению с турками земель;
 1715 году били в Киев на работе;
 1716 году в Переволочной делана крепость;
 1717 году делана ж Переволочанская крепость;
 1718 и 1719 годов делана от реки Дону до реки Волги ленія под командою полковника гадяцкого Милорадовича;
 1721 году поход в Ладогу на дело канала десяти тысячей козаков;
 1722 году другой поход под Ладогу ж на дело каналу, в том же году перший поход в Дербен (=Дербент);
 1723 году другой поход в Дербен;
 1724 году третий поход в Дербен же;
 1725 году поход Гилянской бунчуковых и значковых товарищей;
 1731 году началась линейная работа, где были Гадяцкого полку казаки в команде полковника гадяцкого Грабянки;
 1733–1734 и 1735 годов поход Полской, в котором были козаки под командою оного ж полковника Грабянки;
 в том же 1735 году поход в Крым на Нагайскую орду;
 1736 году поход в Крым под Перекоп, Козлов (=Євпаторія) и Бакчисар (=Бахчисарай);

⁴ Ідеться про сучасне с. Полузир'я Новосанжарського р-ну Полтавської обл. та річку Полузир'я-Полузери, праву притоку Ворскли (місце стратегічне – між Говтвою й Полузир'ям чи не найближче сходяться басейни Псла та Ворскли).

⁵ Китайгород – сотенний центр Полтавського полку.

1737 году поход в Крим под Очаков;
1738 году поход Днестровской;
1739 году поход под Хотін;
1740 году поход под Азов для разграничения с турками земель;
1742 году поход великолузской, в котором был над козаками малороссийских полков за комендира полковник гадяцкой Петр Калецкий (=Галецкий).

Копия на подленной ведомости с начала написанно старшего полкового канцеляриста Михайловского рукою
се ведомость хотя и непотребная кратше написано однако ее сообщить к делу а (=на?) потом

**В Генералную Войсковую канцелярию
от полковой Гадяцкой канцелярии ведомость,
сочиненная с присланных в ту полковую канцелярию
з сотень ведомостей, о бивших от начала подданства Малороссии
под всероссийскую державу походах;
1758 года декабря ___д[ня].**

1654 году под всероссийскую империю учиненно подданство Малой Россіи гетманом Богданом Хмелницким з старшиною – о чем в городе Переяслове на Богоявление Господне, а потом и по всем городам присяга учиненна, и от государя подтвердителная грамота на то и о волностях полученна; в том году его величество государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Россіи самодержец с войсками малороссийскими и великороссийскими соизволил быть в походе под Коломаком (=Смоленськом) и взял оной в присутствии Ивана Золотаренка – командира козацкого; тогда ж Золотаренко с козаками взял Гомлю и Новой Быхов; в оном же году зимою его величество князя Радивіла гетмана литовского з войском прогнал и взял более двадцаты городов, Витепск вирубал и вечно разорил;

1655 году татаре ис поляками гетмана Хмелницкого полковников в походе в Полще[,] в Умане, а самого Хмелницкого с москвою и козаками в марше между Ставищами в поле штурмовали силно, но они от козаков побеждены; гетман Хмелницкій з боярином Бутурлином были в походе по[д] Камянцем, под Азовом (=Львовом) и под Замощем (=Замостям) и часть ибо их в бук (=бок) достали Люблина; тогда ж находились и за Вислою, и двох гетманов полских з войском розбили;

1658 году устроенного гетмана Юрія Хмелницкого учинившійся гетманом Виговский от гетманства отдалил и что противно Россіи поступил – яко то полковника полтавского Пушкара под Полтавою убил, город с помощію татар

и ляхов вивел. Також города Гадич, Зенков, Веприк, Лютенку, Сорочинце и Миргород в разграбление татарам отдал. Потому от его величества прислано на Виговского князя Ромодановского в 20 000 и несколько верних козаков полков з комендиром их Иваном Безпалым, которие, преследуя Виговского, вы[ж]жели города Любни, Ператин и другие, тогда ж в Варве осадили было Виговского друга нежинского полковника Голянитского, но не досталы и зимовали – князь в Лохвицы, а Безпалій – в Ромне. Искра гетман дошед з Москвы к Ромодановскому под Песками (=Піски під Лохвицею) лохвичанамы убит;

1660 года гетман Юрий Хмелницкий з боярином Шереметовим от Кодачка (=Кодаки під Васильковом) ходил в Полщу и, смятение тамо учинивши, гетмана коронного прогнали; удобно король полский з войском напал нечаянно на Шереметьева под Будковом (=Чудновом) и Слободищами и отаковал, и что он, Шереметьев, с ним миру заключить не хотел, за то живого его татарам в неволю отдано, а Юрій безсилній преже здался;

1661 году поляки завладели было попрежною Украйною, но Сомко наказній гетман оних ляхов всех поки (=паки?) вигнал и взял от них Украйну Церков Белую⁶[:] Юрий Хмельницкий с ханом, ляхамы и козакамы приходил под Переяслав и в то время зимою от татар нападение чиненно [на] Стародубщину за Млин (=Мглин) и в города вели[ко]російские;

1662 году на весне князь Ромодановский в Зенкове Юрасево войско и татарское все избил и город вижегли. В Козелце козаки Сомко гетманом устроили, Юрась вновь з 20 000 войска добувал Сомка в Переяславе, но Ромодановский, пришедши купно з Сомком, забили все его войско, иное же в Днепре против Кіева витонуло, Юрась с татарами под Бужином великороссиян нападали и отдал гетманство Тетере;

1663 году первее сами запорожцы огласили Брюховецкого гетманом, а потом под Нежином черною радою при князе Гагине (=Гагине) избрали его мимо Сомка и других гетманов; того ж году Брюховецкий Сомка и Васюту нежинского полковника (=В.Золотаренка) велел постинать, а на их места определил з запорожцов. У осени король полский Ян Казимер с войскамы маршируя в Малую Россию Клухову (=к Глухову) Салтикову Девицу вирубал, о страже (=остережених?) Нежина и Батурина не добули, а с ними находились и татаре, гетман чегринской (=П.Тетеря) с товарищы;

1664 году король Казимер добувал Голова (=Глухова), Жилотовским (=генеральный судья П.Животовський) затворившеогось, но известився о изблужении войск великоросійских и козацких з Бруховецким гетманом, отступил от города и пошел на Переговку за Десну; Юрко (=Сірко) кошовий от Чернецкого осажени им в Бужине в самое Светлое Воскресение виперезия ляхов поколол и в степи пошел. Чернецкий, воевода руский, Ивана Виговского бывшего гетмана рострелял;

Чернецкий со всем войском коронним был под Каневом и под Белой Церквою, и Стеблев Орде на ясирь отдал, а Ставища не далися, где Чернецкого и

⁶ Напевно, мало б бути: «Україну по Білу Церкву».

застрелено; Брюховецький ходил под Черкасы и взял, а от Чегрина Тетера с Ордою пригнал его;

1665 году гетман Брюховецький с колмиками и козаками под Белу Церковь ходил и Яблонского (=С.Яблоновського) воевал. Заднепрским гетманом озвался Опара, но Орда, от него заведенная, Петра Дорошенка гетманом устроила, а Опару до короля отослано, где его и смертію казненно;

1666 году переясловце насланного им полковника Дацка (=Данила/Данька Єрмоленка) убыли и в замку воеводу (=Г.Вердеревського) добували, но не добули. Город же вижегли и под Дорошенка поддались, которых князь Щербатов в Золотоноше доставал, но Дорошенко с Ордою оборонил от князя их; тогда Орда поза Нежином и Прилукою все села заграбела; с тоєю ж Ордою Дорошенко Маховского, за обиди людские в Браилове взявши, отдал в неволю.

1667 году гетман Дорошенко Иоана Собецкого коронного гетмана от Погарцов (=Підгайців) отлегл было и примирился; в том году коммисія с поляками о мире окончена под Смоленским; гетман Брюховецький посилал поддаватись Україною турчину и Орде;

1668 году козаки все, вознегодовавши на Брюховецького за его неподлежащие поступки, призвали на гетманство Дорошенка, который как прышол, то Брюховецького его чернь и убили при Дорошенку под Опошнем. Дорошенко ходил воевать на князя Ромодановского под Котельву и под Путивль, и, оставя наказним гетманом Демяна Многогрешного, сам до Чигрина отъехал; князь Ромодановский на защищение воеводам пришел к Нежину – город заграбил и вижег; Суховой писарь запорожский устроен гетманом особенно в Січі – по совету хана крымского, которому тогда поддались запорожці; Суховой с татарами и з Дорошенковым братом приходили на Многогрешного, который тогда примирился з Ромодановским.

1669 году Многогрешній устрои гетманом и, о[т]писався к государу, получил чрез Ромодановского подтврждение себе милость ко всей Малой России; Дорошенко чрез Портяну (=Портянку) и Белогруда поддался цару турецкому[;] [в] Санжарове;⁷ запорожцы з своим гетманом Суховеем, Ордою и украинскими турками на Дорошенка уставшими атаковали было его. Посилал Дорошенко Орды к Лохвице для ясиру;

1670 году в Сечи кошовим стал Ханенко и соглашался с королем полским Михайлом Вишневецким.

1671 году король Михаил прислал под Калник клейнота войсковие гетман[у] от войска избраному Ханенку и по пунктам Гадяцким землею по Случь владеты позволил.

1672 году на желание Дорошенково сам турецкий салтан пришед – Каменец Подольский при хане и при Дорошенку взял августа 18 дня; тогда ж турчин все Подоллее взял. Примирился с ним; в том годе в м[еся]це июне на Кросках

⁷ Крапка з комою тут – явна помилка. Про це зіткнення П.Дорошенка і П.Суховія в листопаді 1668 р. звіткок мало й вони недокладні. Якщо відомо, що перший перед зіткненням перебував у Кременчуці, а другий облягав Гадяч, то їх зустріч під Санжаровим (це практично посередині між цими двома містами) доволі вірогідна.

под Козацкою избран волными голосами гетман Иван Самойлович Попович при князе Ромодановском и присягу учинил з старшиною на верность царскому величеству и наследникам его;

1674 году князь Ромодановский и Шкуратов (=П.Скуратов) да гетман Самойлович ходили на Дорошенка, и Черкаси, и Канев взяли; Дорошенко послал на оборону Корсуна полков семь з Чигрина, Орды Дорошкову Лисянку вибыли и мало не все полки украинские его царскому величеству поддались; в том же году по умертвии короля Вишневецкого Ханенко булаву и бунчук, и войско свое Самойловичу отдал, и жил в Киеве, и потом [по] приказе Ромодановского в Переяславе; и старшина обысторонная (=обох сторін Дніпра) Самойловича на обе стороны Днепра устроили гетманом; Дорошенко с Ордою, компанією, сердюками и черямисами (=татарами-липками) близшіе города доставша попалил, а залогі Самойловичеви и людей з женами и детми Орде отдал; Дмитрашко переяславский полковник от Самойловича з войсками под Смелую посланный сошедшися под Орловцем с великою Ордою;⁸ из Андреем Дорошенко так их сильно поразил, что трупу на четыре миль лежало; князь Ромодановский и гетман Самойлович в Чигрине Дорошенка доставали, но послышав о вторичном марше турецкого войска отошли к Черкасам и далее чрез Днепр;

1675 году князь Ромодановский и гетман послали под Чегрин подъезд и сам Корсун весь в Малую Россию на житло пригнали, а тот город опосле с церквами вижегли; князь Ромодановский и гетман Самойлович с войсками и смоленская шляхта ходили к Чигрину на Дорошенка и тесно облегли его поточъй (=довкола?). Тогда издался и город совсем, и гетманство Самойловичу отдал;

1677 году Юрий Хмельницкий с Карлим-башею (=Ібрагім-паша) и с ханом кримским по[д]ступивши под Чегрин четыре недели доставали, но не доставали; тогда ж князь Ромодановский и гетман Самойлович, переправясь чрез Днепр к Чигрину, великую с неприятелми войну имели; в то время князь Голицин с войсками близ Днепра в Пивах⁹ стоял, а россияне город Чегрин и крепость подчинили, и шанце заровняли, а в Черкасах, Медведовце и Риге (?) залогі свои поставили, в Чегрине ж Ржевского да Коровку полковникам учинили;

1678 году великороссийские и малороссийские войска ходили под Чегрин на оборону от турков паки с Хмельницким наступивших, и до приходу туда на Препятине ужасно билися (=бій за Стрельникову гору на шляху від Бужина до Чигирина). Тож и под самим Чегрином, однако ж турки подкопами город взяли, и, одолевши над россиянами, гнали их по Днепру, где князь Ромодановский и гетман окопавшися турка сильно поразили и прогнали прочь, но Юрий Хмельницкий с частию легких войск турок и татар с некоторим Яненком Канев с людьми вижег. Протчие же города страху рады турецкого склонилися ему; в том году взято Царичан (=Царичанка?); и бил первый в Крым поход;

⁸ Крапка з комою тут – явна помилка.

⁹ Ідеться про Пивський монастир (на горі Пивиха) – нині в межах смт Градизьк Глобинського р-ну Полтавської обл.

1679 году Яненко озвавшись от себе гетманом с Белгородскою ордою под Козелцем и под Нучовною (=Носівкою) села выбрали; тогда ж Хмелницкий с Крымскою Ордою выходил и сягал до Лукомля, до Яблунева и до Крилеева (=Ірклііва); в том году войска великороссійские и малороссійские под Киевом были; а турки Казикермен и Тавань змурували, россійские войска з Юрком (=Сіркою) разорять их ходили;

1680 году хан з Ордами около Мерла и в слободах (=на Слобожанщині) на тридцать миль людей пленили;

1681 году войска великороссійские с войсками с князями Галицином и Ромодановским под Пувлень (=Путивль) взяли, до которых и гетман ездил;

1683 году король Соберской (=Собеський) под Відень против турков ходил в помощь цесару християнскому и с козакамы, туда ж ходившими охотно, победили их и прогнали прочь с великою их турецкою Ордою;

1684 году от того ж короля в Немерове поставлен гетманом запорожским Куніцкий, которой ходил в Белую родщину (=Белгородщину) татар воевать, из войски утек сам – за что его козаки и убыли;

1685 году посля Куніцкого Могила запорожець гетманом учинен, которой турков и[з] Подоля вигнал; в том году гетман Самойлович отогнал границу от Литвы до полку Стародубовского по Сюж (=Сож) реку – от Гомля до Рославля;

1686 году король Собецкий мир учинил их царскому величеству в Товорове (=таборі під Львовом?) и присягал неупоминатися Украины и Смоленска вечно;

1687 году князь Голицин з войскамы под Перекоп ходил из гетманом Самойловичем, с которим 60 000 козаков добрых было, тогда ж на Коломаку гетмана Самойловича взято в Москву; а в том году июня 25 д[ня] устроен гетманом Иван Мазепа, кой вскоре Григорія гетманича за Днпром татар побеждаючи сискал, коему в Севску голову утято, а другого гетманича на Сибірь заслано;

1688 году город Самарь (=Богородицька фортеця) великоросіяне и козаки устроили;

1689 году князь Голицин и гетман Мазепа с великороссійскими и малороссійскими войсками многими ходили в Крым до Перекопа;

1690 году войско козацкое ходило под Очаков и татарам обыди причинили; в том году полкы козацкие до Самара для стражи очередно ходилы; Рустич рейментар с великим войском на полковника фастовского Семена Палея пришед, тогда Самарь (=Самусь), гетман заднепрянский, з войском Палеевим вместо (=вместе?) его на войне под Бердичевом [далі два слова обрізані] збил и обоз взял – токмо сам Рустич утек;

1692 году Орди около Домонтова людей пленили, за которими и сам Гамалея гонил за Днепр. Тогда козаки и компанія (=компанійські полки) под Очаков ходили и с ясиром вернулись. Мазепин канцелярист Петрик, побегши на Запорожжа и в Крым, приходил с Ордою и пустошил Полтавщину и города себе покорял, називаясь гетманом запорожским, а Мазепа с полкамы против тех Орд и Петрика выходыл;

1694 году татаре в переяславских селах шкоды знатние поделали; и тогда компанія и городовие (=компанійці й городові козаки), на Очаков пошедши, попустошили и на (=понад?) триста живих турков с корогвами их в Батурин пригнали; черниговской князь (=полковник) Лизогуб в 20 000 войска на Бучаку (=Буджак) ходыл и разорения там поделавши с мно[го]ю добычею пришел; тогда ж в лете запорожцы и под Перекоп ходили, и на Гнылом море (=Сиваш) вежи достали, восем пушек взяли и ясиру немало;

1695 году государь царь Петр Алексеевич с войсками ходил под Азов, да Борис Шереметьев з разными войсками и Мазепа со всеми полками турецкие города взяли, и тогда Казикермен и Тубель (=Тавань) разорили;

1696 году хан с Петриком пустошил Полтавщину и Миргородщину, но полковник гадяцкий Герцик с козаками татар всех разбили, из которых адни на Днепре, а другие на Ворскле витопилися; в то время Иван [Мазепа] гетман к Лохвице приходил против татар и Шереметов от Белгорода двинулся было на них; его величество государь царь Петр Алексеевич с множайшими войсками и силою соизволил быть под Азовом, где 15 000 козаков с командиром Яковом Лизогубом было, и по многих штурмах и приступах военных город взято, толко азовцов государь живих отпустил; в том году гетман Мазепа и Шереметов стояли на Коломаку и подъезди против хана чинили;

1697 году поде Тавань, Яслам Город (=Ислам-Кермен) подступили, когда князь Долгорукий и гетман Мазепа Днепром приплили з войсками над Січ, и, оставя там войска часть з запасами, возвратилися; и тогда турки силно добували осталного войска великороссийского [і] малороссийского с тех городов, но не добули;

1698 году князь Домаруский (=Долгорукий) и гетман ходили Казикермена и Тавани подстроовать и укрепили;

1699 году Кира (=Искра) полтавский, а болше Гебыдовский (=Обидовський) гетманом наказним с войском ходил при государе под Руголев Шведский (=Нарва); где вшед (=швед) россиян одолел и в Полщу пошел, а царское величество потом в весь берег балтийский завоевал; а полк Гадяцкий з запорожцами ходы[л] до Пскова и под Ригу; в том году Мазепа с войскамы пошел было к Пскову, но, возвратившись от Могилева, командировал миргородского [полковника] Апостола из 20 000 войска *кой зарь* (=козаків?). [Він] Тогда и под Юрьев (=Дерпт/Тарту) ходил, где убыто Пашковского; в том году поход в Воронеж, когда строили сада (=судна/кораблі);

1700 году перший Нарвенский поход;

1701 году поход под Руголев (=Нарву) и Ладогу, також и Полтаву;

1702 году стародубовской полковник Миклашевский с полками под Быков (=Быхов) ходил, и, взявши Билкевича¹⁰ там, парта (партію-частину?) злата прислал в Батурин;

1703 году поход в Полщу, когда с под Любера (=Любара) возвратились;

1704 году козаки з Мазепою в Полщу ходили Любомирского и Сапеги воеваты;

¹⁰ Миколай Бельдюкевич – пернавський підкоморій, начальник гарнізону Бихова (місто у власності магнатів із роду Сапіг, отже згадане далі золото – це їхні скарби).

1705 году поход в Полщу войск великоросійских и малоросійских, когда в Несвежу полковника стародубовского Миклашевского шедами (=шведами) убыто, а переясловского полковника Мировича в неволю взято;

1706 году поход в Киев для работи, когда Переческая (=Печерська) крепость заложена; в том году поход в Полщу и в Кримпану (=Каліш), где гусарев побыто;

1707 году целое лето на работе крепосты Печерской были;

1708 году поход в Полщу к Пескам до гетманов полских, також и в Украины под Санжаревом; в том году Мазепа учинил измену, посля чего учинен гетманом Скоропадский;

1709 году победа пот Полтавою над войсками шведскимы;

1710 году поход под Ригу и взятъе оногo города, в том году и в Кieve на работе были;

1711 году поход под Камяний Затон, когда Самар зарита, в том году и баталія с туркамы под Прутом;

1713 году в Кieve у верхнегo города понад Подолом крепость фашинами зделана; полк же Гадяцкий на Полузорьи был, а часть в Китайгороде;

1714 году к розграниченію с турками земель;

1715 году в Киев на работе;

1716 году в Переволочной делана крепость;

1717 году в деланія Переволочной крепосты;

1718 году и 1719 – в деланіи от реки Дону до реки Волги леней (=ліній) под командою полковника гадяцкого Милорадовича;

1721 году поход в Ладугу на дело канала десяти тысячей козаков, где умерло оних три тысяче;

1722 году другий поход туда ж под Ладугу на дело канала; в том году перший поход в Дербен;

1723 году другий поход в Дербен;

1724 году третій поход в Дербен же;

1725 году поход Гилянскій бунчукових и значкових товарищей;

1731 году началась линейная от Кримской стороны работа, где были Гадяцкого полку козаки в команде полковника гадяцкого Грабянки;

1732–1733-и 1734 годов поход Полской, в котором были козаки под командою оногo ж полковника Грабянки;

1735 году поход в Крим на Нагайскую орду;

1736 году поход в Крим под Перекоп, Козлов и Бацисарай;

1737 году поход в Крим под Очаков;

1738 году поход Днестровскій;

1739 году поход под Хотін;

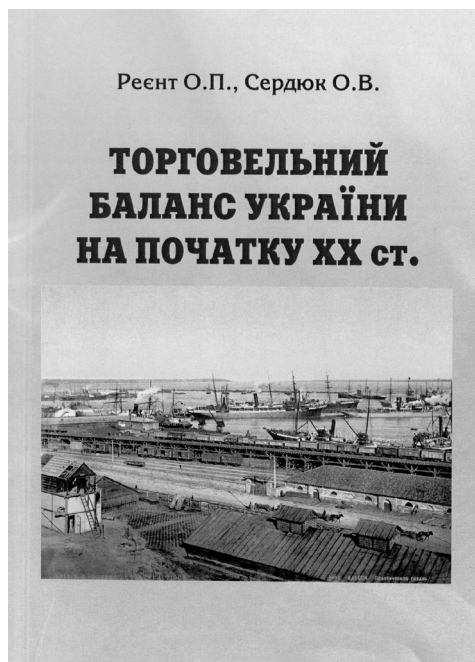
1740 году поход под Азов для розграничения с туркамы земель;

1742 году поход великолузкой, в котором был над козакамы малоросійских полков за главнегo командира полковник гадяцкий, умерший Галецкий (=Петро Галецький).

The article is devoted to the publication of the newly opened archival source (from the funds of the Institute of Manuscript of the V.Vernadskyi National Library of Ukraine). This is a specific historiographical text of the middle of the 18th century. (approx. 1758) in the genre of so-called Cossack chronicles. The text comes from Hadiach and is the creator of the regimental clerks of the Hadiach Cossack Regiment. The text has a lot of links with the "Chronicle of the Hrabianka" – a well-known historical work of the first half of the 18th century (the author of the Hadiach colonel Hryhorii Hrabianka), therefore, can be considered a kind of continuation (extraction-continuation). The historical event summary for 1654–1742 (actually for 1654, 1655, 1658, 1659, 1660, 1661, 1662, 1663, 1664, 1665, 1666, 1667, 1668, 1669, 1670, 1671, 1672, 1674, 1675, 1677, 1678, 1679, 1680, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1692, 1694, 1695, 1696, 1697, 1698, 1699, 1700, 1701, 1702, 1703, 1704, 1705, 1706, 1707, 1708, 1709, 1710, 1711, 1713, 1714, 1715, 1716, 1717, 1718, 1719, 1721, 1722, 1723, 1724, 1725, 1731, 1732, 1733, 1734, 1735, 1736, 1737, 1738, 1739, 1740, 1742). They contains the individual facts of the still unknown for the historiographical tradition (especially interesting posts for 1659 – about election to Hetman Yurii Khmelnytskyi in Bratslav, for 1669 – about the battle of Hetman Petro Doroshenko and Hetman Petro Sukhovii at Sanzhariu in November 1668, for 1713, 1714, 1715, 1716, 1717 – about the activity of the Hadiach Regiment, for 1742 – about the campaign of Hadiach Colonel Petro Haletskyi). The historical work is also the original form of dissemination of historical knowledge in Ukraine of the Age of Enlightenment ("the note" on military campaigns).

Keywords: *Cossack chronicles, Cossack Regiment from Hadiach, history of Ukrainian historiography.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

РЕЄНТ О., СЕРДЮК О.
ТОРГОВЕЛЬНИЙ БАЛАНС УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ
ХХ ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.:
Інститут історії України НАН України,
2018. – 237 с.

Вітчизняна історіографія збагатилася новим цікавим дослідженням досі маловивченої проблеми – промислової й сільськогосподарської бази українського експорту та імпорту на початку ХХ ст., ролі України у світовому товарному ринку, визначення тогочасного торговельного балансу в умовах Російської імперії тощо.

У процесі формування світового товарного ринку на початку ХХ ст. проблеми поєднання економік окремих країн в єдине глобальне господарство, товарооб-

міну промислово розвинених держав із країнами аграрного капіталізму набули особливого значення. У монографії аргументовано доведено, що участь аграрної Росії, у складі якої перебувала більша частина українських територій, у міжнародному поділі праці виражалася в експорті сільськогосподарської продукції – збіжжя, продукції тваринництва, птахівництва, цукру тощо. Вона становила майже 90% від усього вивозу, і на цьому фактично тримався торговельний баланс. Натомість імпортувалися складні машини, кольорові метали та багато іншого, необхідного для розвитку продуктивних сил. У створюваній інтегрованій системі світового господарства Росія, завдяки експорту, мала солідний позитивний торговельний баланс, що вирізнявся динамічністю. Виручена валюта, як слушно наголошують автори, значною мірою забезпечувала стабільність фінансової системи імперії, хоча після 1911 р. ситуація щодо торговельного балансу через різні обставини почала погіршуватися.

Однак ці питання залишилися поза увагою дослідників, за винятком української історіографії 1917–1921 рр. та діаспорної, адже за радянської доби

висвітлення зв'язків вітчизняних виробників зі світовим ринком не відповідало тогочасним ідеологічним настановам. Рецензована праця містить, без перебільшення, перший ґрунтовний аналіз кон'юнктури світового товарного ринку початку ХХ ст., характеру й особливостей конкуренції з іноземними виробниками та експортерами продукції сільського господарства, усебічний огляд торговельного балансу. Водночас господарський товарооборот, що вкрай важливо, висвітлено на всеукраїнському, імперському і світовому рівнях.

Розкриттю означених проблем сприяє логічна структура дослідження, яке складається з чотирьох розділів: промислова база українського експорту, його сільськогосподарський потенціал, зовнішня торгівля регіону та світовий ринок і ціни на продукцію промисловості й сільського господарства. Додамо, що праця містить понад 40 таблиць статистичних даних, необхідних для з'ясування порушених питань.

Як частина світового господарства, Російська імперія характеризувалася, попри значні досягнення у справі індустріалізації (насамперед в Україні), слабкою промисловістю, технологічним відставанням. Наводячи відповідну переконливу статистику, О.Реєнт і О.Сердюк акцентують увагу на визначальному впливі на експортно-імпорتنі можливості України структури економіки, в якій домінувало сільське господарство. В українському регіоні (аналізується стан у 9 губерніях) існували різноманітні кустарні промисли, котрі задовольняли попит місцевого населення. Потужного піднесення тут набули легка та харчова промисловість. Найбільш розвиненими й багатопрофільними ці галузі були, насамперед, на Київщині, а не на півдні України, зокрема Катеринославщині, як стверджували попередні дослідники. Саме в Київській губернії було зосереджено найбільшу кількість підприємств різного профілю, а податкові відрахування до державної скарбниці в 1912 р. склали близько 30% надходжень з усіх українських губерній (с.30, 41).

Водночас із невпинним зростанням у ціновому вираженні валової продукції харчової й легкої галузей відбувався прискорений розвиток гірничої та металургійної промисловості, металообробного, інших виробництв. Досить швидко на південно-східних українських теренах постав потужний паливно-металургійний комплекс, продукція якого забезпечила внутрішній попит. Донецьке вугілля проникло далеко за межі краю, хоча на закордонні ринки в 1912 р. потрапило лише 0,68% видобутого палива (с.36). Важливого значення набув розвиток машинобудування, особливо транспортного. Утім напередодні Першої світової війни його продукція складала лише 12,4% від промислового виробництва в Україні (с.42). І хоча на початку ХХ ст. в межах імперії тут вироблялося найбільше сільськогосподарської техніки і знарядь праці, попит на них задовольнявся лише наполовину. Складні сільськогосподарські машини завозилися з-за кордону, що негативно позначалося на торговельному балансі. Чи не вперше в монографії звертається увага на телеграфно-телефонний зв'язок, його важливість для розвитку промисловості й торгівлі. Інтенсивно велося залізничне будівництво, від якого залежали як темпи росту товарного землеробства, так і розширення збуту промислової продукції, формування всеукраїнського ринку, його інтеграція зі світовим.

Однак, як наголошують автори, економічна політика російського уряду щодо проведення форсованої індустріалізації за участі іноземного капіталу була, завдяки протекціоністській державній підтримці недостатньо ефективних підприємств важкої промисловості, хибною, оскільки гальмувала розвиток інших секторів економіки, а найбільше – сільського господарства (с.39), призводила до протистояння промислового й аграрного капіталів.

Загалом тогочасна українська економіка характеризувалася малорозвиненою фабрично-заводською промисловістю, виробництвом сировини та напівфабрикатів. Вона не мала достатніх можливостей для обслуговування внутрішнього ринку готовими виробами. На зовнішні ринки вивозилася в основному продукція сільського господарства та паливно-металургійного сектору. Натомість зростав імпорт іноземної техніки.

Аналізуючи сільськогосподарський потенціал українського експорту, О.Реєнт і О.Сердюк звертають увагу на те, що в досліджуваній період він перебував у стадії переходу від екстенсивного до інтенсивного розвитку. Поширювалися найсучасніша техніка й досконаліші технології у землеробстві, тваринництві, розширювалася і зміцнювалася приватна селянська власність. Водночас слабка урбанізація (в містах імперії проживало близько 15% населення) звужувала попит на сільськогосподарську продукцію, що не сприяло розвитку внутрішнього ринку. У Росії мав місце надмірний природний приріст населення. На відміну від західноєвропейських країн посилювалося аграрне перенаселення, що призводило до загострення соціальних відносин.

На тлі цих тенденцій сільське господарство України залишалось провідною галуззю економіки. Завдяки родючим ґрунтам, сприятливим кліматичним умовам, працелюбності селянства воно забезпечувало продовольством і сировиною не тільки місцевий попит, а й мало значні надлишки для експорту. У монографії вперше в історичній літературі висвітлено родючість ґрунтів в усіх кліматичних зонах, значення української колонізації східного та південного степового краю для прогресивного розвитку господарств фермерського типу. Інтенсивне розорювання степу (що, до речі, мало й негативні наслідки) прискорило будівництво залізничних магістралей, спрямованих до морських портів для доставки туди насамперед сільськогосподарської продукції (с.54).

Автори провели детальний аналіз щільності сільського населення по губерніях, землевласництва, вирощуваних зернових та інших сільгоспкультур (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо, гречка, а також картопля, цукровий буряк), визначили площі посівів, урожайність, валові збори. На початку ХХ ст. посівні площі продовжували зростати. У 1909–1913 рр. вони у середньому досягли близько 22 млн дес. із величезним переважанням ланів під зерновими культурами (с.74). Натомість це в рази зменшило сіножаті й випаси, що різко скоротило природну кормову базу тваринництва. Як позитивні тенденції в динаміці сільськогосподарського виробництва відзначено розширення земельних площ, відведених під сади, виноградники, баштани, городину, олійні культури, тютюн, хміль.

Загалом здобутки зернового господарства Наддніпрянської України були відчутно вищими, ніж у губерніях європейської частини Росії. Відповідно саме тут, з урахуванням споживання населення, формувався потужний експортний ресурс. На світовому ринку зернових Україна успішно конкурувала з іншими провідними центрами їх вирощування. До того ж вона була одним із найбільших експортерів цукру. Експортні можливості краю доповнювалися також продукцією тваринництва, птахівництва, чималі залишки якої вивозилися на продаж за межі України, і таких сільськогосподарських галузей, як олійництво, садівництво, овочівництво, баштанництво, бджільництво та ін.

Найвні товарні ресурси забезпечили ефективність зовнішньоторговельних зв'язків України. Складність їх аналізу, успішно подолана авторами, полягає в тому, що треба було врахувати, з одного боку, обсяги експортно-імпортних операцій зі світовим ринком, а з іншого – з регіонами Російської імперії. За період 1904–1913 рр. вивіз товарів із Росії у грошовому вимірі перевищив завіз на 3511 млн руб. (с.102). При цьому питома вага експортованої продукції з України в торговельному балансі була вищою, у загальному обороті вона становила 59%.

Експортні можливості промисловості через технологічну відсталість виявилися мізерними. Російські промислові товари на зовнішніх ринках не витримували конкуренції. Їх використання на внутрішньому ринку, на якому імперська промисловість винятково базувалася, також був незначним. Давалися взнаки нечисленне міське населення та його низька купівельна спроможність.

Вигідною справою був збут на зовнішніх ринках різних сортів конкурентоспроможного донецького кам'яного вугілля. У монографії вперше проаналізовано експортну політику гірничопромисловців Донбасу і Кривбасу та причини її неуспіхів. Певною мірою, спираючись на урядову фінансову підтримку, зокрема пільгові тарифи, у перше десятиліття ХХ ст. вдалося витіснити англійське вугілля з вітчизняних портів на Чорному й Азовському морях. Однак із початком промислового піднесення 1910–1914 рр. енергоресурсів на внутрішньому ринку вже не вистачало, тому вугілля та необхідний для металургії кокс вивозилися на світові ринки в малих обсягах. Прорахунки гірничопромисловців у питанні нарощування темпів розвитку вугільної галузі призвели до того, що завоювати зарубіжні ринки вони не зуміли, а вугілля в губернії Наддніпрянщини навіть довелося імпортувати з інших країн.

Ґрунтовному аналізу з наведенням великого масиву статистичних даних піддано експортно-імпортні можливості таких груп української промислової продукції, як залізна та марганцеві руди, чорний метал і вироби з нього, посуд, різноманітний ремісничий інструмент, труби, рейки, кольорові метали, машини, верстати, устаткування, землеробська техніка, будівельні матеріали, деревина та вироби з неї, продукція хімічної промисловості, мануфактура, папір, картон тощо. Підраховано обсяги експортованих, імпортованих товарів. Визначено позитивні й негативні впливи від їх продажу та купівлі на торговельне сальдо України.

Значно успішніше на світових ринках конкурувала продукція сільського господарства – його питома вага у середньорічному експорті 1909–1913 рр. досягала 89,3% від усього вивозу. Зокрема українське зерно складало 1/6 від світового зернового експорту (с.133–134). У дослідженні ретельно підраховано обсяги вивозу та ввозу сільськогосподарської продукції залізницями, водними шляхами, гужовим транспортом як за кордон, так і в різні губернії Російської імперії. У чималому її переліку – жито, пшениця, ячмінь, овес, кукурудза (п'ять головних зернових культур), а також пшеничне й житнє борошно, висівки, крупи, солод, горох, квасоля, боби, просо, сочевиця, насіння кормових трав, картопля, буряки та продукти їх переробки, різноманітні олії, коні, свині, сало, домашня птиця, курячі яйця, риба, цукор, спирт, хміль, виноградне вино, фрукти, сушені овочі, тютюн та ін. Разом узята продукція сільського господарства й визначала ефективність зовнішньоторговельних зв'язків України.

Але при цьому ефективність залежала не тільки від співвідношення експорту та імпорту, але й від вартості товарів. Своєю чергою, на формування цін впливали різні чинники – урожаї сільськогосподарських культур, попит та пропозиція, наявність запасів тощо. Автори зробили глибокий аналіз процесів, котрі впливали на світові ціни на товари, що вивозилися з України та ввозилися з-за кордону, розглянули окремі важливі аспекти експортної політики, причини втрат вітчизняних виробників та експортерів, у тому числі й через невирішеність низки проблем експортної логістики. Безумовний науковий інтерес викликають наведені в монографії ціни та їх динаміка на кожен із видів експортованої та імпортованої продукції.

Аналіз обсягів вивезеної за межі України та ввезеної промислової й сільськогосподарської продукції, динаміки цін на вітчизняних і світових ринках дав авторам можливість визначити її торговельний баланс на початку ХХ ст. та зробити важливий висновок, що без українських губерній Російська імперія мала б, за винятком декількох років, пасивний торговельний баланс (с.233).

Рецензована праця вирізняється науковою глибиною, оригінальністю підходів до аналізу визначених у ній проблем, широкою статистичною базою. Без сумніву, вона буде корисною всім, хто цікавиться економічною історією України.

Анатолій Климов (Старобільськ)

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ СЛОВЕНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

(1918–1941)

Мальшина К. В.

Мальшина К.

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ СЛОВЕНСЬКОГО
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1918–1941). –
К.: ІУАД НАНУ, 2018. – 552 с.

Історична доля балканських країн багато у чому нагадує перипетії державного розвитку на пострадянському просторі. Невдалі спроби державотворення у ХХ ст., об'єднання у спільних кордонах, що, на перший погляд, здавалися міцними й непорушними, а з часом виявилися штучними та крихкими, важке розлучення, яке супроводжувалося насиллям і ворожнечею між колишніми, здавалося б, «братніми» народами, – усе це перекликається з подіями, що й досі відбуваються на руїнах СРСР. Однак вітчизняні історичні дослідження зазвичай тримаються

осторононь від Балканського регіону, обмежуючись його загальними характеристиками як «порохової бочки Європи». Між тим, докладне вивчення проблем його розвитку у ХХ ст. може вказати нам як на помилки при вирішенні внутрішніх проблем України, так і на перспективні вектори зовнішньої політики.

У цьому контексті монографія К.В.Мальшиної дуже доречна, а актуальність дослідження не викликає жодних запитань. Проблеми державотворення Словенії в міжвоєнний період відомі кожному, хто цікавиться сучасною політичною ситуацією в Україні, а виклики, з якими зіткнулося словенське суспільство у процесі будівництва держави, у цілому тотожні тим процесам, що відбуваються зараз у нашій країні.

Праця складається з передмови, вступу, п'яти розділів, післямови, додатків і мап. У передмові авторка дає короткий огляд тогочасного становища Словенії серед країн Балканського регіону. Вступ містить коротку історичну довідку словенської історії досліджуваного періоду. Безумовним плюсом монографії стало проведення історичних паралелей із подіями на українських територіях, що закладає відповідне підґрунтя для компаративних студій. Визначивши мету дослідження, його хронологічні та географічні межі, К.В.Мальшина, на жаль, залишає читача без історіографічного аналізу заявленої проблематики. Також, на наш погляд, було б доцільним розмістити у книзі й більш докладний аналіз джерельної бази, не обмежуючись загальним оглядом і посиланнями. Натомість вступна частина містить виклад основних засад та чинників словенського державотворення, термінологічну базу дослідження, історичний огляд стану національно-визвольного руху на словенських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Основна частина дослідження має класичну форму та побудована у хронологічній послідовності розвитку подій. Перший розділ – «“Серпнева” національна рада СХС в Люблянї: словенські національні органи влади у боротьбі словенців за самовизначення (серпень 1918 – січень 1919 рр.)» – присвячений автономістським зусиллям словенців після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. К.В.Мальшиній удалося висвітлити початок формування державних органів Словенії у процесі короткотривалого існування Держави Словенців, Хорватів і Сербів (ДСХС).

Показуючи динаміку створення законодавчих та виконавчих органів Словенії на тлі формування конфедеративної ДСХС, авторка поступово знайомить читачів з югославістськими тенденціями у словенському суспільстві. Швидкі темпи створення конфедерації та повна лояльність словенців до цього процесу свідчили про те, що ідеї окремої незалежної держави на той момент ще не знаходили належної підтримки ані серед словенського населення, ані в політичному середовищі.

Другий параграф розділу присвячено проблемі врегулювання кордонів Словенії, а точніше – спробам національного уряду країни об'єднати під своєю владою всі словенські території в умовах розпаду Австро-Угорщини. Для цього особливу увагу дослідниця приділяє процесу створення словенських збройних сил і намаганням силового й дипломатичного вирішення проблеми кордонів з Італією, Австрією та Угорщиною наприкінці 1918 р.

Невдачі країни на військово-дипломатичному поприщі не в останню чергу були зумовлені проблемою міжнародного визнання та внутрішньої стабілізації новоствореної ДСХС. Спроби вирішення цієї проблеми розглядаються у третьому параграфі розділу, в якому висвітлюються запеклі дискусії щодо державного устрою на тлі активних воєнних дій Італії та окупації частини словенських територій. В умовах «цейтноту» та під тиском країн Антанти відбулося проголошення нової монархічної держави – Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (КСХС) на чолі з сербською династією Карагеоргієвичів.

Наслідки цієї події для Словенії авторка розглядає у четвертому параграфі першого розділу. Зокрема докладно аналізуються позиції основних політичних партій країни щодо ситуації, яка склалася, та вплив нової внутрішньополітичної обстановки на державотворчі процеси у Словенії. Так, К.В.Мальшина фіксує погіршення становища клерикальних сил, представлених Сербською народною партією (СНП), яка орієнтувалася на республіканські ідеали та ідеологію «словенства».

Другий розділ – «Робота словенського Провінційного уряду на внутрішніх та зовнішніх теренах (грудень 1918 р. – червень 1921 р.)» – присвячено діяльності словенських урядових установ у нових умовах. Фактично це означало втрату більшої частини їхніх повноважень і посилення залежності Словенії від центрального уряду в Белграді, де головну роль відігравали серби. Причиною значної втрати повноважень стали внутрішні конфлікти у словенському політичному середовищі. СНП в уряді Словенії змінили ліберали, які були зацікавлені у зменшенні ступеня автономії країни у складі КСХС.

У другому параграфі цього розділу аналізуються марні спроби уряду вирішити зовнішньополітичні завдання в умовах зменшення повноважень.

Із підпорядкуванням словенських військових частин армійському командуванню КСХС Любляна втратила один із найважливіших важелів впливу на ситуацію. На Паризькій мирній конференції недосвідченим словенським дипломатам, що входили до складу делегації КСХС, було надзвичайно важко відстоювати інтереси власної Батьківщини.

Третій параграф розділу присвячений остаточному встановленню кордонів між Королівством СХС та Австрією. Плебісцит на спірній території Каринтії завершився поразкою Словенії, оскільки більшість населення проголосувала за приєднання до Австрії. Авторка докладно аналізує причини цієї поразки, убачаючи їх у незрілості національної свідомості словенців, особливостях соціальної структури Каринтії, відсутності словенських збройних сил на спірній території та у заходах австрійської пропаганди, що зробили Відень більш привабливим за Белград в очах місцевого населення.

У третьому розділі – «Особливості розвитку словенського самоуправління у Королівстві СХС (1920–1929 рр.)» – розглядається еволюція ідеологічних поглядів словенської політичної еліти на тлі боротьби за самоуправління в межах КСХС. Перший параграф присвячено виборам до Конституанти та діяльності словенців у цьому органі в умовах намагань сербів перетворити спільну державу на «Велику Сербію». Далі авторка аналізує державотворчі ідеї у програмах словенських політичних партій. Фактично йдеться про боротьбу між ідеологіями «словенства», котру відстоювали клерикали з СНП, та «югославізмом», за який виступали ліберали. На основі широкого комплексу джерел та літератури К.В.Мальшина відображає хід передвиборчої боротьби, ключовим питанням котрої стала словенська автономія. У третьому параграфі розділу аналізується самоврядування словенських територій у період із 1927 по 1929 рр., функції та повноваження місцевих органів влади.

Четвертий розділ – «Стагнація словенського державотворчого процесу в умовах монархічної диктатури (січень 1929 – лютий 1935 рр.)» – авторка присвятила трансформації суспільно-політичних процесів у Словенії після 1929 р., коли спочатку встановлення диктатури Александра I, а потім і наслідки впливу «Великої депресії» поставили країну у принципово нові політико-економічні умови.

У першому параграфі розглядаються обставини перевороту, що стався у КСХС 6 січня 1929 р. та призивів до встановлення монархічної диктатури в державі. Насамперед аналізується вплив цієї події на партійно-політичне життя Словенії, у тому числі на зміну програмних положень основних політичних партій. Наступні два параграфи розділу К.В.Мальшина присвятила аналізу діяльності Банської ради Дравської бановини – чи не єдиного адміністративного органу, в якому зосередилося легальне політичне життя Словенії після перевороту 6 січня. Зокрема звертається увага на посилення націоналістичної риторики в раді та у країні, особливо зважаючи на негативні наслідки світової економічної кризи, що, разом із невдалою економічною політикою белградського уряду, серйозно погіршило життя всіх прошарків словенського суспільства. Усе це вилилося в активізацію боротьби за розширення повноважень Банської ради Дравської бановини й, фактично, визначило порядок денний під час муніципальних виборів 1933 р.

П'ятий розділ – «Автономістські намагання словенців у 1935–1941 рр.» – присвячений боротьбі словенців за автономію на тлі зовнішньополітичних подій, які розгорнулися в Європі у цей період – формування Осі та початок Другої світової війни. У п'яти параграфах розділу дослідниця послідовно розкриває особливості внутрішньополітичного життя Словенії в передвоєнні роки, доводячи виклад до німецько-італійської окупації Югославії, що ознаменувало закінчення легальної словенської державотворчої діяльності в міжвоєнний період.

У післямові К.В.Мальшина підбиває підсумки міжвоєнного словенського державотворення, підводячи читача до думки про поступове визрівання самостійницьких ідей у країні під впливом зовнішніх чинників та усвідомлення необхідності захисту власних територій від посягань сусідніх держав, перш за все Італії, Австрії, а згодом і Сербії. Міжвоєнний період можна вважати першим етапом словенського державотворення, який мав своє продовження вже в подіях розпаду Югославії наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр.

На окрему позитивну оцінку також заслуговують подані в додатках перекладені авторкою ключові документи історії словенського державотворення міжвоєнного періоду. Таким чином, монографія К.В.Мальшиної постає послідовним дослідженням генези словенського державотворення в першій половині ХХ ст., що є, безумовно, цінним внеском у вітчизняні балканістичні студії.

Звісно, не обійшлося й без вад. Так, окрім висловлених вище зауважень, викликає сумнів використання авторкою терміна «відтворення» стосовно державотворчих процесів у Словенії (с.13, 58, 414 та ін.). Адже перша поява і зникнення словенської держави припадає на період раннього середньовіччя, після якого мала місце понад тисячолітня окупація словенських територій різними європейськими державами. Тож процеси державного будівництва в першій половині ХХ ст. навряд чи можна назвати «відтворенням» ранньофеодальної державності, тим більше, що сама дослідниця на с.17 указує, що «протягом 1100 років германського, "європейського", панування словенці втратили навіть пам'ять про свою ранньофеодальну державність, втратили свою феодальну аристократію, як хоронителя історичної пам'яті та провідника національно-політичної та національно-культурної традиції, на яку могла б спиратися словенська молода буржуазія у модерний час». Така велика цезура, на наш погляд, дає цілковиті підстави заперечувати спадкоємний зв'язок між ранньофеодальною державою та державотворчими процесами новітнього періоду.

Окрім цього, на нашу думку, наукова цінність монографії набагато зросла б, якби авторка більш чітко виокремила соціально-економічний базис політичних рухів у Словенії досліджуваного періоду, що дозволило б ґрунтовніше виявити причини поразки словенського державотворчого руху в міжвоєнні десятиліття.

Утім висловлені зауваження жодним чином не применшують наукову цінність дослідження К.В.Мальшиної, поява якого є помітною подією як для вузького кола українських балканістів, так і для широкого загалу вітчизняної історичної науки.

Михайло Станчев (Харків)

КАЛАКУРА Я.
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ: НАУК.-МЕТОД. ПОСІБ. –
К.: ВПЦ «КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»,
2018. – 319 с. (ПЕРШИЙ ТИРАЖ –
2016 Р.)

Слабким місцем сучасної української історичної науки, цілком виправдано, уважать недостатню увагу до теоретико-методологічних підстав наукового пошуку. Водночас пострадянська трансформація, важливою частиною якої було шукання нових концептуальних моделей історичного знання, не дала однозначної відповіді щодо подальших перспектив його розвитку. Українські історики, пройшовши непростий шлях дистанціювання від методологічного

монізму та відмови від ідеологічної зашореності радянських часів, опинилися на своєрідному роздоріжжі. Актуальною дилемою для багатьох колеґ і досі залишається, чи можливо поєднати, з одного боку, національні традиції історієписання, а з іншого – теоретичні надбання зарубіжних істориків та інтегруватися у світовий історіографічний простір? Така ситуація надає методологічним дослідженням принципового першорядного значення.

Українська історіографія як спеціальна галузь історичної науки особливо потребує сучасної теоретико-методологічної основи. Доволі показовим проявом теоретичного нігілізму продовжують залишатися кваліфікаційні праці вітчизняних істориків – кандидатські й докторські дисертації. Своєрідною «притчею во язиціх» стали стандартизовані методологічні розділи в більшості з них, які не містять інформації про реальні концептуальні засади проведених досліджень, а складаються з формалізованого переліку наукових принципів і методів, більшість з яких уже безнадійно застаріли.

Останнім часом ситуація поступово поліпшується завдяки важливим концептуальним працям Л.Зашкільняка¹, І.Колесник², В.Підгаєцького³, Т.Попової⁴, О.Яся⁵ та інших колеґ-історіографів. Однак процес методологіч-

¹ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посіб. для студ. іст. спец. ун-тів. – Л., 2007. – 312 с.

² *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – 566 с.

³ *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2001. – 392 с.

⁴ *Попова Т.Н.* Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – 533 с.

⁵ *Ясь О.* Історик і стиль: Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. – Ч.1. – К., 2014. – 587 с.

ного переозброєння вітчизняного історіографічного цеху знаходиться тільки на початку свого шляху. Тому можна лише вітати появу нових видань методологічного спрямування, особливо коли вони мають дидактичний характер. Останні надзвичайно важливі для підготовки майбутніх істориків, особливо для виховання в них належної методологічної культури, яка повинна слугувати запорукою якісної фахової дослідницької діяльності. У зв'язку з цим варто звернути увагу на доробок знаного українського історіографа Ярослава Степановича Калакура, перу якого належать численні історіографічні та джерелознавчі студії, у тому числі й дидактичного спрямування. Серед них особливий інтерес становить науково-методичний посібник із методології історіографічного дослідження, який 2018 р. побачив світ другим накладом (перший – 2016 р.) у видавництві Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

До розгляду методологічних проблем Я.Калакура звертається не вперше. Так, у популярному серед студентів-істориків курсі лекцій «Українська історіографія» розглянуто теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку вітчизняної історіографії⁶. Зокрема наголошується на тому, що саме історіографія найповніше концентрує у своєму дослідному арсеналі методологічні засади, теоретичні узагальнення і практичний досвід історичного дослідження. Також розглянуто складові елементи методологічного інструментарію історіографа, до якого автор включив систему принципів (правил) дослідження, методів, прийомів, способів історіографічного пізнання, спеціальних засобів дослідження.

До найважливіших правил історіографічного дослідження Я.Калакура відносить принципи історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності (спадковості). При цьому акцентується увага на тому, що вказані принципи в історіографії мають певну специфіку, зумовлену особливостями генези історичних знань. Найбільш проблемним у цьому переліку видається принцип об'єктивності. Випереджаючи подібні сумніви, Я.Калакура погоджується з тим, що специфіка кожного історіографічного явища, домінування суб'єктивного фактора (власне особи автора тексту, що досліджується) «робить неможливим досягнути абсолютної об'єктивності». На нашому розумінні евристичної продуктивності вказаного принципу зупинимось пізніше. Зрештою, автор наголошує на комплексному підході до залучення зазначених методологічних принципів. Другий компонент методологічного інструментарію історіографа охоплює комплекс основних дослідницьких методів: історіографічного аналізу, синтезу, типологізації наукових напрямів, порівняльного аналізу тощо. Окремо звернуто увагу на продуктивності використання біографічного методу, який здебільшого спирається на опрацюванні джерел особового походження. Третій компонент методологічного інструментарію історіографа представлений допоміжними або спеціальними засобами наукового пізнання, серед яких найпродуктивніші – інформаційно-комунікаційні технології.

⁶ Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С.23–35; Його ж. Українська історіографія: курс лекцій. – 2-ге вид., допов. – К., 2012. – С.23–35.

У курсі лекцій до теоретико-методологічних проблем історіографії, цілком виправдано, також віднесено й використання відповідного понятійно-термінологічного апарату. Тут дохідливо пояснюються відмінності історіографічного процесу від історіографічної ситуації. Я.Калакура також стисло зупиняється на особливостях власне українського історіографічного процесу. Наводиться авторське тлумачення схоларної групи історіографічних понять «напряму», «течія», «наукова/історична школа». Поняття «історіографічний факт» диференційовано від поняття «історичний факт», як «факт-знання» від «факту-події». На проблемі сучасної інтерпретації поняття історіографічного факту в його епістемологічному прочитанні також зупинимось пізніше.

Повертаючись до тексту науково-методичного посібника «Методологія історіографічного дослідження», треба зауважити, що автор переконливо доводить важливість та актуальність підготовки вказаного видання, які детерміновані необхідністю поглибленого опрацювання теоретичних і методологічних засад історичного й історіографічного пізнання. Адже теорія історіографії, її теоретичне та методологічне підґрунтя потребують постійного розвитку й оновлення, дедалі повнішого висвітлення в дидактичній літературі, оскільки залишається чимало дискусійних питань, серед яких трактування сутності та особливостей цієї галузі знань, її предмета, об'єкта, структури, понятійно-термінологічного апарату. Тим більше, що у сучасних умовах помітно змінюється образ історіографії, в якому дедалі більше превалює орієнтація на дослідження широкого «історіографічного дискурсу», включно з дискурсивним практиками не тільки історієписання, але й найрізноманітніших зовнішніх рефлексій цього процесу. Поза сумнівом, нових підходів потребує й осмислення сучасної методики історіографічних студій, її модернізація на основі новітніх інформаційних технологій, удосконалення методів пошуку, виявлення та опрацювання історіографічних джерел, встановлення їх достовірності, верифікації й інтерпретації.

Посібник має чітко визначену мету: з'ясувати сутність теоретико-методологічних засад історіографічного дослідження як вищого рівня історичного пізнання, розкрити сучасне розуміння змісту понять «методологія», «методологічний інструментарій»; розглянути основні етапи та компоненти пізнавального процесу, насамперед принципи, методи, засоби роботи з джерелами та створення наукових текстів. Відповідно до мети сформульовано цілісний комплекс завдань, реалізація яких дозволила дослідити раціональну зумовленість історіографії як спеціальної галузі історичної науки про історію її розвитку, розглянути сучасні концепції історіографії, розкрити специфіку історіографічного дослідження; з'ясувати зміст понять теорія і методологія історіографічного пізнання; охарактеризувати теоретичний та практичний виміри основних компонентів методології: принципів, методів і засобів пізнання; визначити найефективніші методи й засоби наукового пізнання та їх специфіку в історіографії; висвітлити організаційно-технологічні аспекти основних етапів науково-дослідного процесу. Успішному втіленню доволі складного науково-навчального проекту сприяла добре продумана логічна структура посібника, що складається зі вступу, 8 розділів, 45 підрозділів, висновків, бібліографії, тематичного покажчика, низки додатків.

Автор опрацював величезний пласт української та зарубіжної літератури з історіографії й методології, зокрема праці сучасних фахівців Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашільняка, І.Колесник, К.Кондратюка, В.Космини, Т.Попової, О.Реєнта, В.Смоля, С.Стельмаха, В.Тельвака, О.Удода, В.Яремчука, О.Яся та інших, проаналізував проблематику історіографічних студій і дисертаційних праць, опублікованих та захищених упродовж останнього двадцятиріччя, узагальнив досвід дослідницької діяльності в галузі історіографії відповідного відділу Інституту історії України НАН України, низки університетських кафедр, виявив проблемні місця та дійшов висновку про те, що методологічні проблеми історіографії потребують значно більшої уваги й подальшого опрацювання.

Привертає увагу те, що в посібнику представлено сучасне розуміння змісту понять «методологія» й «методологічний інструментарій». Так, методологію історіографічного дослідження визначено як систему основоположних правил і знань про підстави організації історіографічних студій та фундаментальні засади їх здійснення, як дисципліну про теорію і практику, шляхи, методи, засоби наукового пізнання, процесу нарощування історичних знань (с.99). При трактуванні принципів, методів та способів історіографічного пізнання автор розкрив їх розуміння і значення, висвітлив основні етапи та компоненти безпосереднього дослідницького процесу у сфері історіографії: від постановки проблеми, формулювання теми, вибору методики роботи з джерелами до створення наукового тексту, його апробації та впровадження результатів, а також сучасну техніку науково-дослідної роботи.

Книгу відкриває розділ, присвячений з'ясуванню місця й ролі історіографічного дослідження у структурі історичної науки. Тут на основі різноманітних вітчизняних і зарубіжних джерел, а також авторських рефлексій розкрито сутність історіографії як спеціальної галузі історичної науки, що вивчає зародження, трансформацію історичних уявлень і знань у наукову систему, її конституювання й інституціоналізацію, формування історичної свідомості. Наведено різні трактування поняття «історіографія» та їх трансформації у просторі й часі. Зауважено розмаїття поглядів щодо визначення дисциплінарного статусу історіографії та змісту, який надається кожному з них (утилітарного – як спеціальної галузі історичної науки, парадигмального – як науки про історію історіографічного процесу, узагальнюючого – як складової інтелектуальної історії, інтегруючого – як наукознавчої дисципліни). Визначено найголовніші завдання сучасної історіографії, котрі полягають у дослідженні внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку історичної науки, впливу історико-філософських течій на продукування історичного знання, виявленні взаємовпливів контексту історичного часу, особливостей культурної епохи й історичного пізнання, оновленні методологічного інструментарію, дослідженні творчого шляху окремих істориків, наукових історичних шкіл, примноженні дослідницьких традицій, формуванні наукової етики.

Зазначений авторський виклад спонукає до адекватного розуміння історіографії як складної інтелектуальної конструкції, а не примітивного уявлення про неї як про перелік/конгломерат певної кількості праць із тієї чи іншої проблеми, що, на жаль, має поширення навіть у середовищі професійних істориків.

Не буде зайвим нагадати про необхідність постійного сенсорного оновлення історіографії відповідно до інтелектуальних і соціальних викликів сьогодення. Одним зі шляхів модернізації може слугувати концептуальна історія української історіографії, запропонована й опрацьована І.Колесник. Такий підхід зумовлений нагальною потребою «ментальних конвенцій, тобто домовленостей, уточнень і роз'яснень» щодо функціонування концепту «історіографія». Останній органічно охоплює теорію та історію історичної науки⁷. За І.Колесник, у добу інформаційного суспільства ускладнюються й урізноманітнюються функції історіографії, до яких дослідниця зараховує категоризацію історичного знання, концептуалізацію нових слів-понять як оперативних одиниць знання; запозичення понять із різних неісторичних (і навіть негуманітарних) галузей знання; стандартизацію й унормування мови історичної науки та власної терміносистеми; реактуалізію старих понять, ідей, теорій, котрі в нових умовах наповнюються новим змістом; адаптацію загальних понять з одного культурного поля на інше, пристосування їх для використання на конкретному історично-національному ґрунті⁸.

До речі, у статті, опублікованій 2017 р., Я.Калакура, визнаючи персональну роль І.Колесник у дослідженні цієї проблеми, детально зупинився на концептуалізації української історіографії як закономірному процесі визначення її концептів, системи когнітивних ознак, насамперед категоріально-понятійних, їх значення в інтелектуальній, дослідницькій і педагогічній діяльності⁹. Зокрема тут розглянуто семантичні відмінності між поняттями «концепт», «концепція», «концептуалізація». Концептуальну історію української історіографії визначено як «методологічний механізм процесу формування, інституціалізації та функціонування поняттєво-термінологічного апарату історіографії, генеза його оновлення шляхом взаємодії історії з іншими сферами гуманітарного знання, як-от соціологія, культурологія, літературознавство, психологія»¹⁰.

Отже розмова про сутність історіографії наочно розкриває її амбівалентну природу і ставить на порядок денний розгляд питання про реальне співвідношення історії та історіографії (теорії й історії історичної науки). Чи історіографія є лише своєрідною «надбудовою» у системі історичного знання, яка фіксує його генезу, становлячи третій, «узагальнюючий», рівень рефлексії щодо минувшини (перший представлено в історичних джерелах, другий – у текстах істориків)? Чи історіографічні знання мають значно більшу автономію й кореспондуються лише з історичним знанням, яке априорі не спроможне до повноцінного відображення минувшини? Цілком зрозуміло, що ствердна відповідь на перше або друге питання передбачає принципово інший підхід до визначення методології історіографії, передовсім у тому, чи її розглядаємо як складову частину методології історичної науки, чи погоджуємося з тим, що історіографія має базуватися на власній методології.

⁷ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С.24.

⁸ Там само. – С.25.

⁹ Калакура Я.С. Методологічні засади концептуалізації української історіографії // Symposium Historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум / За ред. В.Масненка. – Т.ІІ (Нові сенси історичного знання). – Черкаси, 2017. – С.9–20.

¹⁰ Там само. – С.13.

Перша позиція полягає у сумнівах щодо існування особливих/окремих методів історіографічного дослідження. Ба більше, ідеться про умовність самого визначення поняття «історіографічні методи». Зокрема прикладом такого підходу можуть слугувати погляди російського дослідника В.Прядейна, який стверджував, що «необхідно шукати не стільки “особливі методи історіографічного аналізу”, скільки виокремлювати специфіку застосування загальнонаукових та історичних методів дослідження в історіографії»¹¹. Аналогічної позиції дотримується молодий, але досить продуктивний російській історіограф В.Тихонов, котрий погоджується лише на те, що «історичні методи, застосовані в історіографічних дослідженнях, мають свою суттєву специфіку»¹².

Друга позиція полягає у формулюванні власне історіографічних методів дослідження, що й відображено в посібнику Я.Калакури. Якщо розвинути вказаний підхід, то вихідною тезою для історіографа в пошуку своєї методології є визначення ієрархії власної наукової галузі. Чи історіографія похідна від історії? Певним чином так, оскільки вона справді відокремилася у самостійну галузь історичних знань пізніше, ніж конституювалась історія як академічна наука. Але у сенсі рівня інтерпретації отриманого знання історіографія не може розглядатися як підпорядкована історії. Навпаки, вона пропонує вищий порівняно з нею ступінь узагальнення. Відповідно історіографія як історія історичної науки може розглядатися як похідна від історії науки взагалі. Отже при пошуку методологічних орієнтирів історіограф має орієнтуватися саме на історію науки та наукознавство. Звідси зростає увага до концептуальних засад, сформованих класиками цього жанру Т.Куном, К.Поппером, І.Лакатошем, П.Феєрабеном, П.Галісоном, Л.Дастоном та ін. Методологія наукознавства, на нашу думку, може бути своєрідною матрицею (системою координат), у межах якої конструюється, власне, методологія історіографічного дослідження.

Важливою методологічною сентенцією, до речі, домінуючою у сучасній історії науки, є відмова від певних універсальних підходів (тотальної детермінованості) й повна заміна їх на плюралістичні. Тут, очевидно, буде доречним твердження П.Феєрабена: «Будь яка методологія – навіть найбільш очевидна – має свої межі»¹³. На підтвердження цієї думки, для історіографів більш переконливим прикладом може слугувати провал претензій так званої марксистської методології (історичного матеріалізму, матеріалістичного погляду на історію) на універсальність у дослідженні як самого минулого/історії, так і історії історичної науки. Вочевидь більш продуктивним та дієвим виявився плюралізм методологій. Звідси можна зробити умовивід, що методологічні засади історичного дослідження не тотожні методології власне історіографії.

Тут варто сформулювати питання, яке поки не має однозначної відповіді – яка методологія дослідження самої методології історіографії? Як обрати

¹¹ Прядейн В.С. Актуальные вопросы методологии историографических исследований. – Екатеринбург, 1995. – С.34.

¹² Тихонов В.В. Методы историографии: современное состояние и перспективы. [Електронний ресурс]: http://www.cliohvit.ru/view_post.php?id=41

¹³ Фейерабенд П. Против метода: Очерк анархистской теории познания / Пер. англ. А.Л.Никифорова. – Москва, 2007. – С.52.

методи для дослідження методів? Цікавий варіант відповіді на поставлене питання запропонував В.Ващенко на Міжнародній науковій конференції «Цінності в польській та центральноєвропейській історіографії з кінця XVIII до початку XXI ст.», яка відбулася на базі Гданського університету у жовтні 2016 р. За згодою автора наводимо логіку сформульованого ним парадоксу («апорії») щодо дослідження методології в гуманітарних науках:

1. В гуманітарних науках (історієписанні також) методологія завжди є семантико-лінгвістичною конструкцією й виступає формою унормованих формальних операцій з текстами.

2. Як семантико-лінгвістична (мовна) конструкція «методологія» відповідає на питання «як?» досліджуються (перепрочитуються, перекладаються, конструюються тексти), у той час як «предмет/об'єкт» окреслюється/визначається питанням «що?» досліджується (які тексти, лексеми, дискурси попадають у поле зору дослідження).

3. Парадоксальна пізнавальна ситуація виникає, коли методологія («як») сама постає як предмет (об'єкт) вивчення, тобто набуває не притаманної їй запитувальної «функції» («що?»).

4. Таким чином, дослідник методології опиняється в пізнавальній ситуації гомотавтології – «дзеркального» подвоєння «як?», одне з яких виступає ситуативним «що?». Проблема: за допомогою яких методів (одних «як» – семантико-лінгвістичних конструктів) можливо дослідити інші методи («як»)? Як уникнути цього та досягти стану гетеротавтології?

5. Дослідження однієї методології за допомогою іншої можливе лише тоді, коли зіцплена пара «як» не є рівнозначною в історичній (темпоральній) та семантико-лінгвістичній перспективі – коли одна «методологічна мова» («парадигма» «пост»), що належить «сучасності», містить правила переробки кодів, котрі притаманні іншій – попередній «методологічній мові» («парадигмі» «до»).

6. Звідси парадоксальний висновок, який впливає з наведених міркувань (фактичного залучення теореми Геделя щодо неповноти формальних систем і формальних мов, а саме формальною мовою є будь-яка методологія): методи позитивістів не можуть бути досліджені в межах позитивізму, а лише з перспектив постпозитивізму й далі до сучасності; методи модернізму не можуть бути досліджені в межах модернізму, а лише з перспектив постмодернізму й далі тощо.

На нашу думку, можна спостерігати й інший парадокс «методологічного дисонансу» – ситуацію, коли історичний текст, створений у більш сучасній методологічній парадигмі, аналізується з позицій тієї методології, яка йому передувала. Скажімо, постмодерністський текст аналізується з позицій модернізму. Тут уже постає питання: чи може попередня «методологічна мова» («парадигма» «до») містити правила переробки кодів, котрі притаманні іншій, сучасній, «методологічній мові» («парадигмі» «пост»)? Тому, вочевидь, такий підхід стає методологічно «сліпим».

Повертаючись до посібника Я.Калакури, зауважимо, що окремий його підрозділ присвячено українській історіографії, зокрема з'ясуванню її концептуального визначення, процесу становлення та сучасного розуміння.

Викладене тут авторське бачення проблеми, на нашу думку, важливо врахувати при визначенні подальших перспектив розвитку вітчизняного історієписання, передовсім щодо можливостей оновлення національного нарративу. Певного уточнення потребує лише твердження автора, що інституціоналізація української історіографії відбулася в добу Української революції 1917–1921 рр. (с.26) Вочевидь тут необхідно розрізнити процеси конституювання та інституціоналізації історіографії як національної. Якщо перший справді можна простежити за її суспільним визнанням, як, власне, у науковому середовищі (включно з міжнародним), так і в межах ширшої суспільної опінії, то другий пов'язаний безпосередньо з дисциплінарним визначенням, формуванням наукових інституцій, розбудовою наукових комунікацій, підготовкою кадрів, які забезпечують стає її функціонування. Стосовно української історіографії, то її інституціоналізація тільки-но розпочалася в революційний період (від декларування/створення блоку гуманітарних установ Академії наук), а завершилася вже в післяреволюційний із наступним відновленням у наш час. Тут доречно врахувати й думку Т.Попової про історіографію «як засіб самопізнання й самоідентифікації історика та самої історичної науки»¹⁴.

Далі в посібнику викладено загальну структуру історіографії та її міждисциплінарні зв'язки. До запропонованої типово-видової типології, яка охоплює загальну, галузеву, предметну, проблемну, інституціонально-організаційну та персоналістичну історіографію (біоісторіографію) (с.38), на нашу думку, можна додати ще й компаративну (порівняльну) історіографію. Остання стосується дослідження функціонування історичної думки в наукових середовищах, які мають предметом студіювання спільне минуле окремих національних/регіональних спільнот. Прикладом такого типу може бути порівняльний аналіз української, польської, білоруської, литовської, турецької та російської історіографій щодо різних аспектів історії Центрально-Східної та Східної Європи. Деякі дослідники виокремлюють як різновид ще й так звану історіографію «другого ступеня» – тобто історію історіографії. Однак у таке визначення вкладають надто різний сенс. На наш погляд, у цьому випадку йдеться, власне, про теорію та методологію історіографії.

У доступній формі в посібнику розглянуто особливості історіографічного пізнання, визначено предмет, об'єкт, завдання і джерела історіографії, у тому числі й української. Автор цілком виправдано детальніше зупиняється на тлумаченні історіографічного факту та його відмінності від історичного факту. На підтвердження вказаної специфіки наводяться різні траєкторії проведення конкретно-історичного дослідження (факт-подія, факт-джерело, факт-знання) та історіографічного дослідження (факт-знання, факт-знання-джерело, факт-знання – нові знання). Відповідно, фінішний продукт історичного дослідження – факт-знання – стає висхідним для історіографічного пізнання (с.42). Не важко побачити, що перша частина запропонованої схеми похідна від концепції М.Барга про три «постасі» недиференційованого історичного факту:

¹⁴ *Попова Т.Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – С.6.

події – «факту» об'єктивної дійсності, повідомлення джерела – «факту», так чи інакше відображеного, і, нарешті, повідомлення (свідчення), яке витримало випробування на автентичність, сприйняте істориком та стало фактом історичної науки. У спрощеній формі ця епістемологічна таксономія справді виглядає як певна послідовність: «історичний факт» – «повідомлення джерела» – «науково-історичний факт»¹⁵. На думку сучасних дослідників, яку розвиває в посібнику Я.Калакура, останній факт і може розглядатися як історіографічний факт, як певний первинний елемент, з якого формується історіографічне знання.

У статті, уміщеній у збірнику «Symposium Historiographicum Czerca-siensium», Я.Калакура поглиблює думку М.Варшавчика про присутність фактору «події» як єдиної ланки у визначенні категорії історичного та історіографічного факту, але в першому випадку в розумінні конкретно-історичної події, яка пов'язана з розвитком історичної науки, у другому – у форматі вже історіографічного знання. Ця ситуація проілюстрована наступним прикладом: «[...] поява кожної нової праці з історії, проведення наукової конференції, утворення наукової інституції, захист дисертаційного дослідження тощо – все це передусім історичні події, факти, але, з точки зору історіографії, вони містять у собі знання або відомості про розвиток історичної науки. В історіографічному факті концентрується конкретний результат, певний доробок дослідницької діяльності історика або групи істориків»¹⁶.

Але при розгляді цього процесу треба враховувати визначальну роль дослідника історіографії, оскільки саме він має надати факту відповідний статус (адже існує безліч фактів із поля історичного знання, які так і не зацікавили історіографів, не стали частиною предметного простору історіографії). Тобто, можна стверджувати, що предметний простір історичних та історіографічних фактів не тотожний.

Самі ж історіографічні факти, вочевидь, мають амбівалентну природу, оскільки вони існують і як явища минулого, і як відображення дійсності у джерелі¹⁷. Водночас простежується тенденція до широкого тлумачення історіографічного факту як будь-якого факту, котрий містить інформацію про розвиток історичної науки і прирощування історичного знання. У безпосередній дослідницькій практиці можна спостерігати своєрідну інструментальну класифікацію історіографічних фактів, вочевидь пов'язану з репрезентативністю джерельної бази. Так, виокремлюються традиційні (основні) історіографічні факти, що дозволяють реконструювати великий масив історичного знання (або певну історичну/історіографічну концепцію) та факти так званого другого порядку, які дають можливість відтворити контекст і культурні цінності епохи, особистість історика. Однак останнім часом, цілком справедливо, помітно зростає увага саме до другої групи фактів, осмислення яких дозволяє більш повно й адекватно реконструювати історіографічний процес.

¹⁵ Барг М.А. Категории и методы исторической науки. – Москва, 1984. – С.150–152.

¹⁶ Калакура Я. С. Методологічні засади концептуалізації української історіографії. – С.17.

¹⁷ Вовк О.Б. Терминологические проблемы историографии: историографический факт и историографический источник // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Вип.4. – Х., 2000. – С.49.

На нашу думку, поняття історіографічного факту все ж потребує подальшого переосмислення у зв'язку з розширенням предметного поля сучасної історіографії і трансформацією уявлень про роль історика у формуванні історичного знання. Аби не виходити за межі змістовного поля публікації, лише окреслимо найочевидніші аспекти цієї епістемологічної проблеми. До них варто віднести кореляцію між історичним та історіографічним фактом, об'єктивну чи суб'єктивну природу першого і другого, автономність власне історіографічного факту, діалектику зв'язку між історіографічним джерелом та історіографічним фактом. Як можна зауважити, ще М.Барг, попри його загальну марксистську риторику, при визначенні категорії історичного факту вважав таким лише той, який сприйнятий/відрефлексований істориком (усі інші рівні побутування факту подавалися в лапках, тобто як умовні визначення). Тим більше, для оприявлення історіографічного факту зростає суб'єктивна роль історіографа, який, отримавши його з відповідного кола історіографічних джерел, конструює протяжність історіографічного знання. При цьому варто пам'ятати, що у процесі переходу інформації джерела в історіографічне знання дослідник «прищеплює» йому певну систему цінностей, поширених у науці та суспільстві¹⁸, тобто вкладає в нього сучасні дискурсивні практики.

Запропоновані в посібнику Я.Калакури визначення об'єкту і предмету історіографії також спонукає до дискусії, у межах якою варто враховувати основні критерії наукової гносеології, передовсім діалектику взаємин у координатах «об'єкт – суб'єкт» пізнання. Об'єктом української історіографії визначені її «творці, а точніше, результати діяльності окремих осіб або їх груп, причетних до розвитку української історичної науки, формування історичної свідомості» (с.47). Далі автор уточнює, що мається на увазі «діяльність передовсім фахових істориків, наукових історичних установ, інститутів, кафедр, наукових товариств, [...] їх реальний внесок у розвиток історичної науки». Натомість предметом історіографії визначено «закономірності нагромадження знань і розвитку історичної думки, становлення та збагачення історичної науки» (с.46). Цілком доречно зауважено, що предмет історіографічного дослідження пов'язаний з об'єктом пізнання, але далеко не збігається з ними, а роль суб'єкта пізнання відіграє дослідник. В окремому підрозділі (5.4), скерованому на практичні рекомендації молодим історикам, Я.Калакура розглядає діалектику зв'язку між об'єктом і предметом історіографічного дослідження й наводить приклади визначення цих категорій для кількох змодельованих тем. Тут зустрічаємо розширене тлумачення об'єкта – це все те, що досліджується, осмислюється, пояснюється, реконструюється. Відповідно, пріоритетним і домінуючим об'єктом української історіографії визначено українську людину, особистість історика, що має стосунок до продукування історичних знань, до написання історії. Також зазначено, що «об'єктом пізнання в широкому розумінні є історична думка, історичне знання, історична наука, узяті в часовому, просторовому, та людському вимірах і реалізовані у відповідних наукових працях» (с.171).

¹⁸ Там само. – С.50.

Висловимо кілька принагідних міркувань щодо запропонованого в посібнику трактування об'єкта і предмета історіографічного дослідження. Безперечно, що така робоча модель буде корисною для дослідників, особливо для молодих науковців. Але в ній є кілька аспектів, які породжують своєрідну «гносеологічну лабільність». Так, не важко побачити, що історик як «актор пізнання» у запропонованій схемі відіграє амбівалентну роль, оскільки він одночасно є суб'єктом (дослідник-історіограф) та об'єктом пізнання (автор історичного дослідження – «творець знань про історичні події»). Аби уникнути такого змішування основоположних гносеологічних позицій, варто визнати автономність історичного знання, яке продукується чималим цехом істориків, і побутує в науковому й суспільному обігу незалежно від своїх продуцентів (історик як автор не може впливати на подальшу долю сконструйованого ним же знання). Більше того, у сучасному інтелектуальному просторі спостерігається тенденція до десуб'єктивізації та деструктуризації наукового знання (накопичення у віртуальній сфері величезного масиву знань, які не мають атрибутів авторства, та автономного побутування окремих частин, а не цілісних текстів). Усе це спонукає до прописування більш прозорої гносеологічної схеми – дослідник-історіограф як суб'єкт пізнання студіює відповідний об'єкт – історичне знання, продукуючи при цьому нову якість – історіографічне знання. Для порівняння розглянемо визначення, запропоноване свого часу Л.Зашкільняком: «об'єктом пізнання в історіографії є історичні знання, представлені в працях і виступах (лекціях, доповідях) фахових дослідників минулого – істориків, які формують науковий образ минулого на засадах поширених в історичній науці моделей і схем історичного пізнання (дослідження)»¹⁹. Водночас цілком можна погодитися з тим, що у сучасній історіографії помітно зростає увага до постаті історика, причому не тільки в контексті його безпосередньої професійної діяльності, а і як до дієвої особи ширшого інтелектуального простору, із відповідною самоідентифікацією, психотипом, повсякденням тощо.

Предмет же історіографічного дослідження може бути визначений як простір взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання. При цьому суб'єкт (історіограф) використовує наявний у нього методологічний інструментарій із метою «активізації» відповідних сегментів об'єкта. Виходячи з цього, дослідник вибудовує певну уявну модель щодо об'єкта свого зацікавлення. Зрозуміло, що ця предметна модель цілком суб'єктивна, більше того, вона певною мірою приватна, оскільки присутня лише у свідомості дослідника й на початкових етапах дослідження недоступна для ширшої аудиторії. Виходячи з цього внутрішнього світу, дослідник і формує новий власний наратив/текст, який містить історіографічне знання, розраховане вже на споживання широким загалом.

Важливе спостереження Я.Калакури про розширення предметного поля історичної науки та, відповідно, про появу ще не пізнаних аспектів самого об'єкта історіографічного дослідження. Тут можна звернути увагу й на розширення предметного поля історіографії, до якого потрапляє дедалі більше виявів історичного знання, причому не тільки під час його конструювання,

¹⁹ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – С.12.

але й у процесі суспільного сприйняття, поширення у соціальному просторі, у масовій історичній свідомості.

Другий і третій розділи посібника безпосередньо присвячені історичним, теоретичним, методологічним засадам історіографічного дослідження. Тут подано авторську періодизацію історіографії (зокрема в розвитку української історичної думки виокремлено вісім періодів), розкрито її теоретико-методологічну, пізнавально-аналітичну, світоглядно-виховну та критично-прогностичну функції, при цьому підкреслено, що вони можуть бути успішно реалізовані за умови належної методологічної та фахової зрілості дослідника. Автор посібника ґрунтовно виклав теоретичний і практичний виміри пріоритетних компонентів методологічного інструментарію історика: основоположних принципів, дослідницьких методів і засобів історіографічного пізнання.

Розглянуто термінологічний апарат історіографа, зміст ключових концептів теорії й методології історіографічного пізнання: «історієписання», «історіографічний процес», «український історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічний факт», «історіографічне явище», «історіографічна концепція», «течія історичної науки», «напрямок в історичній науці», «наукова (історична) школа», «історичне мислення», «стиль історієписання», «тип історика», розкрито особливості їх застосування в умовах цивілізаційного, антропологічного, системного, міждисциплінарного та інтегративного підходу.

Значне місце в посібнику відведено розгляду структури методології історії й історіографії; систематизації основоположних принципів історіографічного дослідження: історизму, системності, цілісності, об'єктивності (неупередженості), наступності, усебічності, історичного антропологізму (людиноцентризму), світоглядності, внутрішньої самоорганізації змісту й саморозвитку науки, спростування хибних тверджень, фальсифікацій і спотворень.

Серед зазначених принципів історіографічного дослідження особливо обговорення потребує принцип об'єктивності, оскільки його артикуляція неодноразово наражається на критику опонентів. Принцип об'єктивності має розглядатися з позиції епістемології, виходячи з її предмету, а саме – з'ясування того, наскільки отримане знання (у цьому випадку як історичне, так і, власне, історіографічне) відповідає певній реальності (у випадку історіографічного дослідження – його об'єкту).

Ось тут, на нашу думку, варто звернути увагу на відмінність епістемологічних ситуацій при оперуванні з історичним знанням та історіографічним знанням. У першому випадку доволі проблематично стверджувати про повну відповідність історичного знання минувшині, оскільки найретельніший історик не може відобразити у своїх текстах минуле таким, як це було насправді («wie es eigentlich gewesen» – за класичним принципом Л. фон Ранке). Отже історичне знання апіорі не спроможне об'єктивно відображати минувшину, і завжди буде певною інтелектуальною конструкцією, яка лише наближається до такого відображення. У другому випадку, коли йдеться про історіографічне знання, маємо дещо іншу епістемологічну ситуацію. Адже історіограф має справу не з самою минущиною, а з її інтерпретаціями в текстах істориків (рівним чином і з іншими історіографічними фактами), які для нього є

тією реальність, котру він досліджує. Тут виникає помітна епістемологічна амбівалентність. З одного боку, історичне знання іманентно є суб'єктивним (певним інтелектуальним конструктом), але з іншого – історіограф має на озброєнні валідний методологічний інструментарій для його дослідження (отримання достовірного історіографічного знання). Очевидно, що у цьому випадку достовірність може бути більш точним епістемологічним регулятивом, ніж об'єктивність. Остання ж може розглядатися як певна етична категорія, як ідеал, на який має орієнтуватися дослідник (власне, до цього й відсилає читача Я.Калакура в тексті посібника; с.110–112).

Зрештою, можна погодитися з думкою сучасної російської філософині О.Мамчур: «Сучасне використання поняття “об'єктивність” дозволяє легко ковзати між її смислами, які по черзі стають то онтологічними, то епістемологічними, то методологічними й моральними. Ці різні смисли не узгоджуються ані на рівні принципів, ані на рівні практики. “Об'єктивне знання”, зрозуміле як “систематичний теоретичний опис світу таким, яким він є насправді”, підходить до істини настільки близько, наскільки дозволяє сьогоднішня боязка метафізика. Навіть найпалкіший захисник “об'єктивних методів” у науці – будь вони статистичними, механічними, чисельними або якими-небудь ще – не зважиться заявити, що вони гарантують встановлення істини»²⁰.

Виходячи з плюралістичних підходів, традиційні наукові принципи історіографічного дослідження, які описані в посібнику, можна доповнити принципом проліферації теорій (розмноження), котрий характеризує нелінійний розвиток науки. За П.Феєрабеном, він орієнтований на пошук теорії й концепції, які несумісні з існуючими/домінуючими на нинішній час у науці²¹. Висунута вченим теорія залежить не лише від історіографічних фактів, а й від традиції, яку він репрезентує, від методологічного апарату, яким він володіє, від його метафізичних переконань, смаків, естетичних поглядів та інших елементів, що існують суб'єктивно в мисленні науковця. Створення альтернативних теорій сприяє їх взаємній критиці та стимулює розвиток науки. Зростання наукового знання полягає у висуненні сміливих гіпотез та їх спростуванні (але не усуненні з науки), у результаті чого можливе розв'язання наукової проблеми. Прикладами впровадження нових теоретичних засад у сучасну українську історіографію може слугувати застосування теорії психоісторії, концептуальної історії, дискурсивної теорії, конструювання історії історіографії в координатах «великих поворотів» соціогуманітарно-го знання, суб'єктивного перспективізму тощо.

Варта уваги запропонована автором посібника типологія комплексу основних і допоміжних дослідницьких методів, які використовуються в історіографії: універсальні методи наукознавства; кількісні та метричні методи; методи історичних й інших гуманітарно-суспільних наук; міждисциплінарні методи; спеціальні методи окремих галузей і дисциплін історичної науки (джерелознавства, архівознавства, палеографії, текстології, біографістики

²⁰ Мамчур Е.А. Объективность науки и релятивизм (К дискуссиям в современной эпистемологии). – Москва, 2004. – С.20.

²¹ Феєрабенд П. Против метода: Очерк анархистской теории познания. – С.53.

тощо), а також практичні рекомендації щодо їх застосування в історіографічних студіях. Цілком виправданим видається наведена Я.Калакурою характеристика методів історіографічного аналізу й синтезу, проблемно-ситуаційного, проблемно-хронологічного, логічного, порівняльного, текстологічного, а також кількісних і метричних методів.

У посібнику згадано також поняття «історіографічний метод», яким послуговувалися західноєвропейські історики та М.Грушевський. Однак, на думку Я.Калакури, у змістовному та сенсовому навантаженні вказаного поняття «йдеться не так про метод, як про згадуваний принцип наступності в історіографії» (с.119). Питання тлумачення історіографічного методу детально розглянула І.Колесник у концептуальній історії української історіографії, зауваживши, що рефлексій із приводу цього поняття після М.Грушевського в українській спеціальній літературі не було²². На нашу думку, власне історіографічний метод можна інтерпретувати як специфічну, притаманну саме історіографії наскрізну систему способів студіювання, дослідницьких практик, завдяки яким здійснюється історіографічне пізнання, починаючи від постановки наукової гіпотези й завершуючи теоретичними історіографічними знаннями. Якщо висловитися метафорично, то це своєрідний гносеологічний еквівалент історіографічної культури історика, передовсім історика-історіографа.

Також на увагу заслуговує метод «ідеалізації», точніше конструювання «ідеальних типів» – метод історіографічного моделювання. Під моделюванням розуміється дослідження об'єктів пізнання на основі їх моделей, що відтворюють або відображають ці об'єкти. По суті, це відтворення характеристик певного об'єкта на іншому, уявному, об'єкті. Під моделлю розуміється система, що відтворює суттєві сторони досліджуваного об'єкта. Це абстрактна інтелектуальна конструкція, своєрідний «замінник» об'єкта – квазіоб'єкт. Оскільки всі історичні джерела (відповідно й історіографічні) можна розглядати як своєрідні «інформаційні моделі» минувшини, то процес їх пізнання пов'язаний із моделюванням. За В.Підгаєцьким, усі писемні історичні джерела – суть знакові системи, зміст пізнавальної діяльності історика (створення свого власного уявлення про минуле та фіксація його у свідомості) є моделюванням, а результати його діяльності – суть гомоморфні знакові моделі минулого²³. Стосовно дослідження розвитку історичної думки найбільше значення мають саме функціональні моделі, які не буквально відтворюють прототип, але побудовані так, щоби зрозуміти його функціонування²⁴. Дедалі більшої популярності в історіографії набуває формально-кількісне моделювання, яке стосується вивчення динаміки наукової творчості істориків. Показовим прикладом історіографічного моделювання також може бути модель «віртуального коледжу», доволі продуктивна в дослідженні схоларної традиції.

²² Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С.64–65.

²³ Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст.: Навч. посіб. для іст. фак. – Дніпропетровськ, 2001. – С.144–146.

²⁴ Посохов С. Історіографічна модель // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студ. іст. фак. ун-тів. – Харків, 2004. – С.87.

Контент-аналіз історіографічного джерела також можна віднести до новаційного методологічного інструментарію. Сенс цього методу полягає у зміщенні фокуса дослідження у сферу інформаційного потенціалу мовного коду тексту. Використання такої лінгвістичної методики дозволяє отримати «латентну інформацію» з уже добре відомих історіографічних джерел. Будь-який текст, у тому числі той, що є історіографічним джерелом, відображає «картину світу» його автора, яка містить не тільки фактологічну складову, але й приховані суб'єктивні смисли (у тому числі явища «відсутності»), котрі передають інформацію про авторське ставлення до об'єкта дослідження. Виявити їх можливо шляхом формалізації, тобто виділення окремих референтних мовних одиниць, які зустрічаються в тексті, та розподілення їх на певні тематичні групи (категорії), скажімо «антропоніми», «топоніми», «час», «простір», «держава», «народ», «економіка», «культура», «схід», «захід» тощо. Їх кількісний підрахунок дозволяє виявити частоту використання (кількість згадувань) окремих одиниць у межах групи, здійснити порівняння між наповненістю різних груп і простежити зв'язок між ними. На базі цієї інформації можна створити мережеву модель нарративу окремого історика (історичної школи). Отримані в такий спосіб кількісні характеристики слугують ваговою підставою для історіографічних інтерпретацій, що дозволяють зробити висновки про якісний зміст джерела, скажімо про характер історичної концепції автора тексту тощо. За відповідною процедурою можна дослідити й особливості цитування (інтертекст) в авторському історичному/історіографічному тексті.

Відомі кілька цікавих прикладів використання контент-аналізу російськими дослідниками. Зокрема Д.Гутнов досить вдало застосував цей метод для аналізу класичної праці П.Мілюкова з історії російської культури²⁵, а Г.Можаєва та Н.Мишанкіна дослідили російську столичну і провінційну історіографію другої половини XVIII ст.²⁶ Вітчизняний політолог В.Осін студіює контент-аналіз як засіб конституювання та відтворення гуманітарних наук²⁷. Сподіваємося, що й українські історіографи не залишать без уваги цей продуктивний метод.

У посібнику детально описано сучасні засоби й техніки історіографічного дослідження, передовсім інформаційно-комунікаційне устаткування. При цьому зауважено, що вони не можуть замінити роботу дослідників безпосередньо з книгою, статтею, документом.

Наступні структурні підрозділи видання містять практичні рекомендації для проведення історіографічних досліджень. Так, у четвертому розділі детально описано жанри, типи текстів і стилі історіографічних студій. Зокрема охарактеризовано узагальнюючі історіографічні праці, монографічні дослідження,

²⁵ Гутнов Д.А. Опыт применения контент-анализа в историографическом исследовании (на примере книги П.Н.Милукова «Очерки по истории русской культуры») // Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях. – Москва, 1989. – С.173–185.

²⁶ Можаева Г.В., Мишанкина Н.А. Контент-анализ историографического источника (к вопросу о междисциплинарности лингвистических методов) // Гуманитарная информатика. – Вып.3. – Томск, 2007. – С.87–110.

²⁷ Осин В. Процессы конститирования и воспроизводства в науке: исследование вариаций контент-анализа. – Днепропетровск, 2007. – 636 с.

наукові статті, повідомлення та виступи на наукових конференціях, дисертаційні роботи, бібліографічні огляди та рецензії. Для молодих дослідників пропонується порядок і покроковий механізм роботи над різними типами текстів.

Одна з позитивних сторін рецензованого посібника – органічне поєднання питань теорії, методології та дослідницької практики. У виданні окреслено сучасні підходи до бібліографічного, історіографічного та джерелознавчого забезпечення дослідження, до методики визначення стану висвітлення теми, способів пошуку, виявлення та класифікації історіографічних джерел. Заслужовує підтримки й частина посібника, в якій висвітлено сутність і співвідношення наукової проблеми та теми історіографічних студій, методику їх постановки, формулювання назви праці, а також вибір адекватного жанру дослідження. Ці питання розглядаються в тісному зв'язку з методикою й особливостями визначення об'єкта та предмета історіографічного дослідження, їх взаємозв'язку, взаємообумовленості. Звернуто належну увагу на специфіку визначення хронологічних і територіальних меж, формулювання мети й завдань історіографічного дослідження. При цьому Я.Калакура наводить конкретні приклади, розкриває специфіку історіографічних студій, аналізує їх сильні та слабкі сторони, застерігає від можливих помилок. Практичне спрямування має також окремий розділ посібника, присвячений формуванню джерельного комплексу історіографічного дослідження.

Не оминув Я.Калакура й низки організаційно-технологічних аспектів науково-дослідного процесу, його основних етапів, наприклад процедури вибору, узгодження та затвердження теми, складання плану і проспекту роботи, орієнтовного графіка її виконання, методики написання тексту, його редагування, апробації, підготовки до опублікування або захисту кваліфікаційних робіт, проведення презентацій.

Практичну цінність мають і змістовні додатки: розлога бібліографія; матеріали офіційно-нормативного характеру, які стосуються вимог до дисертаційних робіт, передовсім з історіографії; паспорт наукової спеціальності «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»; рекомендований перелік міжнародних стилів оформлення наукових публікацій; перелік фахових видань з історичних наук, у тому числі електронних; зразки бібліографічних описів; правила оформлення посилань на документи архівів; вимоги до оформлення авторського оригіналу статті для «Українського історичного журналу». Видання має і предметний покажчик.

Представлений у посібнику український історіографічний процес максимально персоніфікований. Автор виявляє толерантне ставлення до різних поколінь істориків, демонструє почуття вдячності своїм учителям та виявляє турботу про нинішню і майбутню генерації вітчизняних дослідників історії. Він достовірно оцінює розвиток української радянської історіографії, наголошує на ідейній неоднорідності історико-дослідницького середовища, визначає власне місце в історіографічному процесі тієї доби, демонструє здатність до самокритичного перегляду особистих тогочасних напрацювань.

Позитивно оцінюючи доробок Я.Калакури щодо методології історіографії, котрий характеризується високим рівнем фахової компетентності, належною

науково-теоретичною й методичною обґрунтованістю, а також прикладною спрямованістю, вважаємо доцільним висловити деякі побажання.

Насамперед, варто б ширше представити сучасні підходи зарубіжних дослідників до методології історичної науки, особливо з погляду постмодерністських практик і зростання інтересу до глобальної історії. З урахуванням інтеграції української історіографії у світовий простір історичної науки, збільшенням питомої ваги досліджень з історії зарубіжних країн варто було б подати особливості методики історіографічних студій стосовно цього сегмента доробку українських істориків. На більшу увагу заслуговує аналіз новітніх течій зарубіжної історіографії, пов'язаних із парадигмою постмодернізму та неопозитивізму. Ідеться, зокрема, про так звані «нову інтелектуальну», «нову соціальну», «локальну» і «глобалізаційну» історії, «психо-», «мета-», «мікроісторію», «гендерні студії» тощо.

Не заперечуючи право автора на власну інтерпретацію структури методології, усе ж убачається необхідність чіткішого розмежування понять «методологія» й «методика». Говорячи про методологічні напрацювання попередників, автор обмежився здебільшого перерахуванням прізвищ дослідників, не завжди конкретизуючи своє ставлення до їхніх праць. Звичайно, студії В.Котова, І.Крип'якевича, В.Стрельського, А.Санцевича та інших, які стосувалися методики історичних досліджень, морально застаріли, але висловити свою думку про них не було б зайвим.

На завершення зазначимо, що українська історична наука отримала науково-методичний посібник, який не має аналогів у вітчизняній методичній і дидактичній літературі. Його перевага полягає в тому, що тут органічно поєднано два складники: ґрунтовний виклад теоретичних засад і практичні рекомендації щодо проведення історіографічних досліджень. Видання стало своєрідною квінтесенцією тривалого і плідного науково-педагогічного шляху Я.Калакури, акумулювало його багатолітній досвід історіографічних студій та викладацької практики. Успішній підготовці посібника сприяла й та обставина, що автор є провідним фахівцем у галузі джерело-, архіво-, українознавства, керівником авторських колективів із підготовки підручників у галузі спеціальних історичних дисциплін. Практично-прикладний сегмент видання базується на узагальненні тривалої праці автора як наукового консультанта й керівника десятків дисертаційних праць, а також на постійній науково-експертній діяльності. Імпонує й те, що авторський текст насичений особистими самобутніми спостереженнями над різними історіографічними сюжетами. Зустрічаються оригінальні метафори, наприклад визначення історіографа як «перевізника знань і традицій між носіями історичної думки минувшини та сучасності» (с.7).

Отже можна з упевненістю стверджувати, що доробок професора Я.Калакури в галузі методології історіографічних досліджень уже став у пригоді як досвідченим колегам, так й історикам-початківцям, аспірантам, студентам, усім, хто цікавиться проблемами історієписання. Видання спонукає до пошуків нових підходів в осмисленні нашого пізнання минувшини.

Віталій Масненко (Черкаси)

ХРОНІКА

ВІТАЛІЙ МАСНЕНКО (ЧЕРКАСИ)

ВІКТОРІЯ ТЕЛЬВАК (ДРОГОБИЧ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СПІЛЬНА СПАДЩИНА. РІЧ ПОСПОЛИТА ОБОХ НАРОДІВ В ПОЛЬСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ХІХ–ХХ ст.»

Організований істориками з Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка (проф. *Віталій Тельвак*, доц. *Лідія Лазурко*) та польським Історіографічним товариством (голова – проф. *Павел Серженга*) захід відбувся 27–28 вересня 2018 р. у Дрогобичі. Варто згадати, що вказана проблематика вже традиційна для відповідного кола українських і польських історіографів. Так, попередня конференція Історіографічного товариства з аналогічної тематики пройшла у вересні 2017 р. у Жешуві (Польща).

У привітальному слові, з яким до учасників заходу звернулася ректорка Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка проф. *Надія Скотна*, було висловлено сподівання на продовження тривалої співпраці українських і польських істориків задля осмислення історіографічних образів складної та важливої епохи спільного минулого наших народів. Адже тільки відкрита та доброзичлива наукова дискусія може дати шанс досягти такого потрібного сьогодні порозуміння й накреслити оптимальні шляхи для подальших досліджень.

Конференція тривала впродовж двох днів, у режимах пленарного засідання і трьох тематичних секцій. На першому пленарному засіданні відбулося обговорення теоретичних і методологічних аспектів дослідження річпосполитської проблематики, виокремлено вузлові точки українського й польського історіографічних дискурсів. Указана проблематика розглядалася в доповідях професорів *Леоніда Зашкільняка* (Львівський національний університет ім. І.Франка) «Річ Посполита Обох Народів в ретроспективі української історіографії», *Войцеха Вжосека* (Познанський університет ім. А.Міцкевича) «Про діалог сусідських історіографій – методологічні зауваги», д-ра іст. наук *Ігоря Гирича* (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України) «Концепт Люблінської унії в українській та польській історіографії доби позитивізму», проф. *Рафала Стобецького* (Лодзький університет) «На шляху до примирення: Гадяцька угода в польській історичній думці на вигнанні після 1945 р.».

На другому пленарному засіданні було виголошено доповіді проф. *Катажини Блаховської* (Варшавський університет) «Перша Річ Посполита – феномен існування vs феномен занепаду: Напрями й методологічні засади еволюції поглядів на Першу Річ Посполиту в польській та українській історіографії XIX – першої половини XX ст.», д-ра іст. наук *Дмитра Вирського* (Інститут історії України НАН України) «Річпосполитський досвід України: представлення/конструкція уявлень в ранньомодерній історіографії», доц. *Лідії Лазурко* (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка) «Образ Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – початку XX ст.».

Пленарні засідання завершилися презентацією колективної монографії «Історичні образи “сусідів” на українсько-польсько-білоруському прикордонні: міфи – студії – пам’ять» (Черкаси, 2017 р.) та другого тому збірника наукових праць «Symposium Historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум».

Далі робота конференції тривала в рамках трьох секційних засідань. На першому, присвяченому висвітленню проблем генези історичного знання, із доповідями виступили д-р *Ева Сольська* (Люблінський університет ім. М.Кюрі-Склодовської) «Хто придумав Першу Річ Посполиту?», проф. *Іван Куций* (Тернопільський державний педагогічний університет ім. В.Гнатюка) «Між “цивілізованістю” та “варварством”: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша», маґ. *Кароль Каспрович* (Люблінський університет ім. М.Кюрі-Склодовської) «Колоніальна епістемологія»: (Пост)колоніальна теорія і спадщина Речі Посполитої обох народів», проф. *Марек Возняк* (Люблінський університет ім. М.Кюрі-Склодовської) «“Креси” у сучасному історичному/публічному дискурсі», проф. *Віталій Масненко* (Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького) «Державний/політичний устрій Речі Посполитої в рецепції В’ячеслава Липинського», д-р *Томаш Мацьковський* (Ґданський університет) «Погляди Ґоттфріда Ленґніха на політичну систему Речі Посполитої та їх рецепція в польській історіографії до Другої світової війни».

На другій секції, яка охоплювала проблематику формування історіографічних образів, було виголошено доповіді проф. *Йоланти Кольбушевської* (Лодзький університет) «Герої та антигерої в польській історіографії другої половини XIX ст.», доц. *Василя Педича* (Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу) та проф. *Віталія Тельвака* (Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка) «Ґадяцька угода як українсько-польський компроміс в дослідженнях львівських учнів М.Грушевського», проф. *Тетяни Цимбал* (Криворізький національний університет) «Філософія героїзму в інтелектуальній спадщині В.Липинського», проф. *Норберта Моравця* (Ченстоховська академія ім. Я.Длуґоша) «Відтінки слов’янськості: “Польськість”, “західноруськість” і “малоруськість” в історичній думці Михайла Кояловича», проф. *Йоанни Пісулінської* (Жешувський університет) «Ідеальний володар: Стефан Баторій у польській історіографії другої половини XIX ст.», доц. *Тараса Гриневича* (Національний університет «Львівська політехніка») «Образ героя та антигероя Речі Посполитої в творчості Людвіка Кубалі», проф. *Евґеніуша Коко* (Ґданський університет) «Бачення постаті Івана Мазепи в доробку Францішка Равіґи-Ґавронського», проф. *Павла Серґєнґи* (Жешувський університет) «Біля витоків бачення Т.Нарбута Литви та польсько-литовських стосунків».

Під час роботи третьої секції було представлено доповіді маґ. *Олександра Аврамчука* (Варшавський університет) «Українські емігрантські історики США про

Ягеллонську ідею (1945–1991)», проф. *Віталія Яремчука* (Національний університет «Острозька академія») «Люблінська унія у працях українських радянських істориків», д-ра *Анни Бжезинської* (Лодзький університет) «Місце України в Першій Речі Посполитій на сторінках *Rocznika Europy Środkowo-Wschodniej*», доц. *Костянтина Івангородського* (Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького) «Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія», доц. *Ореста Лильо* (Український католицький університет) «Стан та перспективи дослідження історії мистецького осередку Львова та його представників у другій третині – кінці XVIII ст.», аспір. *Валентина Ребенка* (Ніжинський державний університет ім. М.Гоголя) «Українська козащина початку XVII ст. у висвітленні варшавської і краківської історичної школи (Т.Корзон і Ю.Шуйський)». На засіданні також виступив проф. *Сергій Корновенко* (Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького), який продемонстрував ретроспекцію селянського фактору від Козацької революції середини XVII ст. до Української революції 1917–1921 рр. у сучасному історичному наративі.

По завершенню роботи для учасників конференції було проведено ознайомлювальну екскурсію історичним і сучасним Дрогобичем та здійснено туристичну мандрівку у с. Урич до середньовічної фортеці Тустань.

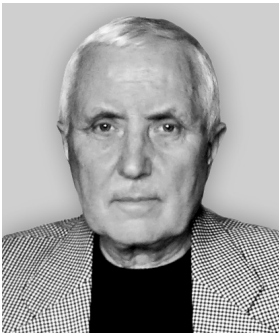
Отже конференційна проблематика була зосереджена на історії історіографії, історії ідей, теорії історії та методології історичних наук, виявленні безперервності чи трансформації історіографічних інтерпретацій, аналізі традиційних наукових шкіл і їх знакових репрезентантів. Особлива увага зверталася на пошук нових методологічних підходів, а також можливості прописування річпосполитської проблематики в рамках сучасних тенденцій розвитку гуманітарних наук. Важливим предметом наукових інтересів виявилася не тільки історіографія окремих аспектів політичної та культурної спадщини Речі Посполитої, а й діяльність польських, українських наукових спільнот, які цілеспрямовано її досліджували. Крім того, обговорювалася проблематика державного устрою Речі Посполитої, починаючи від правових і політичних питань до широкого розуміння політичної культури, а також їх побутування у просторі міфологізації, історичної політики та політики пам'яті. Водночас аналізувалися різні концепції інтерпретації причини падіння державності, які зосереджувалися не тільки навколо традиційних історіографічних суперечок, а й стосувалися сучасних підходів щодо тлумачення цього процесу. Не було обділено увагою й антропологічний аспект, зокрема розглядалися найбільш поширені історіографічні образи знакових постатей, у тому числі С.Баторія, І.Мазепа, Б.Хмельницького, Т.Костюшка. Водночас зауважимо, що серед оприлюдненої проблематики заходу бракувало сучасної литовської історіографії, присвяченої Речі Посполитій, а також розгляду питань про участь білорусів у цій спадщині. Проте у загальному балансі дрогобицька конференція, окрім високої організації, продемонструвала яскраве розмаїття тем і різноманітність дослідницьких концепцій та підходів, що дозволило окреслити подальші перспективи студіювання спадщини Речі Посполитої у сучасній історіографії.

ЮВІЛЕЇ

НАТАЛІЯ БАРАНОВСЬКА (Київ)

ГАЛИНА СІЧКАРЕНКО (Переяслав-Хмельницький)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.ОНОПРІЄНКА

У квітні 2019 р. свій ювілей відзначив наукознавець, історик науки, доктор філософських наук, професор за фахом «філософія науки» Валентин Іванович Онопрієнко. Народився він 2 квітня 1939 р. у м. Алдан, нині Республіка Якутія-Саха, яка є найбільшим за територією суб'єктом Російської Федерації. Батьки Валентина, працюючи у золотодобувній промисловості, познайомилися саме в Алдані. Мати, Антоненко Зоя Федорівна, була дочкою полікаторжанина, коваля Миколаївського суднобудівного заводу, засланою до Сибіру в 1906 р. Батько, Онопрієнко Іван Григорович, із селян Київської губернії, отримавши профе-

сію водія, приїхав до Якутії за оргнабором. Попри суворість цього краю, вони полюбили його і працювали там багато років. Утім перед війною повернулися до Києва. Із початком бойових дій полишили місто з маленькими дітьми, адже за місяць до вторгнення нацистів у родині народився ще хлопчик. Евакуюувалися на машині батька, який у цей час служив у Дніпровській і Пінській флотиліях. Потрапивши під німецький наступ, змушені були повернутись до Києва, де пережили окупацію, під час якої діти були поранені.

Коли Валентинові виповнилося 16 років, він пішов працювати мотористом у м. Ірпінь. Проте весь час мріяв про освіту й робота на підприємстві не завадила здібному хлопцеві закінчити вечірню школу з золотою медаллю (1957 р.) та вступити на геологічний факультет Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова (закінчив у 1962 р.). Логічним продовженням його наполегливого й захопливого навчання стала аспірантура на кафедрі філософії природничих факультетів цього найпрестижнішого у СРСР вишу. Саме у цей час В.І.Онопрієнко, співпрацюючи з академіком О.С.Поваренних і професором-геологом Київського та Одеського університетів С.А.Морозом, почав формуватися у глибокого науковця, займаючись розробкою методологічних проблем геології (дисертацію на здобуття наукового ступеня

кандидата філософських наук присвятив вивченню циклічності геологічних процесів). Валентин Іванович весь свій аспірантський час (1962–1963 рр.) провів у геологічних експедиціях Карельської філії Інституту геології АН СРСР, досліджуючи геологічний щит Балтії.

У 1964 р. почалася продуктивна робота В.І.Онопрієнка в Україні, зокрема до 1975 р. він викладав у Київському політехнічному інституті. Тут сформувався глибоке розуміння місця й ролі у суспільному поступі якісної освіти та науки, що в подальші роки втілювалось у низку праць як загальнотеоретичного, так і прикладного характеру. Важливою подією в біографії вченого став перехід у 1975 р. на роботу до сектору історії природознавства і техніки Інституту історії АН УРСР, де він продовжив вивчати історію та методологію геологічних наук під керівництвом доктора історичних наук Ю.О.Анісімова.

Упродовж 1970–1980-х рр. Валентин Іванович брав активну участь у діяльності Радянського національного комітету історії і філософії науки, Комісії з історії науки Міжнародної спілки історії та філософії науки. У цей час побачили світ його персональні та у співавторстві книги, присвячені соціальним, гносеологічним і методологічним проблемам геологічних наук, природі геологічних досліджень, розвитку вчення про час у геології, методології та понятійному базису геохронології. Разом зі вчителем – академіком О.С.Поваренних – у 1985 р. було видано узагальнюючу працю «Минералогия: прошлое, настоящее, будущее», а у співавторстві з С.А.Морозом того ж року – «Методологию геологической науки».

Логічним етапом фахового зростання дослідника став захист 1982 р. у Мінську в Інституті філософії і права Академії наук Білоруської РСР докторської дисертації «Методологічний аналіз часового аспекту геологічного дослідження» (опоненти – фахівці-філософи В.С.Стьопін, згодом директор Інституту філософії РАН, професор-вернадознавець І.І.Мочалов, співробітництво з яким продовжується донині, він – іноземний член НАН України, київський професор-геолог С.В.Горак). У ці роки Валентин Іванович – учасник багатьох наукових конференцій у Москві, Ленінграді, Новосибірську, Хабаровську, Сиктивкарі, Мінську, Тарту, Ризі, Вільнюсі та ін.

Розвиток особистості дослідника та розширення його наукових пошуків сприяли зверненню В.І.Онопрієнка до вивчення загальної методології науки, історії та інституціоналізації наукознавства. Тому цілком логічним стало запрошення вченого в 1986 р. Г.М.Добровим – відомим уже на той час наукознавцем – до участі в організації Центру досліджень науково-технічного потенціалу й історії науки АН УРСР, де він очолив відділ історії техніки. За його керівництва та за активної участі у цьому відділі було підготовлено такі колективні праці, як «Неорганическое материаловедение», «Развитие строительной науки и техники» (у 3-х т.), «Создатели новой техники в Украинской ССР», монографія В.І.Онопрієнка та Т.О.Щербань «Становление высшего технического образования» (1990 р.).

У цей період здійснювалася також робота з пошуку, накопичення, систематизації та інтерпретації архівних матеріалів з історії Академії наук України, що знайшло своє відображення в низці персональних публікацій та в колективній праці 1993 р. «Історія Академії наук України: 1918–1993».

Запропонована у ці роки В.І.Онопрієнком методологія геологічних наук концептуально змінила підхід до багатьох актуальних проблем: уточнила процедуру отримання історичного знання в геології; доповнила інструментарій природничої науки методом ретроспекції; висвітлила специфіку генетичних побудов, геологічних теорій, гіпотез, моделей, проблем циклічності; збагатила новою термінологією геологічну

мову, формалізувала й математизувала геологічне знання. Піонерський характер мала розроблена ним методологія геологічної картографії («Основы геологической картографии», 1987 р., у співавторстві з В.Ю.Забродіним і В.А.Соловйовим), геохронології та стратиграфії («Методология и понятийный базис геохронологии», 1984 р., у співавторстві з К.В.Симаковим і О.М.Дмитрієвим), «Пространственно-временные аспекты стратиграфии» (1988 р., у співавторстві з С.А.Морозом), мінералогії («Минералогия: прошлое, настоящее, будущее», 1986 р., у співавторстві з О.С.Поваренних).

Як і завжди, В.І.Онопрієнко творчо та сумлінно підійшов до нової справи – роботи у відділі історії техніки, доклав чималих зусиль до виявлення, систематизації, узагальнення та інтерпретації архівних матеріалів з історії технічних наук, інженерної справи в Україні, становлення системи вищої технічної освіти, організації та розвитку Академії наук України, які згодом було висвітлено у численних авторських публікаціях.

Особливу увагу Валентин Іванович приділяв популяризації маловідомого за радянських часів Українського наукового товариства (1907–1921 рр.). У 2008 р. побачила світ його праця «Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві» (у співавторстві зі Т.О.Щербань), присвячена аналізу діяльності та творчих здобутків його членів, роз'ясненню ролі в історії української науки цієї інституції.

Окремо варто згадати про дослідження В.І.Онопрієнком біографій видатних учених. Із-під його пера вийшло 12 книг у «Науково-біографічній серії» РАН у Москві і 2 – у «Науковій думці». Саме його монографії знайомлять громадськість зі знаменитими науковцями Ф.М.Чернишовим, М.І.Андрусовим, Є.О.Патоном, В.І.Луцицьким, Г.Д.Романовським, Б.Б.Голіциним, К.В.Симаковим, науковими династіями Флоренських і Чирвинських.

У 2004 р. вчений, виказуючи вдячність своєму вчителю й віддаючи належне йому як відомому фахівцеві в галузі мінералогії та кристалохімії, видав книгу про академіка О.С.Поваренних, а до 100-ліття з дня його народження (2015 р.) підготував велику статтю для міжнародного журналу «Наука та наукознавство» про його внесок в історію науки. Крім того, численні публікації було присвячено М.І.Вавилову, Г.М.Доброву, К.І.Богдановичу, М.Г.Світальському, С.В.Обручову, М.І.Петрову, Є.П.Ковалевському та ін.

Значимою сторінкою творчості ювіляра стала увага до особистості видатного вченого академіка В.І.Вернадського. Упродовж 2008–2014 рр. він особисто й у співавторстві з колегами підготував та опублікував низку праць. Зокрема два видання тритомника «В.И.Вернадский: Наука. Философия. Человек: К 150-летию со дня рождения» (2008, 2011 рр.), «Письма Я.В.Самойлова В.И.Вернадскому 1897–1921 гг.» (2013 р.), «В.И.Вернадский: Школы и ученики» (2014 р.) та ін.

Завдяки численным першоджерелам, знайденим у бібліотеках та архівах України й зарубіжжя, В.І.Онопрієнко досконало вивчив творчий доробок учених, їх місце та роль у науці, вправно вписав ці постаті у соціокультурне тло сучасності. «Важливо не канонізувати вчених, а критично осмислювати їхній внесок, показувати, як оцінка їхнього доробку змінюється з часом», – стверджує дослідник. Багаторічні студії в галузі науки України було узагальнено в підручнику «Історія української науки XIX–XX ст.» (1998 р.), що став переможцем у конкурсі «Трансформація гуманітарної освіти в Україні».

Очолюючи з 1992 р. відділ методології та соціології науки Центру (нині Інституту) досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва, В.І.Онопрієнко зосереджував увагу на вивченні проблем трансформації наукової системи України. У 1990-х рр. Валентин Іванович із колективом однодумців виконав значний обсяг соціологічних досліджень в інститутах НАН України, щоб з'ясувати шляхи трансформації академії, виписати її нові функції за умов становлення

незалежної держави, спрогнозувати зміни внутрішньої організації та управління, фінансування, структуру кадрових ресурсів, розробити й узгодити тематику досліджень, налагодити міжнародну співпрацю.

Одним із перших В.І.Онопрієнко зі своїм колективом приділив значну увагу методологічним можливостям соціології як науки щодо динамізації її взаємин із суспільством. У монографії «Наукове співтовариство: Вступ до соціології науки» (1998 р.) відстежено процес інституціоналізації науки, формування мережі наукових організацій і комунікацій шляхом синтезу нормативної та когнітивної соціології науки, обґрунтовано сучасну її концепцію. У цій та багатьох інших працях фахівець розкриває механізми функціонування наукового співтовариства, формування цінностей і норм у ньому, роль суперництва й конкуренції, факторів самоорганізації в розвитку наукового знання, природу наукових стереотипів.

Для Валентина Івановича плідними були всі роки наукової праці в незалежній Україні, із часом кожен з її напрямів набував дедалі більшої ваги. Зокрема впродовж 2009–2018 рр. він продовжував писати нові та доопрацьовувати й готувати друге видання біографій відомих учених, внесок котрих був ще недостатньо висвітлений і популяризований. Так, 2010 р. побачила світ біографічна книга про Ю.О.Білібіна та «Історія української науки: курс лекцій»; наступного року – про О.Л.Яншина, М.В.Келдиша, В.І.Вернадського; 2012 р. – біографічні книжки про Г.І.Горецького й В.І.Вернадського (продовження тритомного видання), праці про геологів на Крайній Півночі та «Минералогия: Экскурсы в прошлое и будущее»; 2013 р. – біографічні студії про М.І.Андрусова, а через два роки – про Я.В.Самойлова.

Заглиблюючись у вивчення біографії й наукового подвигу В.І.Вернадського, В.І.Онопрієнко у своїх публікаціях останніх років акцентує увагу на окремих їх складових. Так, він дослідив динаміку зростання дослідницьких інтересів академіка, розкрив впливи його вчення на розвиток ядерного виробництва (стаття «Вернадский: от радиевых экспедиций до советского уранового проекта»), показав співпрацю В.І.Вернадського з владою, що підтримувала науку, та його опозиційність у разі її неолояльного ставлення. Героями публікацій В.І.Онопрієнка останніх років були також О.П.Александров, К.Л.Ющенко, Я.С.Яцків, М.К.Янгель, Г.Г.Шпет, О.Ф.Міддендорф.

В.І.Онопрієнко приділяв увагу цікавим і важливим конкретно-історичним питанням. Так, 2010 р. у співавторстві була опублікована праця «Из истории освобождения отечественной промышленности от импорта минерального сырья», а 2012 р. побачило світ друге видання «Геологи на Крайнем Севере». Не залишилися поза увагою дослідника традиції інженерної діяльності й успіхи інноваційної стратегії сучасної Німеччини та її досвід в інноваційному розвитку. Цікавими матеріалами та ідеями насичене видання 2018 р., підготовлене за активної участі ювіляра – «Президенти Академії наук України за 100 років її існування: науково-організаційний внесок в прогрес фундаментальної науки».

Що стосується публікацій загальнотеоретичного, концептуального та наукознавчого характеру, то тут ми бачимо ряд персональних і колективних праць, серйозних журнальних публікацій з історії, філософії, соціології науки та технологій, соціокультурного змісту новітніх технологій, аналізу техногенного суспільства й техногенної цивілізації, її ознак, еволюції, ризиків, стратегії контролю. Із висоти філософського осмислення наукознавчих проблем сучасності В.І.Онопрієнко порушує надзвичайно важливі проблеми ризиків суспільства знань і мегатехнологій, а також інженерії знань в інформаційній революції, досліджує соціокультурний зміст новітніх

мегатехнологій та нові тренди філософії науки, зокрема шлях від міждисциплінарності до трансдисциплінарності тощо.

Працюючи більше сорока років у структурі НАН України, В.І.Онопрієнко не забуває про необхідність виховувати й навчати молодь, не пориває тісного зв'язку із системою вищої освіти. Розпочавши свого часу викладацьку діяльність у Московському державному університеті ім. М.В.Ломоносова, він продовжив її в Київському політехнічному інституті, Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, Київському національному університеті культури і мистецтв, Київському національному лінгвістичному університеті, Національному авіаційному університеті. Ювіляр є автором багатьох підручників, хрестоматій, навчальних посібників із філософії, історії української науки, соціології науки й технологій тощо. Добре обізнаний з освітнім процесом зсередини, Валентин Іванович досліджує трансформацію ідеї університету у сучасному суспільстві, а у процесі виховання наукової молоді окреслює її проблеми та шукає шляхи їх вирішення. За його наукового керівництва захищено 3 докторських і 14 кандидатських дисертацій із філософії та історії.

В.І.Онопрієнко робить значний внесок у піднесення міжнародного авторитету української науки. Із 1997 р., коли Міжнародна спілка історії та філософії науки прийняла до своїх лав Національний комітет істориків науки України, Валентин Іванович є президентом цього об'єднання. Одним із результатів роботи комітету стала колективна монографія «Тартуський університет і Україна» (2004 р.). У цьому ж плані слід розглядати його книгу про університет в Упсалі (Швеція) – «Упсальський університет: Века истории. Достижения. Личности» (2014 р.).

Чверть століття Валентин Іванович є членом ради Державного фонду фундаментальних досліджень, проводить активну науково-експертну роботу на замовлення органів державної влади, займається координацією наукової діяльності, бере участь у конференціях, семінарах, з'їздах тощо, у тому числі міжнародних, що проходять у різних країнах світу. Займається він і популяризацією наукових досягнень та висвітленням науково-дослідної діяльності у ЗМІ. Багаторічна співпраця пов'язує ювіляра з науковими й науково-популярними журналами в Україні та інших країнах, де було опубліковано його актуальні статті, що не залишали байдужими читачів, та неодноразово рецензувалися його праці.

Плідну творчу працю В.І.Онопрієнка відзначено срібною медаллю РАН ім. академіка О.Л.Яншина (2011 р.) – за внесок у наукову біографістику, та премією НАН України ім. М.С.Грушевського (2012 р.) – за внесок у розробку історії української науки (разом із В.В.Ткаченком).

Глибоко шанований ювіляр має вагомі досягнення не лише на науковій ниві: він – батько чотирьох дітей, трьох онуків і трьох правнуків. Його дружина Віолетта, з якою він прожив 40 років із першого курсу МДУ, пішла з життя майже 20 років тому, залишивши його з проблемами великої родини, які він успішно долає.

Усе життя Валентин Іванович захоплювався мандрями, працював в експедиціях на Півночі та Далекому Сході. Підтримував постійний духовний зв'язок із братом Ю.І.Онопрієнком – відомим палеонтологом, доктором біологічних наук, професором, який закінчив геологічний факультет Київського університету і працював на Крайній Півночі та на Далекому Сході Росії, у Магадані, Владивостоку, де 2017 р. пішов із життя. Валентин Іванович написав про нього книгу, яка нещодавно вийшла друком.

Щирозердно вітаючи ювіляра, колеги бажають йому творчого спокою в дослідженні історії науки, юнацької зятяності в обстоюванні своїх наукових поглядів та невичерпної творчої наснаги!

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Андрущенко В.

Організоване суспільство: Проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – Вид. 3-те, випр. та допов. – Кн.1: Від мрії до дії. – К.: Знання України, 2018. – 660 с.

Андрущенко В.

Організоване суспільство: Проблеми суспільної самоорганізації та інституалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – Вид. 3-те, випр. та допов. – Кн.2: Філософія новітнього державотворення. – К.: Знання України, 2018. – 648 с.

Атлас українських історичних міст /

Авт. кол.: М.Бігун, М.Капраль, Ф.Оплль та ін. – Т.2: Галич. – Л.: Нац. академія наук України, 2018. – 54 с.

Вирський Д.

Новоросія Incognita: Кременчук 1764–1796 рр. (матеріали з історії регіональної столиці). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 214 с.

Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.) / Упор. В.Даниленко. – К.: Смолоскип, 2017. – 653 с.

Власенко В.

Уродженці Сумщини – учасники Української революції 1917–1921 рр. – Суми: Мрія, 2016. – 200 с.

Горе переможеним: Репресовані міністри Української революції / Відп. упор. А.Когут; редкол.: Г.Боряк, В.Верстюк, Н.Маковська та ін. – К.: К.І.С., 2018. – 240 с.

Гуль О.

Львів у XVI столітті: місто конфліктів та порозумінь. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2018. – 304 с.

Гуржій О.

Спогади про батька та навколо нього. – Вид. 2-ге, випр. та допов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 365 с.

Денисенко Г.Г.

Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті / Відп. ред. С.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 319 с.

Житков О.

Селянське питання в Українській революції 1917–1921 рр.: Історіографічне дослідження. – Х.: Мачулін, 2018. – 599 с.

Задунайський В.

Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст. – Донецьк: Норд-Прес-ДонНУ, 2006. – 335 с.

Іванущенко Г.

Сумчани в боротьбі за волю: 10 біографій: 3 нагоди 90-річчя Держ. архіву Сумської обл. – Вид. 2-ге, доопрац. – Суми: Мрія, 2016. – 192 с.

Інакодумство на Сумщині: Зб. док.

та мат. (1955–1990 роки) / Упор.: В.О.Артюх, Г.М.Іванущенко, В.О.Садівничий. – Суми: Мрія, 2016. – 300 с.

Історія Литви кожному / Авт. кол.:

А.Бумблаускас, А.Ейдинтас, А.Кулакаускас, М.Тамошайтис. – К.: Балтія-Друк, 2018. – 424 с.

Історія України 2017: Бібліограф. покажчик:

80-річчю Нац. іст. б-ки України присвяч. / Відп. за вип. А.Скорохвотова; упор.: Н.Воцевська, О.Литвин, Т.Приліпко та ін. – К.: ВД Вініченко, 2018. – 640 с.

Історія Української держави: Гетьманат

ранньомодерної доби / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Арії, 2018. – 720 с.

Кіян О.

Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи» / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 492 с.

Казанова Х.

Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація. – Л.: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2019. – 348 с.

Корнієнко О.М.

Зброя, спорядження та символіка козацького війська: Присвяч. новітньому козацтву – українським добровольцям 2014–2015 рр. – Суми: Мрія, 2016. – 256 с.

Корогод Б.Л., Корогод Г.І.

Село Лікарське в контексті історії Слобідської України. – Суми: Мрія, 2016. – 184 с.

Кульчицький С., Якубова Л.

Кримський вузол. – К.: Кліо, 2018. – 496 с.

Левченко Л.

Чорноморський центральний військово-морський архів (1794–1934): Дослідження. Документи. Склад фондів: реконструкція. – Миколаїв: Іліон, 2018. – 660 с.

Масавья рэпрэсіі у СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці. – Мінск: З.Колас, 2018. – 608 с.

Махно В.

Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины: Справочник. – Севастополь: Вебер, 2009. – 168 с.

Надтока Г.М.

Православна церква в Україні другої половини ХІХ століття: Історіографія. – К., 2018. – 208 с.

Національна академія наук України: статистичний і наукометричний аналіз ефективності наукового потенціалу / Гол. ред. В.Л.Богданов; авт. кол.: Б.А.Маліцький, О.О.Грачев, О.Н.Кубальський та ін. – К.: Фенікс, 2018. – 344 с.

Обличчям до Європи:

Надніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Зб. док. і мат. / Відп. ред. С.Віднянський; упор. О.Іваненко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 430 с.

ОУН-УПА на Сумщині / Авт.-упор.

Г.М.Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопрац. – Ч.1. – Суми: Мрія, 2016. – 156 с.

ОУН-УПА на Сумщині / Авт.-упоряд.

Г.М.Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопрац. – Ч.2. – Суми: Мрія, 2016. – 232 с.

Підлуцький О.

25 портретів на тлі епохи. – Х.: Фоліо, 2012. – 475 с.

Петровський-Штерн Й.

Анти-імперський вибір: Постання українсько-єврейської ідентичності / Пер. з англ.: П.Грицак, М.Климчук. – К.: Критика, 2018. – 432 с.

Повстанський рух 20–30 років ХХ ст.

на Сумщині / Авт.-упор. Г.Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопрац. – Суми: Мрія, 2016. – 340 с.

Православна Церква в українському державотворенні: Зб. ст. та мат. на пошану Його Святості, Патріарха Київського і всієї Русі-України Філарета. – Вип.7: Світові традиції державного управління. – К.: Прометей, 2019. – 348 с.

Приймак О.

Селянство Південної України: соціальна історія кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2012. – 458 с.

Проскурняк В.

Суспільно-політична та наукова діяльність Осипа Маковея: До 150-річчя від дня народження Осипа Маковея. – Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 2018. – 334 с.

Професор Марко Варшавчик:

(до 100-річчя від дня народження) / Авт. кол.: І.Н.Войцехівська (кер.), Л.І.Буряк, А.П.Данилевич та ін. – Корсунь-Шевченківський: І.В.Майдаченко, 2018. – 302 с. (серія «Історики Київського університету: історіографія персоналій»)

Регіональна історія України:

Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. – Вип.12. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 348 с.

Сумський слобідський козацький полк:

Зб. док. / Упор. О.М.Корнієнко. – Суми: Мрія, 2016. – 422 с.

Україна в Центральньо-Східній

Європі / Відп. ред. В.А.Смолій. – Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 407 с.

Україна та Німеччина:

міждержавні відносини: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.Верстюк. – К.; Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. – 384 с.

Україна: шлях до консолідації суспільства:

Національна доповідь / Кер. авт. кол. С.І.Пирожков. – К.: НАН України, 2017. – 336 с.

Українське відродження 1917–1920 рр.

на Сумщині / Авт.-упор. Г.Іванущенко. – Суми: Мрія, 2016. – 280 с.

Український археографічний

щорічник / Гол. ред. Г.Папакін. – Вип.21/22, т.24/25: Укр. археографічний зб. – К.: Укр. пропілеї, 2018. – 988 с.

Усачев А.С.

Книгоописание в России XVI века: по материалам датированных выходных записей. – Т.І. – Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2018. – 472 с.

Усачев А.С.

Книгоописание в России XVI века: по материалам датированных выходных записей. – Т.ІІ. – Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2018. – 528 с.

Чорноволівські читання: Зб. мат.

V Всеукр. наук. конф. (15 березня 2019 р.) / Упор. В.Ф.Деревінський. – К.: Симфонія форте, 2019. – 156 с.

Чувардинський О.Г.

Гетьман Петро Дорошенко. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. – 204 с.

**Шалівська З.В.,
Акічев Ш.М., Мороз Л.П.**
Конотошчина – рідний край: Збірник
краєзнавчо-публіцистичних матеріалів. –
Суми: Мрія, 2016. – 178 с.

Яремчук В.Д.
Регіональні політичні режими
в Україні: Львівщина (1990–2017 рр.). –
К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України,
2018. – 112 с.

Codogni P.
Rok 1956. – Warszawa: Drukarnia Naukowo-
Techniczna, 2006. – 431 s.

*Літературу підібрали: завідувача відділом
науково-технічної інформації Інституту іс-
торії України НАНУ Л.Я.Муха та головний
бібліограф відділу науково-технічної інфор-
мації Інституту історії України НАНУ
І.Л.Островська*

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

***

To the 450th Anniversary of the Union of Lublin

STARCHENKO N. The Union of Lublin as a Resource for Forming the Notion of the Political "Ruthenian Nation" (1569–1648) 4

MYKHAYLOVSKIY V. Senators from Ruthenian, Podolian and Belz Voivodeship at the Lublin Sejm of 1569 46

***

To the 80th Anniversary of the Independence Proclamation of the Carpathian Ukraine

VIDNYANSKYJ S. Carpathian Ukraine as a Stage of Ukrainian State-Building 67

***

BLANUTSA A., VIKTOROVA L. From the History of the Formation of the Estate Complexes of Princes of Chortoryiski in Grand Duchy of Lithuania (End of 15–16th Centuries) 94

STANISLAVSKIY V. Russian-Turkish Contradictions Regarding the Trade Through the Black Sea (by the Example of the Merchant's Travel Led by I.Kadmin in 1702–1703) 114

DANYLENKO O., KONONENKO V. National Education in a Context of Preserving Identity of Jewish Communities of Podillia 132

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KUTSYI I. (*Ternopil*). The Images of East and West in Ukrainian Historiography: Between the Real and the Imaginary Space 144

ROMANOVA O. Early Days of the Ukrainian Museum Egyptology: Letter of S.Donich to P.Kurinni 161

DISCUSSIONS

KORNAT M. (*Warsaw, Poland*). From War Between Empires To Geopolitical Revolution In East Central Europe 172

PUBLICATIONS

Hadiach Continuation of the "Chronicle of the Hrabianka" From 1758 (*introductory article and publication by D.Vyrskiy*) 189

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Reient O., Serdiuk O. Trade Balance of Ukraine at the Beginning of the 20th Century (*A.Klymov, Starobilsk*) 203

Malshyna K. The Thorny Way of the Slovenian Statehood (1918–1941) (*M.Stanchev, Kharkiv*) 208

Kalakura Ya. Methodology of Historiographical Research (*V.Masnenko, Cherkasy*) 212

CHRONICLES

MASNENKO V. (*Cherkasy*), TELVAK V. (*Drohobych*). International Scientific Conference "Common Heritage. The Commonwealth of Two Nations in the Polish and Ukrainian Historical Thoughts of the 19–20th Centuries" 229

ANNIVERSARIES

BARANOVSKA N. (*Kyiv*), SICHKARENKO H. (*Pereiaslav-Khmelnyskyi*). To the 80th Anniversary of the Doctor of Philosophy Sciences, Professor V.Onopriienko 232

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine 237